

T.C
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

CENGİZ HAN DÖNEMİ VE SONRASINDA MOĞOLLARDA
GÖÇEBE YAŞAM VE EKONOMİK YAPI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Gökhan KURT

Danışman

Doç.Dr. Bahattin KELEŞ

ŞIRNAK-2022

T.C
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

CENGİZ HAN DÖNEMİ VE SONRASINDA MOĞOLLARDA
GÖÇEBE YAŞAM VE EKONOMİK YAPI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Gökhan KURT

Danışman

Doç.Dr. Bahattin KELEŞ

ŞIRNAK-2022

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan
Gökhan KURT

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK SAYFASI

“Cengiz Han Dönemi Ve Sonrasında Moğollarda Göçebe Yaşam Ve Ekonomik Yapı” adlı Yüksek Lisans tezi, Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Gökhan KURT

Danışman

Doç.Dr.Bahattin KELEŞ

KABUL VE ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Bahattin KELEŞ danışmanlığında Gökhan KURT tarafından hazırlanan **“Cengiz Han Dönemi ve Sonrasında Moğollarda Göçebe Yaşam ve Ekonomik Yapı”** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı’nda **Yüksek Lisans** Tezi olarak kabul edilmiştir.

23/03 / 2022

JÜRİ

Danışman : Doç. Dr. Bahattin KELEŞ

Üye : Prof. Dr. Hüseyin GÜNEŞ

Üye :Doç.Dr. Abdullah Mesut AĞIR

İMZA

.....

.....

.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Doç. Dr. Kasım ERTAŞ
İslam Tarihi ve Sanatları
ABD

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans eğitimim süresince ve tez çalışmasının tüm aşamalarında akademik bilgi ve tecrübeleriyle çalışmama ışık tutan, benden yardımlarını esirgemeyen ve beni bu alanda bir şeyler yapabileceğim konusunda cesaretlendiren değerli hocam ve aynı zamanda tez danışmanım Doç. Dr. Bahattin KELEŞ'e

Yüksek Lisans tez çalışmamda, tez konusunun seçiminde değerli görüşlerinden ve bilgisinden istifade ettiğim, bilimsel ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen ve bana Moğollar üzerinde araştırmalar yapmamı tavsiye eden değerli hocam Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR'a

Tez çalışması süresince değerli fikirleri yol gösteren ve tez çalışmalarının olgunlaşmasındaki katkılarından dolayı değerli hocam Doç. Dr. Kasım ERTAŞ'a

Kendilerinden feyz aldığım ve üzerimde emekleri olan Elazığ Fırat Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı ve Şırnak Üniversitesi İslam Tarihi Anabilim Dalı'n da görevli tüm hocalarıma

Son olarak tez çalışmam boyunca gösterdiği anlayış ve verdiği manevi destek için eşim Seçil KURT'a, bu günlere gelmemde büyük pay sahibi olan anne ve babama, Teşekkürlerimi sunarım.

Canım kızlarım
UMAY ve İLAY'a...

ÖZET

CENGİZ HAN DÖNEMİ VE SONRASINDA MOĞOLLARDA GÖÇEBE YAŞAM VE EKONOMİK YAPI

Gökhan KURT

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

Danışman: Doç. Dr. Bahattin KELEŞ

Atlı göçebe kültürünü hayat tarzı olarak seçen Moğollar, küçük kabileler hâlinde ve göçebe şeklinde Mançurya'dan, Altaylara, Altaylardan Gobi Çölüne kadar uzanan bir alanda yaşarlardı. Avcılık ve yağmacılıkla geçinirler, hayvancılıkla uğraşırlardı. Yiyeceklerini hayvani gıdalar teşkil ederdi. Çok az sayıda da olsa insan eti yiyenleri de vardı. Koyun, sığır, deve, at, merkep, katır, domuz yetiştirirlerdi. 1206 yılında Cengiz Han önderliğinde birliklerini sağlayan Moğollar Orta Asya, Anadolu, Avrupa'nın siyasi tarihinde oldukça etkili bir rol oynayacakları dönemi başlatmışlar, büyük fetihler yapmışlar, birçok büyük devleti tarih sayfalarından silmişlerdir. Cengiz Han ve ardıllarıyla birlikte toplum olma yoluna giden ve devletleşen Moğollar zamanla hayvancılık, ziraat, imar, ticaret alanında gelişim gösterip iktisadi, sosyal ve kültürel olarak da tarihin akışına yön vermişlerdir.

Çalışmamızda böylesine önemli bir tarihe sahip olan Moğollar'ın siyasi tarihi kadar büyük öneme sahip olan sosyal, kültürel ve ticari yapısı tekrar ele alınmıştır. Tezin giriş bölümünde kültür kavramı, Moğolların toplum yapısı ve yaşadıkları coğrafya, birinci bölümde ise göçebe toplumlar ve yaşayışları, ikinci bölümde de Moğol coğrafyasının özellikleri, hayvancılık, hayvanlardan sorumlu memurlar, hayvancılığın inanç ve yaşam boyutuna yansımaları, at kültürü, avcılık,

hayvan deri ve y nlerinden elde edilen giyim, s s e şyaları çadırlar,     nc  bölümde ise mutfak e şyaları, hayvansal yiyecekler, bitkisel yiyecekler, hayvansal içecekler, bitkisel içecekler, dördüncü bölümde de ticaret, sanayi, ziraat, vergi, toprak yönetimi, ticaret yolları ve ula ım, istila ve ya ma gibi konular ele alınmı tır.

ANAHTAR KEL MELER : Mo ol, Mutfak kültürü, Hayvancılık, Avcılık, Vergi, Ziraat, Sanayi, Göçebelik.

SUMMARY

NOMADIC LIFE AND ECONOMIC STRUCTURE IN THE MONGOLIANS DURING AND AFTER THE CHINGGIS KHAN ERA

Gökhan KURT

ŞIRNAK UNIVERSITY

**INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ISLAMIC HISTORY AND ARTS
MARCH-2022**

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Bahattin KELEŞ

The Mongols, who choose horse nomad culture as a lifestyle, lived in small tribes as nomads over an area stretching from Manchuria to the Altai, from the Altai to the Gobi Desert. They lived off hunting and looting and raised livestock. Their food was of animal origin. There were even very few people who ate human flesh. They raised sheep, cattle, camels, horses, donkeys, mules and pigs. The Mongols, who united under the leadership of Cengiz Han in 1206, started the period in which they would play a very effective role in the political history of Central Asia, Anatolia and Europe, made great conquests and erased many great states from the pages of history. The Mongols, who aspired to become a society and became a state with Cengiz Han and his successors, progressed in the fields of stockbreeding, agriculture, zoning and commerce in time and gave direction to the flow of history economically, socially and culturally.

In our study, the social, cultural and commercial structure of the Mongols which has such an important history, is discussed, which is as important as their political history. The topics covered within the sections of the thesis are as follows: concept of culture, structure of the Mongolian society and the territory they occupied

in the introduction section; nomadic societies and their lifestyles in the first section; properties of the Mongolian territory, stockbreeding, servants responsible for the livestock, reflections of stockbreeding on life and faith, horse breeding, hunting, garments, accessories and tents made of animal skin and wool in the second section; kitchenware, animal origin foods, plant-based foods, animal origin drinks, plant-based drinks in the third section; commerce, industry, tax, land management, trade routes and transportation, invasion and looting and so forth in the fourth section.

KEYWORDS : Mongolian, Culinary culture, Livestock, Hunting, Tax, Agriculture, Industry, nomadism

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	I
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK SAYFASI.....	II
KABUL VE ONAY SAYFASI	III
TEŞEKKÜR.....	IV
ADAMA SAYFASI.....	V
ÖZET.....	VI
SUMMARY	VIII
İÇİNDEKİLER	XI
ÖNSÖZ	XV
GİRİŞ	- 1 -
Tezin Konusu, Amacı ve Yöntemi.....	- 6 -
Tezin Kaynakları.....	- 7 -
1-Moğol Kaynakları.....	- 7 -
2-Çin Kaynakları.....	- 7 -
3-Farsça Kaynaklar	- 8 -
4-Arap Kaynakları.....	- 8 -
5-Ermeni, Türk ve Süryani Kaynaklar	- 8 -
6-Seyahatnameler	- 9 -
7-Araştırmalar	- 11 -
Tarihte Cengiz Han	- 12 -
1.BÖLÜM	- 16 -
GÖÇEBE YAŞAM BİÇİMİ	- 16 -
1.1.Göçebelik Kavramı Üzerine.....	- 16 -
1.2-Orta Asya Göçebeliğinin Geçmişi	- 18 -
1.3. Moğol Göçebeleri.....	- 19 -
1.4. Göçebe Meskenleri.....	- 21 -
1.4.1-Kışlık Mesken.....	- 22 -
1.4.2-Baharlık Mesken	- 23 -
1.4.3-Yazlık Mesken	- 24 -
1.4.4-Sonbaharlık Mesken	- 25 -

2. BÖLÜM	- 26 -
MOĞOLLARDA HAYVANCILIK	- 26 -
2.1-Moğol Coğrafyasının Özellikleri	- 26 -
2.1.2-İklim.....	- 28 -
2.1.3- Otlaklar	- 29 -
2.1.3.1- Ot Toplama	- 30 -
2.2- Moğollarda Hayvancılık	- 31 -
2.2.1- Moğollarda Hayvanlardan Sorumlu Memurlar	- 39 -
2.2.2- Moğollarda Hayvancılığın İnanç ve Yaşam Boyutuna Yansıması.....	- 41 -
2.2.3- At Kültürü ve At Terbiyesi	- 44 -
2.2.3.1-At'ın Dinsel, Mitolojik ve Sanatsal Açıdan Önemi.....	- 47 -
2.2.3.2- At'ın Sosyal, Siyasal ve Askeri Açıdan Önemi.....	- 48 -
2.2.4. Hayvan Deri, Kürk ve Yünlerinden Elde Edilen Giyim, Süs Eşyaları, Eyer ve Çadırlar.....	- 49 -
2.2.5-Moğollarda Hayvan Adları	- 60 -
2.2.6- Moğollarda Kişilere Verilen Hayvan Adları	- 60 -
3- Moğollarda Avcılık.....	- 64 -
3. BÖLÜM	- 71 -
MOĞOLLARDA MUTFAK KÜLTÜRÜ	- 71 -
3.1-Moğollarda Kullanılan Mutfak Eşyaları	- 71 -
3.2-Moğollarda Yenilebilir Hayvanlar, Yiyecek ve İçecekleri.....	- 73 -
3.2.1-Moğollarda Yiyecek	- 73 -
3.2.2-Hayvansal Yiyecekler	- 73 -
3.2.3- Bitkisel Yiyecekler	- 79 -
3.2.4- Tuz Kullanımı	- 80 -
3.3.1- Hayvansal İçecekler.....	- 82 -
3.3.2- Bitkisel İçecekler	- 84 -
4. BÖLÜM	- 86 -
MOĞOLLARDA EKONOMİK YAPI	- 86 -
4.1-Para	- 86 -
4.2-Vergi	- 89 -
4.2.1-Vergi Toplama Usulü	- 91 -
4.2.2- Alınan Vergi Çeşitleri ve Vergi Oranları.....	- 93 -
4.3-Ticaret	- 101 -
4.4- Ticaret Yolları ve Ulaşım	- 119 -
4.5-Sanayi ve Zanaat.....	- 124 -
4.6-Ziraat.....	- 128 -

4.7- Toprak Yönetimi.....	- 132 -
4.8-İstila ve Yağma	- 137 -
SONUÇ	- 140 -
KAYNAKÇA.....	- 144 -

KISALTMALAR

A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev:	: Çeviren
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
G.Ü. FEF SBD Bilimler Dergisi	: Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal
Haz.	: Hazırlayan
İMÜ	: İstanbul Medeniyet Üniversitesi
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
KSÜ	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TAED	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
Trc	: Tercüme
U.Ü.	: Uludağ Üniversitesi
USAD	: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi
Vol.	: Volume

ÖNSÖZ

Ortaçağ tarihi araştırmaları içerisinde, Cengiz Han ve Moğollar değerli konular arasında yer almaktadır. Moğol tarihi ile ilgili kaynakların yetersiz olması, ortaya koyulan bilgiler ve bu bilgilerden yola çıkılarak yapılan değerlendirmelerde bazı tutarsızlıklar söz konusudur. Doğrusu kaynak dilin pek fazla kimsece bilinmemesi, tek yönlü okumalar, araştırmacıları Moğollar ile ilgili değerlendirmelerde konuyu olumlu ve olumsuz yargılama ile ufak yorumlarla geçiştirme yoluna itmiştir.

Kaynakların hemen hemen hepsinde barbar bir toplum olarak nitelenen ve istila ettikleri bölgeleri talan eden bir milletin kültürel yapısı ne olabilir? Sorusu Moğolları ne kadar iyi tanıyoruz sorusunu da beraberinde getirmektedir. Burada öncelik Moğolları ve yaşamlarını yeniden yorumlayabilmektedir. Bu nedenle köken olarak ve bir devlet olarak tarih sahnesine çıkışları, nerede nasıl yaşadıklarını çalışmamızın giriş kısmında anlattıktan sonra göçebe hayat ve Moğollarda göçebe yaşamı birinci bölümde ele almaya çalıştık.

Çalışmamızdaki diğer bir soru ise Moğolların hayvancılık faaliyetleri ile ilgili neler bildiğimizdir. Moğollarda hayvancılığı ekonomik yapıdan ayrı olarak ele almamızın sebebi ise, hayvancılığın Moğollarda bir yaşam tarzı olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Moğollar hayatlarını hayvanları üzerine kurmuşlar, isimlerini hayvan isimlerine göre almışlar ve kurt, kartal, geyik gibi hayvanlara kutsallık vermişlerdir¹. Bu durum hayvanların Moğol sanatında kültüründe ve yaşamında olan etkilerini bize göstermektedir. Bunun ile birlikte göçebe bozkır hayatı Moğol göçebelerini pratik düşünme yoluna yönlendirmiş ve insanları o zorlu yaşamlarında hayatta nasıl kalınır arayışına itmiştir. Bu gibi nedenler Moğol toplumunu acımasız, savaşçı ve avcı bir toplum haline gelmiştir. Kanatımızca Moğollar için şu tespit en doğrusu olabilir; “*Avcılık bir savaş oyunu, hayvancılık ise yaşam tarzıdır*”. Yemekleri, içkileri, giysileri, süs eşyaları, çadırları, eyerleri günlük hayatta kullandıkları hemen hemen herşeyi avladıkları ve

¹ Yaşar Kalafat, **Balkanlar’dan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları**, Ankara, 2006, s.211–225.

yetiştirdikleri hayvanlardan temin etmekteydiler. Tezimizin ikinci bölümünde hayvancılık üzerinde duruldu.

Moğol göçebeleri neden bu kadar güçlü ve saldırgan bir yapıya sahipti? Bunun önemli nedenlerinden birinin zorlu bozkır hayatı olduğunu çoğumuz biliyoruz. Bir diğler sebep olarak ise her gün ve sürekli et yemeleri ve hayvansal içecekler tüketmeleri gösterilebilir. Bilim insanlarının birçoğı sürekli hayvan ürünlerinin tüketilmesinin insanı saldırganlaştıracğı ve doyumsuz olacğı tezini savunmaktalar². Tüm bu söylenenlere bakıldığında Moğolların, mutfaklarında sürekli hayvansal ürünleri tüketmeleri Moğolları vahşi yaptığı kanısına bizi götürebilir mi? Bu konu hala netliğe kavuşmuş değildir. Biz tezimizin üçüncü bölümünde mutfak ve yemek kültürleri ile ilgili bir takım bilgiler vermeye çalıştık.

Moğol toplumunu, Cengiz Han öncesi ve Cengiz Han sonrası olarak ayırmamızın daha uygun olacğı kanaatindeyiz. Cengiz Han ile birlikte bir devlet olmayı başaran Moğollar zamanla Orta Asya'nın, Doğı Avrupa'nın ve Çin'in sahibi olmuşlardır. Bu durum onları tamamıyla devletleştirmiş ve güçlü bir toplum haline getirmiştir. Ele geçirelen topraklar, ganimetler ve köleler Moğolları ekonomi işine doğıal olarak kafa yormaya itmiştir. Para basımı, vergi, ticaret, ticaret yolları, ziraat, zanaat, toprak yönetimi gibi ekonomik faaliyetler Moğollarda önemli bir yer tutmaya başlamıştı. Maliye işlerinden oldukça iyi anlayan Çin, Arap ve Türk kökenli kimseler devlet yönetiminde görevlendirilmişti³. Tezimizin dördüncü bölümünü ise Moğollar'da ekonomik yapıya ayırdık.

Gökhan KURT

2022

² Mehmet Can Çarpar, “Beslenme Kimlik ve Erkekli: Et Yemenin Sosyoljisi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Yıl 2020, Cilt 40, Sayı 1, s. 272.

³ Ganizhamal Kushenova, “Cengiz Han'ın İki Valisi Mahmut Yalavaç ve Yeh-lu Ch'u-ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, **Bilig**, S.42, Yaz 2007, s. 234.

GİRİŞ

Toplumların kendilerine özgü olan ve gelecek nesillere aktardıkları kültür mirası, genel olarak hayatı büyük ölçüde kapsayan önemli bir yapıya sahiptir. Üzerine giydiği elbiseden, halk oyunlarına, cenaze merasimlerine, yarış ve sporlara, yeme-içme alışkanlıklarından edebî eserler ortaya koymaya kadar pek çok konuda insanoğlunun meydana getirdiği değerlerin tamamına kültür denilmektedir⁴.

Kültür sözcüğü Latince de ekip biçmek anlamında kullanılan “colere” sözcüğünden gelmekte, aynı zamanda Türkçede “ekin” anlamına gelen “cultura” kelimesi de bu anlamda kullanılmaktadır. Colere, işlemek, onarmak, bakım göstermek, inşa etmek gibi anlamlarına gelmektedir⁵. Kültür, toplumsal ortamın oluşmasının en önemli faktörü olup, insanoğlunun yaşam mücadelesinde ortaya koydukları tecrübelerin tamamıdır. Kültür, insanın düşünsel, inançsal, duygusal davranış ve tutumları sonucunda ortaya çıkan tecrübeler, değerler ve kuşaktan kuşağa aktarılan ananelerin tümüdür. Kültürel değerlerin yeni kuşaklara aktarılmasında aile büyük önem taşır. Aile: ekonomik, sosyal ve psikolojik bir birliktir⁶. Kültür, doğuştan değil, her kişinin doğduktan sonraki yaşantısı içinde kazandığı alışkanlıklardır. İnsanın düşünme ve konuşma yeteneği onu diğer varlıklardan ayırır⁷. Bu yetenekleriyle insan hem doğal çevrede hem de kendi kendine oluşturduğu uygun bir çevrede yaşar. İnsanlar, yaşadıkları ortam içinde politik, ekonomik, dinî ve entelektüel örgütlenme içine girerek doğal çevreyi egemenliği altına alırlar ve onda kendi ihtiyaçlarına uygun değişiklikler yaparlar. Kültür dendiğinde akla gelenek ve görenekler gelir. Çünkü sürekliliği gelenek ve görenekler sağlar; toplumsaldır, insanlar tarafından meydana getirilir ve paylaşılır. Bütün bunlarla birlikte kültür ideal ya da idealleştirilmiş kurallar sistemidir; ideal olması gerektir, fakat her Kültür,

⁴ Mehmet Eröz; **Sakarya'nın hizmetinde Yeni Bir İktisadi İlim ve Sosyal Antropoloji**, Sosyoloji Konferansları Dokuzuncu Kitap, İstanbul, 1969, s. 29.

⁵ Raymond Williams, **Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Sözvarlığı**, İstanbul, 2005, s. 106-107.

⁶ Vadim Mejuyev, **Kültür ve Tarih**, Ankara, 1987, s. 22.

⁷ Doğan Özlem, **Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi**, İstanbul, 2000, s. 143.

ideal değildir. Kişiler aynı kültürün üyeleri oldukları hâlde ideale uygun hareket etmezler, o hâlde bütün davranışlar kültürel ya da ideal değildir⁸.

Evrensel olarak yapılan araştırmaların genelinde göçebe kültüre dair tatmin edici bilgiler bulmak oldukça zordur. Çünkü göçebe toplumlar bir bölgeye bağlı kalmayı tercih etmemişler sürekli hareketli bir hayat sürmüşlerdir. Orta Asya tarihini bu gerçekten bağımsız tutmak mümkün değildir. Bununla birlikte bu göçebe unsurların dönem dönem güçlenip yerleşik dünyayı yönettikleri zamanlara ait verilere ulaşmak mümkündür⁹. Yerleşik dünyayı yöneten ve yönlendiren bu unsurların Türkler ve Moğollar olduğunu belirtmek gerekir.

Moğollar'ın ilk dönemleri ile alakalı kaynaklar çok fazla olmayıp, Moğol varlığı M.Ö. 2 binli yıllara kadar uzanmaktadır. Moğollar Tula nehrinin doğusunda yani Mançurya bölgesinin batı ve güneybatı kesimlerinde yaşamıştır¹⁰. Moğolların doğusunda Hitay, kuzeyinde Kırgız ve Selenga, güneyinde ise Tangut ve Tibet, batısında Uygurlar yaşadığı bilinmektedir¹¹. Proto-Moğollar hakkında ilk bilgilere Çin kaynaklarında ulaşmaktayız. Çin kaynakları Proto-Moğol kavimleri iki grupta topluyordu¹². Dung-hu kavimleri altındakiler birinci grubu, Şı-veğ kavimleri altındakiler ikinci grubu oluşturuyordu. Birinci grupta H'yen-bi, Ko-bi-niğ, Mu-jung, Vu-huan, ikinci grupta Ki-dan, Ku-mo-h'i, Şı-veğ, Va-cye-dzi, Mung-vu, Vu-lyanğ-ha kavimleri bulunuyordu¹³. Bu kavimler göçebe olup, tarımla fazla ilgilenmemiş, avcılık ile uğraşmışlardır. Aile yapılarının anaerkil olduğu görülmektedir. Proto-Moğollar köken olarak Mançu-Tunguz kültürü ile ilişkilendirilmektedir. Temel geçim kaynakları avcılık olmakla birlikte çiftçilik ile de uğramışlardır. Hayvancılığın yaygın olarak görüldüğü Tunguzların sembolik hayvanı ise domuzdu. Tunguzların Türk tesirinde kaldığı düşünülmektedir¹⁴. Moğolların orman hayatından çıkıp bozkır hayatına geçmeleriyle birlikte en çok ilişki kurduğu

⁸ Bozkurt Güvenç, **İnsan ve Kültür**, İstanbul,1991,s. 101-102.

⁹ Salih Özçamca, "Türklerin Göçebeliği Hakkında Birkaç Not", **Hacettepe Üniversitesi Türkiye Araştırmaları**, 2007, Sayı 7, s. 178-179.

¹⁰ Osman G.Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul,2006, s.161.

¹¹ Cihad Cihan, "Türkler ile Moğolların Irki Münasebetleri", **Türkler**, C.VIII, Ankara,2002, s.278-279.

¹² B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, (çev: Abdulkadir İnan), Ankara, 1995, s. 57-58.

¹³ W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, (çev: N.Uluğtuğ), Ankara,1996, s. 45-65.

¹⁴ W.Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara, 2007, s.40.

kavimlerin başında Türkler gelmekteydi. Moğollar ile Türklerin ilk temasının Asya Hunları döneminde başladığı görülmektedir. Hatta Asya Hunlarının Moğol asıllı Siyenpiler tarafından yıkıldığı bilinmektedir. Uygurlar, döneminde ise Moğol kavimlerinden olan Kitanların ön planda olduğu görülmektedir. Türklerin himayesinde uzun yıllar yaşayan Moğollar, Cengiz Han onları tek bir çatı altında toplayana kadar Onon ve Kerülen ırmakları arasında göçebe bir şekilde yaşamışlardır¹⁵.

Eski Moğol toplumunun ana unsuru oymaklardan (obog- obox)¹⁶ meydana gelmekteydi¹⁷. Belli bir yerde oturmayan Moğolların yurtları¹⁸ ise ortalama yükseltisi 1500 ile 1600 metre civarı olan sivri tepeleri, buzulları, geniş vadileriyle Kangay Dağları, orman ve bataklıklarıyla Kentey Dağlarıydı¹⁹. Bu kabileler birlik içerisinde değillerdi²⁰. Bu bölgede 18 kabilenin yaşadığı rivayet edilmektedir²¹. Bu kabilelerden önemlilerinin adları şunlardır, Kerayitler²², Naymanlar²³, Kitanlar²⁴, Merkitler²⁵, Oyratlar²⁶, Kıyatlar²⁷, Borciginler²⁸, Sakızlar, Kongiratlar, Caciratlar, Buyratlar²⁹. Moğollar, zorbalığı, hırsızlığı, kötülüğü ve hilekârlığı mertlik ve doğruluk

¹⁵ Sebahattin Ağaladağ, “Moğol Devleti”, **Türkler**, C.VIII, Ankara, 2002, s.265.

¹⁶ Bu kelime Türkçe'deki oba kelimesiyle aynı anlamda olup kardeş sözcüktür.

¹⁷ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 74.

¹⁸ Moğolların yurtları ile ilgili bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa**, (çev: Mürsel Öztürk), Ankara, 1998. **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, (çev: Ömer Güngören), İstanbul, 1985. Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, (çev: Ergin Ayan), İstanbul, 2001, s. 32-35. Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul, 2001, s. 43-46 ve 52-54.

¹⁹ Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul, 2001, 44.

²⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, İstanbul, 1988, s. 84.

²¹ Zeki Velidi Togan, **Moğollar, Cingiz ve Türkler**, İstanbul, 1941, s. 7.

²² Keraitler, Nesturiliği kabul etmiş bir toplum olarak göze çarpmaktaydı. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, İstanbul, 2002, s.157-158.

²³ Neymanlar, Altay'ın batısında yaşıyorlar, Kıpçaklar ile dosthane ilişkiler sürüyorlardı. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.157.

²⁴ Kitanlar, Mançurya bölgesinde, Çinli aydınlardan ve tebaa sınıfından teşekkül eden bürokrasiye sahip teşkilatlı bir feodal yapıya sahiptiler. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.155.

²⁵ Merkitler Baykal Gölü güney sahillerinde hüküm sürmekteydiler. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.155.

²⁶ Oyratlar, Batı Sayan eteklerinde hüküm sürmekteydiler. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.155.

²⁷ Kıyat kabilesi, en büyük ve en köklü olan kabiledir. Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 93.

²⁸ Cengiz Han, Kıyat ve Börçigin hanedan ailelerine mensuptur. Bkz. Zeki Velidi Togan, **Moğollar, Cingiz ve Türkler**, İstanbul, s. 13.

²⁹ Bu kavimlerle ilgili bkz. Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), **Moğolların Gizli Tarihi**, (çev: Ahmet Temir), Ankara, 1948, s. 23-43.

sayarları³⁰. Yaşadıkları ortam oldukça kötüydü. Genel olarak sakal bırakmazlardı. Gözleri küçük ve çekik, sesleri ince ve keskindi³¹. Fizikleri güçlü ve diri³². Hitay³³ hanına bağlı idiler ve ona haraç verirlerdi. Kaynaklara göre Moğolların göç ediş şekli iki tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Birincisi büyük grup ve kabileler halinde göç edip konaklayan zümreler olarak görülürken, ikincisi ise iki veya üç ailelik gruplar halinde göçler olarak görülmektedir. Kalabalık olarak göç edenlerin sayısı bazen birkaç yüz çadırı bulur ve bunlar kabile halinde hareket edip kamp yeri kurarak olarak konaklardı. Kamp, Moğolca küriyen (güriyen) birkaç ağıldan meydana gelirdi. Bu kamplar çadır ev ve araba çadırlardan meydana gelmekteydi³⁴. Boy reisleri zengin ve aristokrat kişilerden olup, Ba'atur/Bagatur³⁵, Noyan³⁶, Seçen³⁷, Tayşi³⁸ gibi isimler alırlardı³⁹. En büyük yöneticilerini diğerlerinden ayıran fark atının üzengisinin demirden olmasıydı⁴⁰. Noyan ve Ba'aturlar'ın temel gayesi mera ve sürüleriyle yurtlarına bakacak yeterli sayıda işçi temin edebilmektir. Aristokratlar ise alt tabakaları yani Nökerler⁴¹, kharacılar⁴², bogollar⁴³ ve unagan bogolları⁴⁴ yönetirlerdi. Mera kullanımı, kabile arası savaşlar, kan davaları ve atalara kurban takdimi şahıslara değil kabilenin ortak kararına bırakılırdı. Moğollar her yönü ile kolektif bir yaşam sürmekteydi⁴⁵. Bu sebeple yaşadığı toplumun her daim

³⁰ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 84. Ayrıca bkz. Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul, 2001, s. 36.

³¹ Hasan Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul, 2007, s. 52.

³² Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğol İmajı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, s. 431.

³³ Hitay, Çin'in kuzeyinde bulunan bir bölgenin adıdır. Bu bölgede Hitay ve Karahitay kavimleri yaşamışlardır bkz. Zeki Velidi Togan, **Moğollar, Çingiz ve Türkler**, İstanbul, 1941, s. 7.

³⁴ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 61.

³⁵ Ba'atur/bogatur, Bahadır anlamına gelmekteydi. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.164.

³⁶ Noyan, efendi anlamına gelmektedir. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.164.

³⁷ Seçen, Bilge kişilik anlamına gelir. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.164.

³⁸ Tayşi, prensler için veya boyun ileri gelenleri için kullanılırdı. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.164.

³⁹ Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.165.

⁴⁰ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 84.

⁴¹ Nökerler, muhafız birliğidir. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.155.

⁴² Kharacılar veya Kharaular ise avam tabakasını oluşturmaktaydı. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.155.

⁴³ Bogollar, köledirler. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.155.

⁴⁴ Unagan Bogollar, savaş esirleri, fethedilen yerlerin zayıf kabilelerinden veya kendi istekleri ile Moğollara katılan kimseler verilen addır. Bkz. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.155.

⁴⁵ Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.164.

desteğini alan bir klan üyesi bu kollektif yaşamın omzuna yüklediği her türlü vazifeyi yerine getirmeye daima hazır bulunurdu. Moğolların dini inançları ise şamanizimdi. Moğollar şaman dininin ileri gelenlerine “kam” derlerdi. Bu kişiler Moğollarda önemli ilahi güçlere sahip olup hasta insan ve hayvanları büyü ve sihirle iyileştirirlerdi⁴⁶. Bu din adamlarının kutsal oldukları ve “çorları”⁴⁷ yok ettikleri düşünülürdü⁴⁸. Süs ve ziynet eşyası kullanmazlar, yokluk ve sefalet içerisinde yaşarlardı⁴⁹. Bu durum Kırgızlar’ın Kitanlar tarafından yenilip⁵⁰, Uygur ve Kırgızların Batı’ya göç etmelerine kadar devam etti. Ortaya çıkan boşluk Moğolların işine geldi. Ortaya çıkan bu boşluğu ancak Moğollar doldurabilirdi⁵¹. Kendi aralarında kavga eden Moğollar bundan sıkılmışlardı ve bu durumdan oldukça rahatsızlardı. Artık inanmış oldukları tanrıdan başka bir yazgı diler olmuşlardı. Türklerden doğan boşlukla Togo ve Orhon⁵² bölgelerine Karayitler⁵³ yerleşmişlerdi⁵⁴. Fakat hala aralarında siyasi bir birlik bulunmuyordu. Bölünmüşlük içinde olan ve iç savaş tehlikesiyle karşı karşıya kalan Moğollar komşuları için herhangi bir tehlike konusu değildi. Fakat Moğollar kendi aralarında bir birliktelik oluşturduğunda ne kadar kuvvetli hale geldikleri açıkça ortadaydı. Çok büyük avillerden⁵⁵ oluşan kabileler arasında yapılabilecek hızlı bir birleşme tüm komşularını bazen tedirgin etmekteydi. Özellikle Çinliler böyle durumlarda kendilerini tehdit altında hissediyorlardı⁵⁶. Moğollar hiçbir zaman göz ardı edilemezdi.

Moğollar XIII. yüzyıla damgalarını vurmuşlardı. Bozkır insanı olan Moğollar geçimlerini hayvancılıkla sağlıyorlardı. Göçebe toplum yapısında hayvancılığın büyük önemi vardı. Hem zaruri ihtiyaçlarını hayvancılıkla karşılıyorlar hem de

⁴⁶ Bakır; **Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II**, s. 741.

⁴⁷ Çor, Şamanistlere göre hastalık yayan ruh olarak kabul edilmiştir. Çor’u defetmek için adak adanırdı. Bkz. Ahmet Turgut, **Türk Peygamber Bozkırın Sırrı**, İstanbul, 2010, s. 36.

⁴⁸ Ahmet Turgut, **Türk Peygamber Bozkırın Sırrı**, İstanbul, 2010, s. 36.

⁴⁹ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 84.

⁵⁰ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1971, s. 174.

⁵¹ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 36.

⁵² Bugün ki Moğolistan toprakları içerisinde Baykal Gölünün güneyinde yer almaktadır.

⁵³ Karayitlerin Nesturi Hristiyanı olduğu rivayet edilmektedir. Bunla ilgili bkz. Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 38.

⁵⁴ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 38.

⁵⁵ Avil, çadırlar topluluğu anlamına gelir.

⁵⁶ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 39.

ekonomilerinin büyük bir kısmı hayvancılığa dayanıyordu⁵⁷. Moğol mutfak kültürünün esasını da hayvanlardan elde edilen yiyecek ve içecekler oluşturmaktaydı. Orta Asya bozkır kültüründe zaten genelde et tüketilmekteydi⁵⁸. İçecek olarak da hayvanlardan elde edilen süt ve kımız gibi hayvansal ürünler tüketilmekteydi. Wilhelm Von Rubruck ve Marco Polo gibi Moğol coğrafyasını dolaşmış Avrupalı gezginler, birçok araştırmacı ve tarihçi Moğolların hayvanlarla içiçe bir yaşam sürdüğünden, hayvanların etinden sütünden ve derisinden yararlandıklarını söylemişlerdir. Daha sonra bir devlet kurarak güçlenen Moğollar zamanla birçok ülkeyi ve krallığı kontrol altına almış ve böylece tarihin seyrini değiştirmişlerdir. Bu durum Moğollara zaptettikleri toprakları vergiye bağlama ve ticaret ile uğraşma yolunu açmıştır.

Tezin Konusu, Amacı ve Yöntemi

Moğollarda göçebe hayat ve ekonomik yapı önceliğimiz olmakla beraber Moğollar'ın hayatlarında hayvancılığın etkisi ve mutfak kültürü üzerinde de durmaya çalıştık. Ayrıca Moğolların kültürel yapısı ile birlikte onların köken olarak kim olduğuna dair bir değerlendirme de yapmaya çalışacağız.

Tezimizi yazarken, temel kaynakları yok etmeye koşullanmış bir milletin kültürel yapısı ne olabilir? Moğolları ve Moğol Kültürünü ne kadar tanıyoruz? Moğolların köken ve siyasi olarak tarih sahnesine çıkışları nasıl olmuştur? Moğol göçebeliliğinin diğer göçebe unsurlardan farklılıkları nelerdir? Moğollarda hayvancılığın önemi, hayvancılığın Moğol kültürüne ve sosyal hayatına etkileri nelerdir? Avcı bir toplum olmalarının Moğollara katkıları nelerdir? Moğolların devletleşme sürecinden önce ve sonra, ticari ekonomik yapılarının dayanakları nelerdir? Moğolların sahip oldukları bölgelerde uyguladıkları vergi sistemleri nasıldı? Moğollarda ziraat ve sanatın önemi nedir? Mutfak kültürleri, çadırları, elbiseleri, süs eşyaları nasıldı? XIII. yüzyıla damgasını vurmuş, büyük coğrafyalara hakim olmuş, farklı kültürler ile etkileşim haline haline girmiş olan Moğollar hakkında yukarıdaki sorulara cevaplar bulmayı amaçladık.

⁵⁷ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 47.

⁵⁸ Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 57.

Tezimizi çok fazla alt başlıklara ayırmadan ana başlıklar altında konu bütünlüğünü bozmamaya özen göstererek ele almaya çalıştık. Dönemin ana kaynaklarının az olması sebebi ile bu konu ile ilgili yazılmış dolaylı kaynaklara fazlaca yer vermeye özen gösterdik.

Tezin Kaynakları

1-Moğol Kaynakları

Moğolların Gizli Tarihi

Yazarı bilinmeyen ve 1240 yılında kaleme alındığı düşünülen Moğol İmparatorluğunun yerli ana kaynakları arasında en başta gelen Moğolların Gizli Tarihi, genel olarak Cengiz Han'ın hayatı ve Moğol kabilelerinin bir araya gelip tek bir güç haline geldiğini aşama aşama anlatan bir eserdir. Bu eser içerik olarak Moğolları en özel anlatan Moğol Tarih kitabıdır. Bu kitabı dönemin önemli bir kişinin ele aldığı aşıkardır. Tezimiz için Ahmet Temir'in çevirisini yaptığı tercüme eseri⁵⁹ kullandık.

Altan Topçi

Moğolların Gizli Tarihinden sonra en önemli Moğol Tarih eseri olan Altan Topçi, Moğol Tarihini Ögeday Kağan dönemine kadar en güzel anlatan eserlerdendir. Tezimiz için Tuncer Gülensoy'un Belleten'de 1974, 1986 ve 1987 yıllarında üç parçada çevirisini yayımladığı tercümeden yararlandık⁶⁰.

2-Çin Kaynakları

Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu

1221 ve 1237 tarihlerinde Moğollar'a elçi olarak gönderilen Shao Hung, Peng Da Ya ve Hiu Ting tarafından yazılan Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu adlı eserler temel kaynağımız olan Gizli Tarih eserinden bile önce yazılması hasebiyle bizim için

⁵⁹ Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), **Moğolların Gizli Tarihi**, (çev: Ahmet Temir), Ankara, 1948.

⁶⁰ Tuncer Gülensoy, "Altan Topçi", **Belleten**, Ekim 1974, Cilt 38, Sayı 152, Tuncer Gülensoy, "Altan Topçi", **Belleten**, Nisan 1986, Cilt 50, Sayı 196, Tuncer Gülensoy, "Altan Topçi", **Belleten**, Nisan 1987, Cilt 51, Sayı 199.

oldukça büyük öneme sahiptir. Tezimiz için Mustafa Uyar ve Ankhbayar Danuu tarafından yayınlanan tercümesinden yararlandık⁶¹.

3-Farsça Kaynaklar

Alaaddin Ata Melik Cüveyni

Tarih-i Cihan Güşa

Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin kaleme almış olduğu Tarih-i Cihan Güşa Moğol tarihine dair en önemli eserlerden biri olup, Moğolların kökenleri, gelenek ve görenekleri, askeri seferleri, Moğol hakanları, Moğolların komşuları ve onlarla ile olan münasebetler hakkında bilgiler vermektedir. Biz tezimizde Mürsel Öztürk'ün çevirisini yapmış olduğu tercüme eserden faydalandık⁶².

4-Arap Kaynakları

İbn el-Cevzi

Miratü 'z-zaman fi Tarihi elili 'zaman

Dönemin en önemli tarih eserlerinden olan çevirisini Ali Sevim'in yaptığı Miratü 'z-zaman fi Tarihi elili 'zaman adlı eserden tezimizi zengin kılması için faydalandık⁶³.

5-Ermeni, Türk ve Süryani Kaynaklar

İbnü'l İbri-Gregory Ebul Farac

Târîhu Muhtasari'd-Düvel-Abu'l Farac Tarihi

Moğol tarihi için ana kaynaklardan olan bu eser, Moğolların işgallerini ve neler yaptıklarını çok iyi ele aldığından bizim için oldukça büyük önem arz etmektedir. Tezimiz de çevirisini Şerafeddin Yaltkaya'nın yaptığı tercüme eser ile Ömer Rıza Doğrul'un yaptığı tercüme eserlerden faydalandık⁶⁴.

⁶¹ Mustafa Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, İstanbul, 2012.

⁶² Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa**, (çev: Mürsel Öztürk), Ankara, 1998.

⁶³ İbn el-Cevzi, **Miratü 'z-zaman fi Tarihi elili 'zaman**, (çev: Ali Sevim), C.III, Ankara, 1968.

⁶⁴ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri, **Tarih-u Muhtasari'd Düvel**, (çev. M. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul, 2011. Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, C.II, (çev: Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han

Şecere-i Terakime (Türkün Soy Ağacı)

1660'ta tamamlanan eserde Türklerin ve Moğolların soy ağaçları olduğu gibi, Moğollar ve Harzemşahlar hakkında da detaylı bilgiler bulunmaktadır. Çağatay Türkçesi ile yazılan eserin Ahmet Vefik Paşa ve Rıza Nur tarafından çevirileri yapılmıştır. Biz tezimizde çevirisini Rıza Nur'un yaptığı eserden faydalandık⁶⁵.

Galstyan

Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar

Moğol istilasından büyük yaralar bir diğer millet ise Ermenilerdir. Moğolların ağır istilas ve üzerlerine yükledikleri vergi yükü Ermenileride derinden etkilemiştir. Ermeni ileri gelenlerinin Moğollar hakkındaki düşünce ve söylemlerini yansıtan bu eserin Türkçe tercümesinden⁶⁶ tezimiz için faydalandık.

Aknerli Grigor

Moğol Tarihi

Moğol tarihine dair Ermeniler tarafından yazılmış olan bu eser bizim için oldukça önem ifade eder. Moğol işgali ve Moğol Medeniyeti hakkında bizlere ışık tutan bu eserin Hrand D. Andreasyan çevirisini yaptığı edisyondan⁶⁷ faydalandık.

Kiragos

Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar

Moğolların hakimiyeti altında olan Ermeniye bölgesini, geniş olarak ele alan ve tasvir eden eserin 2009 yılında yapılan tercümesinden⁶⁸ faydalandık.

6-Seyahatnameler

Wilhelm Von Rubruk

Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255

⁶⁵ Ebu'l Gazi Bahadır Han, **Türk Şeceresi** (çev: R. Nur), İstanbul,2010.

⁶⁶ Galstyan, A.G., **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar**, (çev. İlyas Kamalov), İstanbul, 2005.

⁶⁷ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (çev. Hırant D. Andresyan), İstanbul, 1964

⁶⁸ Müverrif Kiragos, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, (trc: Gürsoy Solmaz), Ankara, 2009.

Dönemin keşif seyyahlarından olan Rubruk, zorlu yolculuğuna İstanbul'dan başlamış, Karadenizin kuzeyinden Altın Orda topraklarına oradan ise Moğolların büyük hanı Mengü Han'ın sarayına ulaşmıştır. Dönüşte Ermeni rahipleri ile yaptığı konuşmalarında seyahatnamesine ekleyen Rubruk, Avrupa'ya döndüğünde bu notlarını rapor olarak sunmuştur. Ergin Ayan tarafından Türkçeye tercüme edilen eserin bu tercümesi⁶⁹ tarafımızca tezimizde kullanılmıştır.

Johann De Plano Carpini

Moğol Tarihi ve Seyahatname

Moğolların Avrupa kapılarına kadar gelmeleri Hristiyan dünyası için bir korku haline gelmişti. Papa IV. Innocent başkanlığında Fransa'da toplanan konsül Moğolların ilerleyişine çözüm bulmak için toplandı. Tek çare Moğolların nereye doğru ilerleyeceğini ve savaş planlarını öğrenip, zor gözüke de Moğolları Hristiyanlığa davet etmektir. Carpini ve heyeti iki yıl Moğolistan'da kaldıktan sonra Moğollar ile ilgili izlenimlerini bir rapor haline getirerek Avrupa'ya geri döndü. Biz tezimiz için Ergin Ayan tarafından 2001 yılında yapılan tercüme⁷⁰ eserden faydalandık.

Marco Polo

Geziler Kitabı

Misyoner bir tüccar olan Marco Polo, babası ve amcası ile 1271 yılında Venedik'ten başlayıp Çin'de son bulan yolculuğuna çıktı. Bilgi ve becerisiyle ön plana çıkan Marco Polo, Kubilay Han tarafından çok sevildi ve hep yakınında bulundu. Çin ve Asya'nın birçok yerinde elçi olarak görev yaptı. Bu görevler Marco Polo'yu Moğolların devlet yönetimi, idari ve askeri işleri ile sosyo-kültürel durumları ile ilgili bilgi sahibi olmasını sağladı. Tezimiz için 2005 yılında yayımlanan⁷¹ eseri kullandık.

Ruy Gonzales de Clavijo

Anadolu Orta Asya ve Timur

⁶⁹ Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)**, (çev. Ergin Ayan), İstanbul, 2001.

⁷⁰ Johann De Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, (Çev. Ergin Ayan), Trabzon 2001, s. 86.

⁷¹ **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, İstanbul, 2005.

Papalık özel emriyle ile Timur'un sarayına elçi olarak gönderilmiştir. Papalık emri ile büyük hanlara yapılan hemen hemen son yolculuktur. Topladığı bilgiler Timur dönemini bizim için aydınlığa kavuşturmuştur. Biz tezimizde Ömer Rıza Doğrul, S. Kamil Doruk tercümesinden⁷² faydalandık.

7-Araştırmalar

Wilhem Barthold

Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler

1925 yılına kadar Doğu Türkistan bölgesinde seyahat eden ve doğu tarihi üzerine araştırmalara yapan Wilhem Barthold, bir dönem İstanbul Üniversitesinde Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler⁷³ vermiştir. “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair” makalesi⁷⁴ Abdulkadir İnan tarafından çevrilerek Belleten’ de yayımlanmıştır.

D’ohsson, M. Baron Constantin

Moğol Tarihi

1779 yılında İstanbul’da Ermeni Katolik ailesine mensup olarak doğup, eğitimine Fransa’da devam eden D’ohsson’un yazmış olduğu Moğol Tarihi adlı eser bizler için oldukça önem taşımaktadır. Moğol, Timur ve Babür tarihlerini oldukça güzel ele alan eserin Ekrem Kalan tarafından yapılan tercümesinden⁷⁵ yararlandık.

B.Y. Vlademirtsov

Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi

Moğol dil bilimi, edebiyatı, Moğol Halk tarihi ve etnografyası uzmanı olan Vlademirtsov, Moğol kabile yaşamı ve kabileler arası ilişkiler hakkında geniş bilgiler aktarmıştır. Biz tezimizde Abdulkadir İnan’ın çevirmiş olduğu tercüme eserden faydalandık⁷⁶.

⁷²Ruy Gonzales de Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, (trc: Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kamil Doruk), İstanbul, 1993.

⁷³W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, 1927.

⁷⁴W. Barthold, “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, (çev: Abdulkadir İnan), **Belleten**, C.XI, Temmuz, 1947, S.43, s.515-539.

⁷⁵D’ohsson, M. Baron C., **Moğol Tarihi**, Yay. Haz: Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, İstanbul 2006.

⁷⁶B.Y.Vlademirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, (çev: Abdulkadir İnan), Ankara, 1995.

Bertold Spuler

İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri

Alman şarkiyatçılardan olan Spuler adını İran Moğolları isimli çalışması ile duyurmuş, bozkır yaşamı, Moğolların idari ve kültürel hayatı ile ilgili önemli çalışmalar yapmıştır. Biz tezimiz de Cemal Körülü'nün yapmış olduğu çevireden⁷⁷ yararlandı k.

Jean Paul Roux

Orta Asya tarihi deyince akla gelen ilk isimlerden birisi olan Jean Paul Roux, Türkler ve Moğollar başta olmak üzere Orta Asya da yaşayan birçok millet ve kavimler hakkında detaylı çalışmalar yapmıştır. Biz bu konuda Orta Asya ve Moğollar hakkında çok sayıda çalışmalar ortaya koymuş yazarın eserlerinden oldukça faydalanmaya çalıştık⁷⁸.

Tarihte Cengiz Han

Cengiz⁷⁹ Han'ın soy ağacına baktığımız da köklerinin Bataçi Han'a dayandığını görmekteyiz. Bir rivayette Bataçi Han'ın bir bozkurt ile beyaz bir maral'dan dünyaya geldiği aktırılmaktadır⁸⁰. Doğum adı Temücin olan Cengiz Han'ın babası Yesügey-Bahadır annesi ise Hö'elün-Ücin'dir. Börçigin kabilesinden olan Yesügey-Bahadır'ın Temücin'in annesi olan eşi ile karşılaşması ise tamamen bir tesadüf eseri olmuştur. Yesügey-Bahadır avlandığı bir sırada Merkit Kabilesinden Yeke-Çiledü'nün Olkuno'ut kabilesinden aldığı kızı görmüş onu çok beğenmiş ve kaçırmaya karar vermiştir. İki kardeşinin yardımı ile Yeke-Çiledü'nün elinden Hö'elün-Ücin'i kaçıarak kendine eş yapmıştır. Yesügey-Bahadır'ın yaptığı bu hareket Merkitlerle arasında uzun yıllar sürecektir bir düşmanlık tohumlarının

⁷⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri*, 1220-1350, (çev: Cemal Köprülü), Ankara 2011.

⁷⁸ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul, 2001, Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'dan Akdeniz'e 2000 Yıl*, İstanbul, 1989, Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (çev: Lale Arslan), İstanbul, 1999, Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul, 2000, Jean-Paul Roux, *Türklerin Ve Moğolların Eski Dini*, (çev: Aykut Kazancıgil), İstanbul 2002.

⁷⁹ Cengiz unvanı, cihanşümul imparator manasına geliyordu. Cengiz Han ve oğulları yeryüzü hakimiyetinin kendilerine verildiğine inanmışlardı. Cihanşümul hakimiyeti ifade eden kağan-hakan ancak tanrının göndermiş olduğu soy taşıyabilirdi. Halil İnalcık " Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi" , *SBF Dergisi*, XIV / 1, Ankara 1958, s.75.

⁸⁰ Ahmet Temir, *Cengiz Han*, Ankara, 1989, s.13-14.

ekilmesine neden olmuş ve yaklaşık on yıl sonra bu kız kaçırma hadisesinin bedelini kendi canı ile ödemiştir⁸¹.

Temücin, bugünkü Moğolistan sınırının sekiz km. kuzeyindeki Deli'ün-boldah tepesinde bugünkü Rus topraklarında dünya'ya gelmiştir. Doğum tarihi farklı kaynaklarda farklı yıllarda gösterilmektedir. Bazı kaynaklarda Cengiz Han'ın domuz yılında yani 1152-1153'de dünya'ya geldiği 1227 yılında vefat ettiği yazılırken, bazı kaynaklarda ise at yılı yani 1162 yılında dünya'ya geldiği söylenmektedir. Bu tarih Cengiz Han'ın izdivaç tarihi hesabı ve oğulları Cuci, Çağatay, Ögeday ve Toluy'un büyüme yılları ile uyuşmaktadır⁸². Ama genel rivayet 1155 yılında doğduğu, 1227 yılında vefat ettiği yönündedir. Temücin'in doğumu; Yesügey-Bahadır'ın Tatarlarla mücadele ettiği bir sırada gerçekleşmiş ve Tatarlardan Temücin-Öge'nin esir alındığı bir döneme rast geldiği için ona, Temücin adı verilmiştir.⁸³ Temücin'in, Hö'elün-Ücin'den: Kasar, Kaçi'un Temuge adlarında üç erkek kardeşi ve Temulun adında da bir kız kardeşi olmuştur⁸⁴.

Babası Yesügey-Bahadır vefat edince Temücin'i küçük ve zayıf gören kabilesi ona itaat etmek istemediler. Bütün kabilesi onu ailesi ile yapayalnız bırakıp gitmişlerdi. Hatta babasından kalan hayvan sürüleri bile akrabaları tarafından haksızca elinden alınmıştı. Küçük yaşta babasını kaybeden Temücin'i, hayat mücadelesi ve yaşadığı zorluklar erken yaşta olgunlatırmıştı. Dokuz yaşında babasız kalan ve bir çocuğun kaldıramayacağı büyüklükte birçok engellerle ve zorluklarla karşılaşan Cengiz Han, inancı ve zekâsı sayesinde; bütün zorlukların üstesinden gelerek, başarıya giden yoldaki bütün engelleri birer birer ortadan kaldırarak "Cengiz Han" ünvanıyla tarihe geçmiştir. Bir süre ailesi ile birlikte baba bildiği Tuğrul Han'ın himayesinde Kerülen nehri civarında Burgi sahilinde yaşamını sürdüren Cengiz, zamanla Tuğrul Han ve can dostu Camuka'nın da yardımıyla babasının ölümünden sorumlu tuttuğu hasımları Merkitleri yenilgiye uğratmayı başarabilmiştir. Merkitler'i yenilgiye uğratan Temücin ile kan kardeşi Camuka arasındaki dostane ilişkiler, bir,

⁸¹ Engin Kırılı, "Cengiz Han'ın Hayatı ve Askeri Seferleri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi** 2, 2019. s.90.

⁸² Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.166.

⁸³ Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, (Çev:Aykut Kazancıgil), İstanbul, 2002, s.65.

⁸⁴ Rene Grousset, **Cihan Fatihi Cengiz-Han** (Derleyen:İzzet Tanju), İstanbul, 2001,s.41.

bir buçuk yıl kadar devam etmiş ancak bu dostluk Moğollara “Han” olma sevdasından dolayı bozulmuş ve ikili kendi aralarında yol ayrımına girmiştir. Bu yol ayrımında en büyük etkenlerden biri Cengiz Han’ın Merit sistem ilkelerini benimsemiş olmasından kaynaklı olmuştur. Cengiz Han’a göre kendi evinde düzeni sağlayan bir kimse, devlette de düzeni sağlayabilirdi. On kişiyi muazzam bir şekilde idare eden bir idareci bin kişiydi o şekilde yönetebilirdi. Bu konuda temel prensibi liyakattir⁸⁵. Bu mücadelede Temücin asilzadeler tarafından desteklenirken, Camuka ise yoksul halk tarafından desteklenmiştir⁸⁶.

Sonunda Cengiz Han Kentay ve Kangay dağlarıyla Baykal Gölü çevresindeki Moğol kabilelerini bir araya toplayarak 1206 yılında Hanlığını ilan etmiştir⁸⁷. Başka bir yerde olduğu gibi burada da, kahramanların mı tarihi yazdığı, yoksa tarihin mi kahramanları ortaya çıkardığı sorusu akla gelebilir. Şunu unutmamak gerekir ki o dönemdeki elverişli zaman, durum ve koşullarla birlikte Cengiz’in yeteneği birleşince büyük bir destan yazılmış oldu⁸⁸. Ama şu bir gerçek ki Cengiz Han’ın ortaya çıkmasıyla devletin bayrağı birden yükseldi. Moğollar darlıktan bolluğa, zindandan gül bahçesine, fakirlik çölünden mutluluk köşküne, cehennemden cennete kavuştular. İpekli ve atlas kumaştan elbise giymeye başladılar. Günlük elbiseleri bile altın ve gümüş işlemeliydi. Çarşı ve pazarlarda mücevherin ve kumaşın fiyatı o kadar ucuzlamıştı ki, bu mücevher ve kumaşlar, imal edildiği yerlerin yarı fiyatına Moğol topraklarında satılıyordu. Öyle ki Moğollara kumaş getiren birine, “Kirman’a kimyon Okyanusa su mu götürüyorsun? ” dendiği rivayet edilmektedir⁸⁹. Cengiz Han ele geçirdikleri toprakları tebaasına dağıtıp ziraatı teşvik etti. Zamanla bulunduğu coğrafyayı asillerden tamamen temizledi, sonra çevredeki tüm kabileler ona biat etti⁹⁰. Bunların arkasından ilk olarak Hitay⁹¹ bölgesini sonra Orta Asya Coğrafyası ve

⁸⁵ Gene R. Gartwhite, **İran Tarihi**, İstanbul, 2012, s.128.

⁸⁶ Rene Grousset, **Bozkır imparatorluğu** (Çev: M.Reşat Uzmen), İstanbul, 2014, s.230.

⁸⁷ Neslihan Durak, “Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume: 3/1, Winter, 2008.

⁸⁸ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi Büyük Okyanus’dan Akdeniz’e 2000 Yıl**, İstanbul, 1989, s. 215.

⁸⁹ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 85.

⁹⁰ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 95.

⁹¹ Hitay, Çin’in kuzeyinde bulunan bölgeye verilen addır. Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 84.

Avrupa bölgesinin bit kısmını ele geçirip bir asra damgasını vurmuştur⁹². Moğol hegemonyası XIII. yüzyılın en önemli olayı olmuştur. Moğollar oldukça güçlü yayılımcı bir devlet olarak tüm Asya ve Avrupa'yı etkiler hale gelmişlerdi⁹³. Devletin büyüyüp giderek güçlenmesiyle darlık ve sefaletten kurtulmuşlar bolluk ve berekete ermişlerdi⁹⁴. Cengiz Han'ın yönetimi altında bulunan kavimler de refaha ulaşmışlardı. Bir zamanlar açlıkla sınanan kavimler Cengiz Han ile birlikte ticari işlemlerini yükseltmişlerdi. Bu kavimlerin en düşük ticari işlemleri 30 bin veya 50 bin baliş⁹⁵ seviyesine ulaşmıştı⁹⁶. Her baliş de 500 miskal⁹⁷ altın ve gümüşe eş değerdir. Her baliş 75 dinar-ı rukni olup, dört dang⁹⁸ ağırlığındadır⁹⁹. Cengiz Han akıl ve zeka bakımından emsallerinden oldukça iyi ve yönetme bakımından da diğer hükümlardan üstün yaratılmıştı. Bu üstünlüğünü kullanarak halkını huzur içersinde yaşatmayı başarmıştır. Kendinden sonra gelen çocukları da onun kadar olmasa da Moğol hegemonyasını uzun bir süre sürdürmüşlerdir.

⁹² Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 95.

⁹³ Roux, **Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'dan Akdeniz'e 2000 Yıl**, s. 211.

⁹⁴ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 85.

⁹⁵ Baliş, Moğol para birimidir. Cengiz Han devrinde balişler altın ve gümüş olarak basılmıştır. Moğolların küçük devletlere ayrılmasından sonra bu para birimi XIV. Yüzyılda Çin'de ve İran'da da kullanılmıştır. Balişlerin değeri çoğu kaynakda farklı verilmiştir bunun nedeni değişik zamanlarda bu para biriminin değeri kazanması ve kaybetmesine bağlıdır.

⁹⁶ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 85.

⁹⁷ Kıymetli taşların tartılmasında kullanılan bir buçuk dirhemlik eski bir ağırlık birimidir.

⁹⁸ Dirhem'in altıda biri olan ağırlık birimidir.

⁹⁹ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 85.

1. BÖLÜM

GÖÇEBE YAŞAM BİÇİMİ

1.1.Göçebelik Kavramı Üzerine

Orta Asya’da yaşamış toplumların çoğunda coğrafya şartlarına göre bir yaşam tarzı oluşturdıkları görülmektedir. Orta Asya bozkırı çok geniş bir alana sahiptir. Verimli tarım arazileri ve otlakların belirli bir bölgede toplanmaması sebebiyle büyük bir nüfus bozkırda dağınık bir şekilde yaşamak zorunda kalmıştır¹⁰⁰. Bu dağılım içerisinde farklı bölgelerde yaşayan göçebe toplumların farklı ihtiyaçları ve gereksinimleri ortaya çıkmıştır. Böylece Avrasya’nın güneyi ve kuzeyinde birbirinden farklı göçebe toplumlar ortaya çıkmıştır. Bu çeşitlilik farklı kültürlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kuzey Avrasya da bir göçebe ren geyiği besleyip, avcılık, ormancılık, toplayıcılık yaparken¹⁰¹, Güney Avrasya da ise koyun ve keçi otlatmak göçebelerin en büyük uğraş alanıydı. Göçebeliği ifade ederken önemli olan göçebe hayatı anlamak ve doğru tanımlı yapmaktır. Göçebelik ile ilgili doğru bilinen çok fazla yanlış vardır. Bunların başında göçebelerin düzensiz bir şekilde canları ne zaman isterse göç ettikleri ve otlak aradıkları şeklinde bir düşünce vardır ki, bu tamamıyla yanlış bir olgudur. Göç hareketleri düzenli ve teşkilatlı bir şekilde yapılır. Bu düzenin içerisinde göçün zamanı ve güzergâhı esas teşkil eder. Mevsimsel olarak yapılan bu göçler yaylaklar ve kışlaklar olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yaylak ve kışlaklar daha önce bahsettiğimiz gibi bozkırın farklı bölgelerinde az sayıda bulunduğu için gidilecek olan yer önceden bellidir. Konar-göçerlerin yaşadıkları

¹⁰⁰ İbrahim Doğukan Dokur, “Avrasya Konar Göçerlerinin Sosyoekonomik Yapıları ve Yaşam Tarzları Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 6/4, 2017, s. 2811.

¹⁰¹ Anatoly Khazanov, *Göçebeler ve Dış Dünya*, İstanbul, 2015, s.126.

bölgelerin coğrafi özelliklerine göre mevsimlik göçler yatay göç (horizontal göçebelik) ve dikey göç (vertical göçebelik) olarak ikiye ayrılmaktadır¹⁰². Avcı-toplayıcıların yaptıkları göç hareketleri ile göçebelerin bu hareketleri birbirinden farklıdır ve karıştırılmaması gerekir. Avcı ve toplayıcıların göç hareketleri teşkilatlı ve düzenli değildir. Çünkü genellikle ormanlık bölgede yaşayan bu insanlar bu tarzda bir göç hareketini yapabilecek teknik donanımına sahip değildirler. Daha sonra göçebelerle başlayan etkileşim çerçevesinde avcı-toplayıcıların iktisadî faaliyetleri ve yaşam tarzları değişmiş ve göçebelik ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlardır¹⁰³. İnsanoğlu doğası gereği elindekinden daha kötüsüne yönelmeyeceğinden, göçebe yaşam tarzının avcı-toplayıcılıktan çok daha ileri bir seviyede olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Göçebe, kelimenin tam anlamıyla konar-göçer bir hayat sürdüren insana denir. Bu nedenle, çok geniş anlamında, hareketli bir yaşam tarzı göçebe olarak isimlendirilebilir. Avcı ve toplayıcılar, çiftçiler de dahil olmak üzere tarım yapanlar, Güneydoğu Asya'daki bazı denizci göçerleri, Çingene gibi göçmen nüfusları, hatta günümüz sakinleri bile uzakta bulunan birleşik şehirlerin iş yerlerine gidip gelenler de bu sınıflandırma içerisinde değerlendirilebilir. Ancak, ortak görüşte, sadece pastoral hayvancılığıyla birlikte göçen insanların yaşam biçimine göçebelik denir¹⁰⁴. Göçebeliği *Türk Dil Kurumu*; Değişik şartlara bağlı olarak belli bir yöre içinde çadır, hayvan ve öteki araçlarla yer değiştiren, yerleşik olmayan, göçer veya göçkün olarak tanımlamaktadır¹⁰⁵. Avrasya bozkırlarındaki göçebeliğin tanımını yaparken birkaç şey daha eklememizde sakınca görmemekteyiz. Farklı coğrafyaların farklı göçebelik tarzlarını ortaya çıkardığından daha önce bahsetmiştik. Avrasya bozkırları örneğinde TDK'nin tanımına "besin üretimine dayalı bir ekonomik sistem" ibaresini de eklediğimizde Avrasya bozkırlarındaki göçebelik tanımını yapmış oluruz. Bozkır göçebelerinin, bu tanımlamada geçen besin üretimine dayalı, ekonomik faaliyetlerinden kısaca bahsetmemiz gerekmektedir. Hayvancılık, avcılık-toplayıcılık, ticaret, yağma seferleri ve tarım bu bölgedeki geçim yollarının başta

¹⁰² Şeyda Büyükcın Sayılır, Göçebelik, "Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (Yaz 2012), s. 566.

¹⁰³ Vladimirtsov, *Moğolların İktisadi Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, s. 57.

¹⁰⁴ Shinesaran Dalkhaa, *Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açısından İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 41.

¹⁰⁵ Türkçe Sözlük s. 995.

gelenleridir ve arkeolojik verilerle desteklenir¹⁰⁶. Göçebelik belirli bir ekonomik faaliyet türüdür ve aynı zamanda besin üretiminin belli bir kültürel çeşididir. Göçebelik, iktisadi anlamda kendine yeterli bir sistem oluşturmamış olmasına rağmen, pazar için değil, geçim amaçlı üretim, pastoral göçebeliğin geçmişteki özelliklerinden biridir. Her ne kadar o dönemlerde üretimin önemli bir bölümü pazarda mübadele ediliyorsa da, belli bir kâr hedefinin olduğu bir üretim biçimi değildir¹⁰⁷.

1.2-Orta Asya Göçebeliğinin Geçmişi

Orta Asya bozkırları Kuzey Balkanlar'dan Doğu Moğolistan'a kadar uzanan oldukça geniş bir alandır. Çevresel olarak, Orta Asya bozkırları yer yer kurak ve çöl, yer yer otlak bol ve bazı yerlerde ise ağaçsız bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bölgenin ekolojik özellikleri, batıda modern Macaristan toprakları ile uzak doğudaki Moğolistan düzlükleri gibi uzak bölgeleri birleştirmiş olmasıdır. Kuzeyde, Doğu Avrupa ormanları ve Sibiry Taiga bozkırı tanımlanırken, Güneybatı da Karadeniz sahili ve Kafkasya bozkır sınırlarına dayanmaktadır. Daha da doğuda, Hazar ve Aral gölleri, Orta Asya'daki büyük çöller ile Pamir ve Sayan sıradağları güneydoğu sınırını tanımlamaktadır. Orta Asya'nın Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan steplerinde görülen en eski tarih öncesi yaşam faaliyeti Kelteminar kültürüdür¹⁰⁸. Bunlar MÖ. 5. binyıldan 3. binyılın ortalarına kadar uzanan ve Neolitik/ Kalkolitik dönemlere ait avcı, toplayıcı ve balıkçı toplumlardır. Yerleşik bir yaşam biçimine sahip bu toplumlar zamanla hayvancılığı da benimsemişlerdir.

Batı Moğolistan da etkisi görülmüş olan Afenesevo kültürü insanların ilk olarak Orta Asya'da ziraat işini, hayvancılığı ve demir işçiliği yaptığı iddia edilmektedir. Gelişmiş çiftçiler olmadıkları ama buna rağmen topluluğun özel bir düzeni ve düşünce sistemli olduğuna dair arkeolojik veriler de bulunmaktadır. Afenesevo kültüründe sığır, koyun ve atlara dayalı hayvancılığın yanı sıra toplayıcılık ve balıkçılık da yapıyordu. Ayrıca, demir ve bakır işledikleri de bilinmektedir. MÖ 2. bin yılın sonu, 1. bin yılının başlarında güneyde Hingan

¹⁰⁶ Abdulkadir İigen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Prof. Dr. Turan YAZGAN'A Armağan Özel Sayısı, 49, s. 829.

¹⁰⁷ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açından İncelenmesi**, s. 43.

¹⁰⁸ Eray Alaca, **Orta Asya'dan Günümüze Türk Tarihi ve Kültürü**, Ankara, 2016, s. 3.

Sıradağı'ndan kuzeyde Karadeniz'in doğusuna kadar geniş bir coğrafyada göçebeler hayvancılıkla uğraşmışlardır. Hayvancılığa bağlı olarak, yeni kültürler oluşmaya başlamıştır. Arkeolojik kalıntılar ve Herodot'un tarih kitabı ile benzer kaynaklardan İskitlerin yarı göçebe bir çiftçi hayatı yaşadığını bize göstermektedir¹⁰⁹.

Göçebe toplumlarda teknik ilerlemenin olmadığını düşünmek çok doğru bir tespit olmayacaktır. Günümüzde Avrupalı erkekler için vazgeçilmez olan pantolon göçebe kavimler tarafından icat edilmişti¹¹⁰. Üzengi¹¹¹ ilk olarak M.S. 200-400 yılları arasında Orta Asya da görülmüştür. Ağaç tomruklar üzerinde hareket eden ilk göçebe kağnısı, önce yüksek tekerlekli faytonlara daha sonra yük arabalarına dönüşmüş böylece göçebeler zor arazi şartlarında kolayca seyahat edebilmişlerdir. Ağır düz kılıcın yerine hafif ve daha kullanışlı eğri kılıcı icat eden, birkaç parçadan meydana gelen ve oku 700 metre mesafeye fırlatan uzun yayı da geliştiren yine bozkırlı göçebeler olmuştur. Göçebeler sadece kültürler alanında değil aynı zamanda manevi kültür konusunda da sözlü edebiyatlarıyla komşu yereleşik kültürlerden geri değillerdi. Göçebeler iki tür masal geliştirmişlerdi. Kahramanlık masalları ve ruhani hikâyeler. Bu eserler mitolojik açıdan önemleri nedeniyle işlerlik kazanmışlardır. Hikâyeler o dönem göçebelerinin hayat tarzlarını yansıtmaktaydı. Bir başka deyişle edebiyatın bizde icra ettiği fonksiyonu, göçebelerde ise mitolojinin yerine getirdiği görülmektedir.¹¹²

1.3. Moğol Göçebeleri

Orta Asya bozkırlarında mera hayvancılığının ortaya çıkışını, göçebe uygarlığının oluşum sürecini ve aralarındaki kültürel çeşitlemelerin ortaya çıkışını anlamak için hayvancılığın gelişimi ve göçebe kavimlerin toplumsal gelişimleriyle beraber incelemesi daha uygun olacaktır. Kısa süreli de olsa bozkırın kuraklık döneminde doğal olarak küçük iklim değişikliklerinin göçebe halk üzerinde etkili olması ve bu durumun ekonomiyi muhafaza etme ve geliştirme konusunda vahaların rolü oldukça büyüktü. Çünkü bozkır tarafından gelen sürekli tehdit, göçebe

¹⁰⁹ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 43.

¹¹⁰ Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.51.

¹¹¹ Üzengi eyerin iki yanına asılı ayağa destek sağlayan binicilik malzemesi. Üzengi sayesinde binici atı çok daha kolayca idare edebilir, daha hızlı sürebilir, kılıç, ok-Yay, mızrak gibi silahları çok daha başarılı bir şekilde kullanabilir.

¹¹² Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.52.

ekonomisinin fakirleşmesi ile birlikte zayıflamıştı. X. yüzyıldaki bu şartlar Uygurlar ve Samanileri güçlendirmişti. Bozkırın kuzey uçlarında iki halk oldukça iyi şartlara sahipti. Doğu Baykal ötesi ile ona bitişik olan Doğu Moğolistan'ın büyük kısmı, düz bozkır alanlarından teşekkül etmektedir ama Onon'un¹¹³ çam ormanları yaklaşık binlerce kilometrelik alanı kapsamaktaydı. Burası arid iklim¹¹⁴ içinde kendini koruyabilen bir orman adasıdır ve onun sayesinde buradaki alan üzerinde büyük miktarda tatlı su kaynakları meydana gelmiştir¹¹⁵. Tarım ve hayvancılığın ortaya çıkış olayı Avrasya ile eş zamanlı olarak Moğolistan'da da gerçekleşmiştir. Moğolistan'ın yer aldığı coğrafya karasal iklimi dolayısıyla tarım ve yerleşik yaşama dayalı çiftçiliğin gelişimi için uygun şartlara sahip değildir¹¹⁶. Bu sebeple besin üretimi hayvancılık ve hayvancılıktan elde edilen ürün ağırlıklıdır. Hayvan yetiştiriciliğinde özellikle otlatma tecrübelerinin sonucunda açık mera hayvancılığı gelişme göstermiştir. Bu şartlar içerisinde Orta Onon halkı, ekonomi ve dolayısıyla kültürel olarak çevresini kuşatan bozkır kültüründen ayrılmıştır. Daha sonraları IX-X. yüzyıllarda bozkırı istila altına alan kuraklık, en az Onon civarı sakinlerini etkilemiş, dolayısıyla da orada yaşayan halk eski geleneklerini muhafaza etmiş ve bunu yaşatmaya devam etmişlerdir. İşte bunlar Moğol insanlarıydı¹¹⁷.

Moğollar bağımsız etnik köken olarak, M.S. I. yüzyıldan beri bugünkü Baykal ötesi, Kuzeydoğu Moğolistan ve Moğolları Tatarlardan ayıran Kerulen nehrinin daha kuzey kesimlerinde yaşamaktaydılar. Moğol adı oldukça eski bir geçmişe sahip olduğundan kaynaklarda fazlaca geçmektedir.

Moğollar, Tatarlardan farklı olarak uzun boylu, sakallı, parlak saçlı ve mavi gözlüdür. Onların torunları ise kalabalık nüfuslu komşu halklarla evlilikler sebebiyle kısa boylu, siyah saçlı, ve siyah gözlü bir görünüme sahiptirler. Halbuki eski Moğollar dahi Avrupa'ya göç eden sarışınlarla hiçbir ortak özelliğe sahip değillerdi.

¹¹³ Onon bölgesi, bugün ki Rusya ve Moğolistan toprakları arasında 818 km uzunluğun da yayılmış bir nehir olan Onon nehri çevresini kapsamaktadır.

¹¹⁴ Yarı kurak iklim veya step iklimi genellikle yıllık olarak düşük yağmur miktarı alan (250–400 mm) bölgelerin iklimini ifade eder.

¹¹⁵ Gumilev, **Muhyel Hükümdarlığın İzinde**, s.110.

¹¹⁶ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açından İncelenmesi**, s. 43.

¹¹⁷ Gumilev, **Muhyel Hükümdarlığın İzinde**, s.111.

Nitekim XIII. yüzyıldaki Avrupalı seyyahlar Moğollar ile kendileri arasında herhangi bir benzerlik bulamamışlardır¹¹⁸.

“Moğolların ormanlı ve bozkırlı kabileler olarak ayrıldıkları zamanlarda, Kuzey Avrasya'nın orman kuşağında yaşayan topluluklar, yerleşik yaşam tarzının alt kademesi olan avcılık ve toplayıcılıkla uğraşmaktaydı”¹¹⁹. MÖ 6. yüzyılda Moğol toprağındaki göçebeler ekonomik ve siyasi olarak devlet oluşumunu kurma yönünde bir gelişme göstermiştir¹²⁰. Kısacası Moğol göçebeleri, Gobi çölüne kadar uzanan Altın Dağ yani Altay'larda durup dinlenmeden, sürekli konup göçmüşler, çobanlık, avcılık, savaşçılıkla hayatlarını sürdürmüşlerdir¹²¹.

1.4. Göçebe Meskenleri

Konar-göçer hayat tarzının en önemli faktörlerinden biri dönemlik yerleşmeler olarak da adlandırabileceğimiz yaylak ve kışlak hareketleridir. Konar-göçerler hayvanların yaşam şartlarına uygun olarak mevsimlere göre gerçekleştirilen yaylak ve kışlak olarak hayat tarzlarını sürdürmüşlerdir.

Altay toplumlarında göçebe yaşam tarzının hâkim olduğu dönemlerde, sürekli yaylak ve kışlaklar arasında gidip gelen insanlar soğuktan veya tehlikeden korunmak, bir arada kalmak amacı ile çadır tipi evlerde yaşamışlardır¹²². Kurulup sökülmesinin yanı sıra taşınması da bir o kadar kolay olan ve hareket kabiliyetini sınırlandırmayan çadırlar tüm bu özellikleri ile göçerlerin hareketli yaşam biçimine uygunluk göstermiştir. Çadırların bir yerden diğerine kolay şekilde taşınmaları, hayvan sırtında, yüksek tekerlekler üzerine yerleştirilerek de yapılabilmesi insanların onu tercih etmesinde önemli bir etken olmuştur. Aynı zamanda çadırlar göçebe yaşamın önemli bir parçası olmanın yanı sıra ayrıca yönetim, gelenek, sanat, din gibi tüm alanlarda etkin bir sembol olarak varlık göstermiştir. Çadırın esas malzemesi hayvan

¹¹⁸ Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s.112.

¹¹⁹ Dokur, “Avrasya Konar Göçerlerinin Sosyoekonomik Yapıları ve Yaşam Tarzları Üzerine Bir İnceleme” s.2812. Ayrıca bkz.Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 57.

¹²⁰ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açından İncelenmesi**, s. 43.

¹²¹ Kurt Okay, Charlotte Stalter, **Türk Hakanı Timur**, İstanbul, 2010, s. 17.

¹²² Aytaç Abbasova, **Altay Topluluklarında Mesken-Çadırın Önemi ve Türleri**, Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü, İstanbul, 2019 s. 93.

yününden dokunan keçedir. Çadırlar, soğuk iklimlerde yün ve keçi kılı, sıcak çöllerde ise daha çok deve tüyünden dokunmaktadır.

Türklerde keçe yapımında gelinen seviye itibariyle Orta Asya'da Türk ve Moğol çadırları dünyadaki en mükemmel çadır tipleridir. Kar ve buzullar bölgesinde yapılan kardan evler, Eskimoların kullandığı diğer bir ev şeklidir. Yazın çadırlarda yaşayan Eskimolar, kışın kışlık evlerini kardan yaparlardı. Sabit evlere gelince, bunlar ahşap ev, toprak ev, tuğla ev, taş ev ve günümüz betonarme evleri gibi birçok ev çeşitlerini içermektedir¹²³. Konar-göçer toplumlarda dönemsel yerleşmeler, yaylak ve kışlak şeklinde adlandırılmaktaydı. Bazı konar-göçer toplulukların yaylak ve kışlak bölgeleri arasında kat ettikleri mesafe birbirinden oldukça uzakta olabilmekteydi¹²⁴.

1.4.1-Kışlık Mesken

Göçebeler için en önemli yer kışlık meskendir. Yılın üç ile beş ay arasında bir zamanı kışlık meskenlerinde geçiren konar-göçerler için yer seçimi çok önemlidir. Konar-göçer aile için gerekli olan barınma, beslenme, ısınma, aydınlanma, korunma gibi ihtiyaçların karşılanması gereklidir¹²⁵. Konak yeri, gün doğumunun erken görüldüğü, gün batımının ise uzun sürdüğü, gölgesiz, dağların yamaçlarında, çevreye hâkim bir konumda olacak şekilde seçilir. Bir kışlık konak koyun, keçi ve inekleri koruyabilecek yarı kapalı ahır, toplanmış otların saklanması için açık ahır ve depo olarak kullanılan iki adet ambar ve bir ya da iki çadır mekânından oluşmaktadır. Koyun ve keçilerin ahırını hiçbir zaman çadıra uzak kurulmamaktadır. Geceleri kurtların saldırı ihtimalinin yanı sıra, güçlü olanların zayıfları incitme ihtimali gibi her türlü zarardan korumak ve gece olduğunda hayvanların seslerini duyabilmek için bu önlem alınmaktadır. İneklerin ahırını ise koyun ve keçilerin ahırının rüzgâr gelen tarafına ya da çadır kurulan yerden biraz uzaktadır. Kasım ayının sonuna doğru yerleşilen kışlık konaktan Nisan ayının sonunda buradan taşınılır. Bazen iki kışlık konağa sahip olan konar-göçerler, Şubat ayının ortasında diğer konaklarına

¹²³ İsmail Özçelik, **Devlet-i 'Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları**, Ankara 2013, s. 1.

¹²⁴ Özünlü, **Kırgız ve Osmanlı Toplumunda Dönemlik Yerleşmelerin Sosyal Yapı ve Meskene Tesirleri**, s. 319.

¹²⁵ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı**, III, Ankara 2001, s. 401.

taşınmaktadırlar. Bozkır bölgesinde yaşayan tüm göçebelerin konak düzenleme şekil ve yapım teknikleri genelde aynıdır.

Göçebeler kışlık konaklarında bulundukları sürece hayvanları otlatma yeri düzenli olarak kullanılır. Moğol göçebe hayatı, açık mera sistemine dayalı olduğu için hayvanları otlatma yeri kullanımı çok önemlidir. Otlatma yeri kullanırken başlarda kamp alanından uzak yerleri, zaman geçtikçe ise kampa yakın yerleri kullanırlardı. Göçebeler, hayvanlarını güneş çıktıktan sonra yavaş yavaş otlatmaya götürürler, akşam ise güneş battıktan sonra kampa geri dönerlerdi. Konağı yıllarca ve devamlı olarak kullanabilmeleri için etrafın temiz tutulması önemlidir. Bu sebeple ineklerin dışkılarının her gün temizlenip, ayrı yerde toplanması gerekmektedir. Fakat kış boyunca kalın bir tabaka oluşturan koyun ve keçilerin pislikleri, bahar aylarında tek seferde kazılarak toplanıp temizlenir. Toplanan hayvan pislikleri ya ateşte kullanılmak ya da hayvanların ahırını sıcak tutmasını sağladığı için dizilerek biriktirilmektedir¹²⁶.

1.4.2-Baharlık Mesken

Bahar meskeni, kışlık mesken gibi sabit bir yer değildir ama tahmin edilen belli yerler vardır. Çünkü bir ailenin konakladığı yerde farklı bir aile asla izinsiz konaklayamazdı. Bozkırda kimin nerelere göç edeceği yani sınırlar önceden belliydi. Rubruk bununla ilgili; her kabile reisi halkının sayısına göre otlaklarının sınırlarını tanır ve kış, yaz, ilkbahar ve sonbaharda sürülerini nerede otlatması gerektiğini bilir. Zira, kışın güneye daha sıcak yerlere, yazın kuzeye serin yerlere göçerler. Susuz yerlere kışın giderler, eğer oraları karlı olursa, karı su yerine kullanırlar demektedir¹²⁷. Çin seyyahları da, Moğol hayvancılığı ile ilgili, oranın bozkırlarındaki otlaklar, dördüncü ayda yeşerir; altıncı ayda bolluk ve berekete ulaşır, sekizinci ayda ise artık kurumaya başlar bilgisini verir¹²⁸.

Göçebelerin aralarında yazısız bir antlaşmaya benzer sözlü kuralları vardır. Kimse kimsenin otlığına girmemeye çalışır birbirlerini rahatsız etmekten

¹²⁶ Dalkhaa, *Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi*, s. 65.

¹²⁷ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 32.

¹²⁸ Mustafa Uyar, *Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, İstanbul, 2012, s. 105.

çekinirlerdi. Başka deyişle, Moğol göçebeler kendi aralarında konuşurken akraba olan birkaç aileyi tek bir isimle belirlemek suretiyle, en yaşlı olanın ismini söyleyerek hepsine hitap ederlerdi. Ayrıca yakın çevrede yaşayan, akraba olmayan aileleri de o yerin ismini söyleyerek çağırırlar. O yerin ismi birkaç aileyi bir arada işaret etmektedir. Bahar aylarını geçirmek üzere konak yerine taşınmadan önce ev sahibi gidip yeri seçmektedir. Baharlık mesken, kışlık mesken yerinden pek uzak olmayan alçak, dağ yamacında ve su kaynaklarına yakın yerlerden seçilmektedir. Bahar meskeni hayvanların çiftleşebileceği kapalı ahır ile bir veya iki çadırdan oluşmaktadır. Bazı göçerler depo amacıyla kullanmak için fazladan küçük çadırlar da kurarlardı. Göçebeler, hayvan çiftleşmelerinin sonucunda doğacak yavruları mart ayının sonundan mayıs ayına kadar almaktaydılar. Bir göçebe aile koyun ve keçilerden yaklaşık 30-100 yavru, inekten 5-20, attan ise 5-10 adet yavru alırdı. Bahar ayları, hayvanların en zayıf zamanları olduğu için erkekleri ve dişileri ayırarak bakmaktadırlar. Hatta yavrulamış hayvanlar, doğum yapacaklar ve erkek olanlar diye 3 ayrı grup olarak da bakabilmektedirler. Eskiden bahar aylarında iki kere göç edilmesine rağmen günümüzde 2 ay süreyle bahar konağında konaklayıp doğrudan yazlık yere taşınmaktadırlar¹²⁹.

1.4.3-Yazlık Mesken

Yazlık mesken için belli bir yer yoktur. Yazın yaşanacak yerler olarak, dağ tepeleri değil, dağların eteklerinde uzanan, bol otlu, sulu ve serin yaylaları tercih edilirdi¹³⁰. Konar-göçerlerin hayvanlarında görülen hastalıkların çoğu, sıcak havadan dolayı yaz mevsiminde ortaya çıkmaktadır. Sıcak havalarda hayvanların otlayamaması, sinekten rahatsız olması ve her türlü hastalığın sıcak yerlerde ortaya çıkması hayvanlara bulaşması bir anlamda yazın serin yerlere gitmeyi zorunlu hale getirmiştir¹³¹. Yazlık mekan olarak genelde göllerin havzaları gibi serin yerler seçilmektedir. Bir yerde uzun zaman geçirilmemekte ve birkaç kere göç edilmektedir. Yazlık yer, bahar meskeninden 5-15 km kadar uzaklıktadır. Yazlık yerde herkes, akan göllerin havzada olmasından dolayı birbirlerinden 1 km bile kadar

¹²⁹ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açısından İncelenmesi**, s. 62.

¹³⁰ Sayılır, “Göçebelik, Konar Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması”, s. 576.

¹³¹ Özünlü, **Kırgız ve Osmanlı Toplumunda Dönemlik Yerleşmelerin Sosyal Yapı ve Meskene Tesirleri**, s. 319.

uzak olmayan daha yakın alanlarda yaşamaktadırlar. Yazlık konakta 1 ve ya 3 aile komşu olur ve kuzuları, oğlakları ve buzağları birarada tutacak seyrek bir ahır bulunmaktadır. Yağışların arttığı zamanlarda, ahırlar kaldırılıp yerleri değiştirilmektedir. Ahır yapmak için hafif ve kuru odunlar seçilir ve bu odunları göç ettikleri sürece hep yanlarında taşırlar¹³².

1.4.4-Sonbaharlık Mesken

Sonbaharlık mesken genelde göl havzasından uzakta, kışlık meskene çok da uzak olmayan yerde kurulmaktadır. Sonbaharlık mesken sadece buzağları tutacak seyrek ahır ve 1-2 aile çadırından oluşmaktadır. Sonbahar meskeni hayvanlarının otlama güzergâhına göre seçilirdi. Eğer hayvanlar çadır kurulan yerden uzaklara otlamaya giderse yazın topladığı güç ve kiloyu kaybedecektir, bu yüzden onların otlama yerine yakın konaklama yerleri tercih edilmektedir. Aslında yazın daha sulu yerlerde, sonbaharda ise hayvanların otlaması için daha uygun yerler takip edilerek konaklanacak yere doğru göç edilmektedir. Göçebeler eskiden beri her mevsimde yeni bir yere taşındığında koyun ve keçilerin yatacağı yeri korumak amaçlı, çadırı yan yana değil yarı yuvarlak şekilde kurarlardı. Eğer akrabalar 2-3 aileden oluşan bir kamp kurduysa yaşça büyük olanın çadırının batı tarafında kurulması gerekmektedir. Eğer kışlık kampta tek bir aile var ise koyun ve keçilerin ahırının batısı ya da doğusunda çadırlarını kurmaktadır. Hiç bir zaman ahırın önünde ya da arkasında çadır kurulmamaktadır¹³³.

¹³² Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 64.

¹³³ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 65-67.

2. BÖLÜM

MOĞOLLARDA HAYVANCILIK

2.1-Moğol Coğrafyasının Özellikleri

Orta Asya'yı oluşturan coğrafyanın genel özelliği açık denizlere kıyısının olmayışı ve Asya ve Avrupa toprakları arasına sıkışmış bir bölge oluşudur. Bu toprakların büyük bir bölümü bozkırdır. Bu bozkır Sibiryaya bölgesine kadar uzanır. Bazı yerlerde ise yerini başka bitki örtüsüne bırakmaktadır. Gobi, Taklamakan ve Karakum gibi coğrafyayı etkileyen büyük çöller bölgenin geniş bir kısmını kapsamaktadır. Ayrıca kıyılarında birçok kavmin yaşadığı Sarı Irmak, Yenisey ve Baykal Gölü Orta Asya coğrafyasının hayat kaynağını olup, bölgeye ayrı bir güzellik ve değer katmaktadır¹³⁴.

Moğolistan, Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan Avrasya bozkır kuşağının en doğudaki bölümü olarak görülür¹³⁵. 1500 ile 1600-1800 metre yüksekliğinde, Altay¹³⁶-Moğol uzantısında 4650 metreyi bulan dağların¹³⁷ birbirinden ayırdığı hafif eğimli tepelerin alabildiğine uzandığı ve neredeyse 550 metreye kadar düşen çukurluklarıyla çöküntü bölgelerinden oluşmuş 1.565.000 km² alana¹³⁸ sahip bir ovadır¹³⁹. Moğol Altay'ı, Gobi Çölü'nün¹⁴⁰ Altay'ına doğru

¹³⁴ Jean Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, (çev: Lale Arslan), İstanbul, 1999. s. 22.

¹³⁵ George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, (çev: Eşref Bengi Özbilen), İstanbul, 2007, s. 23.

¹³⁶ Altay Dağlarının yüksekliği 4600 metreyi aşkındır. Bkz. Roux, **Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'dan Akdeniz'e 2000**, s. 86.

¹³⁷ Hangay Sıra Dağları 4000, Tannu Ola Sıra Dağları ise 3000 metre'ye yakın dağlardır. Bkz. Roux, **Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'dan Akdeniz'e 2000**, s. 86.

¹³⁸ Ülkenin eninin boyunun uzunluğu eski ölçümlere göre yedi sekiz aylık bir yoldan daha fazladır. Bkz. Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 84.

¹³⁹ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 23. Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 44.

¹⁴⁰ Marco Polo'da Büyük Kağan'a yolculuğu sırasında büyük bir çölden geçtiğinden bahseder. **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, s. 52-53-54.

yavaşça alçalan, sivri tepeleri ve buzullarıyla, yumuşak yamaçlı ve geniş vadili Kangay Dağları ve orman ve bataklıklarla kaplı Kentey Dağlarından oluşmaktadır¹⁴¹. Doğusunda Hitay, batısında Uygur, kuzeyinde Kırgız ve Selenga, güneyinde ise Tangut¹⁴² ve Tibet bulunur¹⁴³. Tüm Doğu yüksek platolardan, tüm Güney ise, Gobi Çölüyle kaplı olup seyrek bitki örtüsü ve çökük çakıllı arazilerden oluşmaktadır. Orta Asya büyük bir coğrafyadır. Deniz bu bölgeye uzaktır. Ama orta Asyalı insanlar için olağanüstü tatlı su birikintileri ve büyük göller, deniz yerine kullanılmaktadır¹⁴⁴. Denizden uzaklık, kuzey batıda hüküm süren yüksek basınç ve yükseklik bölgede sert bir karasal iklimin oluşmasına neden olmuştur¹⁴⁵. 90-95 dereceye varan günlük ve yıllık sıcaklık değişimleri vardır¹⁴⁶. Yıllık sıcaklık ortalaması düşük olup 0 dereceye yakındır, hatta kışın sert geçtiği dönemlerde sıcaklık daha düşüktür. Kışın soğuk şiddetlidir, sıcaklık -50 dereceye kadar düşer, akarsular ve göller genellikle donar, her şey ince bir kar tabakası altında kaybolur¹⁴⁷. Yağış yok denecek kadar az olur, yaz aylarında yağış görülür o da kısa bir süre devam eder¹⁴⁸. Özellikle temmuz ayında kuzeybatıda yıllık 400 milimetre, güneyde ise 100 milimetreden daha az yağış düşer¹⁴⁹. Yaz ağustos ayında son bulur ve yerini çok geçmeden buz gibi geceleriyle sonbahara bırakır. Kışın nehir ve göllerin kalınlığı 1-2 metreyi bulan buz tabakalarıyla kaplanır. İlkbahar da fazla sıcak geçmez hava kurak olur ve yer buzla kaplıdır. Bu dönemde de hayvanlar donmuş topraktan yiyecek ot bulamazlar. Yaz mevsiminde havalar ısınmaya başlar, buzlar erir, ırmaklar gür bir şekilde akmaya başlar, çoğu zaman sel baskınları meydana gelir¹⁵⁰.

Ülkenin üçte ikisinde dünyanın en güzel bozkırları yer alır. Kuzeyde, yapraklı karaçamlar, çamlar, ladinler, dağ selvileri, köknarlar, kayınlar ve telli kavaklarla kaplı sık bir orman görülürken, ülkenin orta kısmı ve doğusunda hemen hemen hiç ağaç olmayıp, bu bölgeler otlarla kaplıdır¹⁵¹. Buğdaygiller ve kongövdeli¹⁵² bitkiler o

¹⁴¹ Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 174. Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 44.

¹⁴² Çin'in kuzey batısında yer alan bölgeye verilen addır.

¹⁴³ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 84.

¹⁴⁴ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 44.

¹⁴⁵ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 23.

¹⁴⁶ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 44.

¹⁴⁷ Roux, **Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 Yıl**, s. 118.

¹⁴⁸ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 23.

¹⁴⁹ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 44.

¹⁵⁰ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 23.

¹⁵¹ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 44.

kadar çeşitli ve boldur ki dünyanın insan yaşamına ve hayvan sürüleri için en uygun yerlerinden birini oluşturmaktadır. Bitki örtüsünün yok olmaya meyilli olduğu yarı çölsü bölgeler sonsuz taş yığınlarıyla kaplıdır. Burada eski çağlarda yaşamış hayvan fosilleri, dinazor yumurtası ve kemiklerine rastlanmıştır¹⁵³. Gobi Çölü'nün güneyinde Sarı Irmak'ın kıvrımında, Büyük Kingan Dağları'nın batısında ve Çin sınırında 1.200.000 km² İç Moğolistan¹⁵⁴ yer almaktadır. Bu bölge diğer bölgelere göre daha alçaktadır, ortalama 800-1000 metre yüksekliğindedir. Bölgede sıcaklık farkı 20-22 derece olup diğer Moğol coğrafyasına göre daha azdır¹⁵⁵. Bozkır bir ortam değil bundan ziyade bir alan olarak anlaşılmaktadır.

2.1.2-İklim

Bozkır göçebe yaşamı için iki unsur önem taşır. Bunlardan biri alabildiğince uzun ve geniş alanın yer alması, diğeri ise bol miktarda otlağın bulunmasıdır. Doğal olarak bol miktarda otlak olabilmesi için iklim koşullarının da elverişli olması gerekir¹⁵⁶. Göçebe toplumların hareketi iklim koşullarına göre belirlenirdi. Yılın ilk yarısı yayla da ikinci yarısı da yaylada geçerdi. Orta Asya da kışın yaylalar soğuk olur, yazın ise ovalar kurak olurdu. İmkanlar el verdiği takdirde mesafe mefhumunu sorun etmezler ve göçebilirlerdi¹⁵⁷.

Moğolların yaşadıkları bölgenin iklimi oldukça sertti. Bozkır kültürünün yoğun olarak yaşadığı bu bölgede yağmurun, yılda ortalama 550 mm'nin altına düşmediği ve yükseklik olarak da 500 metreden daha yüksek rakımlı yaylalardan meydana geldiği görülmektedir¹⁵⁸. Xu Ting yedinci ayın 5. günü sabah erken kalktığına havanın çok soğuk olduğunu ellerinin ve kollarının çok üşüdüğünü rivayet eder¹⁵⁹. Kuzeydeki orman bölgesinden güneye ve batıya doğru, Mançurya ve Kingan dağlarından Karpatlara kadar bozkır sahaları uzanmaktadır¹⁶⁰.

¹⁵² Palmiyelerde olduğu gibi, üzerinde yaprak kalıntıları, izleri bulunan dalsız, budaksız gövde.

¹⁵³ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 45.

¹⁵⁴ İç Moğolistan terimi, Moğolistan topraklarının Çin işgallindeki kısmı için kullanılmaktadır. Ancak Moğollar bunu reddetmektedir.

¹⁵⁵ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 24.

¹⁵⁶ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 45.

¹⁵⁷ Gerard Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya**, İstanbul, 2001, s. 25-26.

¹⁵⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul.1986, s.201.

¹⁵⁹ Mustafa Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, İstanbul,2012, s.104-105.

¹⁶⁰ Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 1.

Moğollar adeta bozkırla bütünleşmişti. Kış şartları oldukça zor bir dönem olsa da Moğol insanı için yaz mevsimi de bir o kadar zor geçer ve su sıkıntısı meydana gelir, otlaklar ise zaman içerisinde kururdu. Kötü geçen bazı senelerde güneş toprağı ısıtmaz ve fırtınalar durmazdı¹⁶¹. Soğuk havalarda yaşamaya alışkın hayvanlar yazları sıcak havada çok perişan olurlardı. Her ne kadar soğuk olursa olsun bozkır insanı için kış yazdan daha iyi şartlar sunar¹⁶². Bunun nedeni yazın bölgede çıplak kum tepeleri, step çalılıkları etrafa hakim oluyor her tarafı kemik gibi kıvrık köklü çöl ağaçları, ılgın ve deve dikenleri, yeşilimsi çalılıklar kaplıyordu¹⁶³. Bu iklimden ve sert coğrafya şartlarından dolayı göçebe Moğol halkı ihtiyaçlarının çok az bir kısmını tarım ile karşılardı. Bu göçebeler ticaretle uğraşan şehirlere ve yerleşik hayatta yaşayan köylülere saldırarak ihtiyaçlarını karşılardı¹⁶⁴.

2.1.3- Otlaklar

Göçebe, belirli şartlar içerisinde, çadırı, hayvanları ve muhtelif diğer eşyaları ile yaylak ve kışlak hayat yaşayan yıl içerisinde sürekli yer değiştiren ve yerleşik olmayan topluma verilen addır. Çinliler göçebe kavimler için şunu demişlerdir: ‘Onlar otun ve suyun peşinden gider.’ Orta Asya bozkırında yaşayan göçebe kavimler ancak bu kadar güzel tarif edilebilirdi¹⁶⁵. Yeşeren otlar o kadar önemliydi ki coğrafya insanın en eski tarih belirleme yöntemlerinden biri yani takvim kullanımı otların yeşermesiyle başlayan yıllık ve ayın hareketleriyle takip edilen aylık döngüye dayanmaktaydı. Bu bölgede oldukça sık ladin, çam, köknar ağaçlarıyla kaplı olmasının yanında yükseltinin eteklerinde otlaklarda vardır. Çukurlu bölgelerde ise hem ağaçlara ve otlaklara hemde zayıf çalılıklardan sonra da coğrafyanın büyük bir bölümünü çöller oluştururdu¹⁶⁶. Bu topraklarda otlaklar, dördüncü ayda yeşerir, altıncı ayda bolluk ve berekete ulaşır, sekizinci ayda ise kurumaya başlardı. Belki de coğrafyanın en önemli özelliği bu otlaklardı¹⁶⁷.

¹⁶¹ Roux, *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, s.118.

¹⁶² Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 45.

¹⁶³ Kurt Okay, Charlotte Stalter, *Türk Hakanı Timur*, İstanbul, 2010, s. 16.

¹⁶⁴ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 24.

¹⁶⁵ Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan’dan Tuna’ya*, s. 25

¹⁶⁶ Roux, *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, s. 118.

¹⁶⁷ Uyar, *Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, s. 105

2.1.3.1- Ot Toplama

Otla beslenen hayvanlar, elbette öncelikli olarak otlak isterler; bu sebeple otlakların sürekli değiştirilmesi ve yenilenmesi gerekir. Başka bir ifadeyle, söz konusu hayvanlar günde 24 saat, yılda 12 ay bakım isterler. Bunun için otlakların sürekli değiştirilmesi ve yenilenmesi gerekmektedir. Konar-göçerler, hayvanların işte bu ihtiyaçlarını karşılamak üzere yıl boyunca hareket hâlinde dirler ve dört mevsim değişik yerlere göç ederler¹⁶⁸.

Göçebe toplulukların buna Moğollar da dâhil gelir kaynağının tümü ve buna bağlı olarak ekonomik durumu sahip oldukları hayvanların sayısı, çeşitleri ve yapısı ile bağlantılıdır. Bir göçebe aile hayvandan sağlanan beş ayrı çeşit üründen faydalanılarak gelir sağlamaktadır. Karasal iklimli bir coğrafyada bütün mevsim boyunca otlatmaya dayalı hayvancılıkla uğraşan insanlar için kış hazırlığı önemli bir iştir. Ne kadar iyi bir hazırlık yapılırsa kışı o kadar iyi geçirirler. Ancak bu durum doğa koşullarına bağlıdır; yaz hem yağışlı hem de güneşli olursa hayvanların yiyeceği otlar her zaman yenilenir ve hayvanlar böylelikle güçlü olurlar ve insanların kışa hazırlanması için de çok faydalıdır. Göçebe aileler temmuz ayının sonunda hayvanlarına ek besin olarak kullanacakları otları toplama işini yapmaya başlarlar ve bu iş 2-3 km uzaklıkta bir yer olsa da ailelerin erkekleri tarafından, her gün düzenli gidilerek yapılmaktadır ve toplanacak otlar daha uzak bir mesafede ise bu süre bir haftayı bulmaktadır.

Her göçebe aile kışlık kamp alanı etrafındaki otları toplar ve bu nedenle yazın kışlık kamp alanı olan yerlerden uzak kalınmasında fayda vardır. Hatta her aile yaz mevsiminde kışlık konak alanı olan yerde kendi ya da diğer ailenin hayvanlarının oraya gitmemesine dikkat ederek kendi alanında hayvanlarını otlatmaktadır. Kışlık konak çevrelerinde bir başka ot toplama yeri daha vardır. Bu yer ailenin, akrabaları tarafından eskiden beri kullanıla gelmiş yerlerdir. Bu yüzden başka bir ailenin ot topladığı yere hiçbir zaman başka bir aile gitmezdi. Bozkırda otlar ilk önce kesilip toplanır ve otların etrafı çevrilerek kurutulmaya bırakılırdı. Kuruduktan sonra küçük

¹⁶⁸ Baktıbek İsakov, “Geleneksel Yayla Göçü: XX. Yüzyılın Başındaki Kırgız ve Anadolu Konar-Göçerleri Örneği”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 5, Sayı 1, s. 218.

yığınlar yapılarak kışlık kampa taşınır. Eğer otlar kurumadan toplanırsa çürür ve bozulurdu. Ot toplama zamanında yağmur yağıyor ise işler uzar ve iyi ot da böylece toplanamazdı.

2.2- Moğollarda Hayvancılık

Herhangi bir yerleşim alanları olmayan Moğolların nerde ve ne kadar oturduklarını kestirmek pek mümkün değildi. Moğollar, Tuna'dan güneşin doğduğu yere kadar uzanan İskitya (Mançurya) topraklarını kendi aralarında pay etmişlerdi¹⁶⁹. Moğollar yaşayış tarzlarına göre avcılıkla uğraşan orman kabileleri ve geçimini besicilikle sağlayan bozkır kabileleri olarak iki ayrı zümreden oluşmaktaydı¹⁷⁰. O dönemlerde Moğolların orman içinde yaşayan kabileleri Baykal gölü civarında, İrtiş boylarında Yenisey ırmağı civarında yaşıyorlardı, Bozkır kabileleri ise Kulun-Buir gölünden Altay dağlarına kadar uzanan bozkır, yayla ve yamaçlarda ayrıca Gobi çölünün öteki tarafında Çin seddine kadar uzanan bölgede yaşamaktaydılar¹⁷¹. Moğolların yaşadıkları ve doğup büyüdüğü yerler ziraat için pek elverişli olmayan yerlerdi¹⁷². Bunun aksine Moğolistan tam bir hayvan yetiştirme bölgesiydi¹⁷³. Göçebe ekonomisi oldukça karışıktı. Bozkır ekonomisinin temelini yüksek yayla ve ovalara sahip iklim şartlarından dolayı çobanlık ve hayvan besiciliği teşkil ediyordu¹⁷⁴. Moğollarda hayvancılığın çok geliştiğini söyleyebiliriz. Bu konuda Moğollar Cengiz Han'a borçlulardır. Cengiz Han, var olan hayvancılığı daha da geliştirdi. Cengiz Han döneminde hayvancılık daha da iyi seviyeye gelmiş bununla beraber sağıcı, tay yetiştiren, küçükbaş, büyükbaş çobanları, atçı vs. meslekler ortaya çıkmıştır¹⁷⁵.

Moğollar göçebe bozkır medeniyeti ve kültürü'nün geçmişteki en karakteristik temsilcileri olduklarından dolayı hayvancılık geçim kaynaklarının en

¹⁶⁹ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 32.

¹⁷⁰ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 56. Jean Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48.

¹⁷¹ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 56.

¹⁷² Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 84. Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 176.

¹⁷³ Roux, **Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'dan Akdeniz'e İki Bin Yıl**, s. 89.

¹⁷⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 317. Bahaeddin, Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları II**, İstanbul, 1971, s. 15.

¹⁷⁵ Abdrasul İsakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri**, A.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 241.

başında gelmekteydi. Moğol insanın başlıca ilgi alanı hayvancılık ve avcılıktı¹⁷⁶. Onların hayvancılığı daha çok öküz, at, köpek, koyun ve deve üzerineydi. Göçebelerin koyunlarının yünü bol, kuyrukları yelpaze gibi olup, Çin'den getirdikleri koyunlara *gu lu* demektedirler. Moğol develeri genelde çift hörgüçlüydü bazen tek hörgüçlü Güneş develeri de beslemekteydiler¹⁷⁷.

Moğollar hem göçebe birer çoban hem de avcı bir kavim olduklarından, iktisadi hayatlarını temelini hayvan yetiştiriciliği oluşturmaktaydı¹⁷⁸. Yüksek yerlerde sığır, yak; yarı çöllerde keçi, koyun, Baktra devesi¹⁷⁹; ova ve platolarda at, boynuzlugiller ve koyun yetiştirmekteydi¹⁸⁰. Bütün hayvanları oldukça besili ve olağan üstü güzellikte bakımlıydı¹⁸¹. Belki fark etmiş olabilirsiniz en büyük besicilik hayvanı olan öküzün adı burada sayılmadı bunun nedeni öküz bozkır hayvanı değildi; sulak, verimli çiftlik alanlarında işe yarayan bir hayvan olduğundan bozkır ikliminde pek işe yaramazdı¹⁸². Ama bu bölgede büyüklüğü ile fili andıran bir sığır türü yaşamaktaydı. Bunların çok güzel ak ve kara renkte yünleri vardı. Nerdeyse omzundaki iki karış yüksekliği bulunan tüyleri dışında tüm tüyleri yatık ve düzdür. Bu tüyler aktır ve yün kadar yumuşaktır. Bu sığırların büyük bir bölümü evcilleştirilmiştir¹⁸³. Bu hayvanın en büyük özelliği diğer sığır ve öküzlerin taşımayacağı kadar ağır yükü taşıyabilmesi ve güçlü olmasıdır¹⁸⁴. Bu sığırlar sabana bağlanmaz sadece araba çekmek için kullanılırlardı¹⁸⁵. Ayrıca Moğol bölgesinde çok güzel misklerin¹⁸⁶ elde edildiği bir hayvan türü daha yaşamaktaydı. Bu hayvan

¹⁷⁶ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 60.

¹⁷⁷ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.105.

¹⁷⁸ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 60.

¹⁷⁹ Bakra devesi, iki hörgüçlü olup, Afganistanın kuzey bölgelerinde görülen bir deve türüdür. Bkz. Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48. Baktra devesi denmesi o bölgede yaşamasından kaynaklanır. Baktra, günümüzdeki Belh şehrinin eski adıdır.

¹⁸⁰ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48.

¹⁸¹ Marco Polo'nun **Geziler Kitabı**, s. 66.

¹⁸² Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 318.

¹⁸³ Marco Polo'nun **Geziler Kitabı**, s. 68.

¹⁸⁴ Marco Polo'nun **Geziler Kitabı**, s. 68. Ayrıca bkz. Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.105.

¹⁸⁵ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.105.

¹⁸⁶ Misk, Ortaçağda imal edilen esansların birçoğunun hamaddesi olup Misk keçisinden (*Moschus moschiferus*) elde edilirdi. Bu keçinin göbeğinde kan torbası birikir, bundan rahatsız olan hayvan karnını bir kaya parçasına sürter ve göbeğindeki kan torbası yırtılır ve kaya üzerine dökülürdü. Daha sonra pıhtılaşmış olan bu kan bölge halkı tarafından toplanır ve esans haline getirilirdi. Bkz. Abdulhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç, Üretimi ve Tağşişi**, Ankara,

keçiden büyük olamadığı gibi antilobu andırmaktaydı. Postu bir keçininkine ayakları ise antilop ayağına benzemektedir. Ancak bu hayvanın boynuzları bulunmamaktaydı. Üç parmak uzunluğunda ve boynuna göre oldukça uzun görünen ikisi aşağıda ikisi yukarıda fildişini andıran kazma dişleri bulunmaktadır. Çok sevimli eti de lezzetli olan bu keçi türü Moğolların iştahını kabartan ve sıkça avlanan bir hayvandı¹⁸⁷. Moğollar bu keçilerin başına Çin'den getirdikleri gu lu koyunlarını koyarlardı, su ve ırmak gördüklerinde ilk gu lu koyunları geçer diğer keçi sürüleri de onları takip ederdi. Moğollar gu lu keçilerini ishal yaptığı için tüketmek istemezlerdi¹⁸⁸.

Türkler hayvancılığı bir düzen ve disiplin içerisinde yaparlar, herkesin belli yeri ve otlığı bulunur, herkes kendi hayvanına kendini simgeleyen mühürler vururdu¹⁸⁹. Moğollarda da buna benzer bir düzen mevcuttu. Herkesin kendine göre bir otlığı vardı ve herkes nerde nasıl hayvanlarını otlatacağını bilirdi¹⁹⁰. Böylece Moğollar hayvanları yarı serbest bir halde bırakırlar ve hayvanları güden çobanlar ise hayvanlarla pek ilgilenmezdi¹⁹¹. Hayvan sahipleri Türklerde olduğu gibi sığırlarına, aygırlarına, kısıraklarına ve develerine belli damga vururlar ve böylece herkes kendi hayvanı bilirdi. Hayvanları başkasının sürüsünün içine karıştırdığında bu durum hemen fark edilir ve hayvan hemen sahibine iade edilirdi¹⁹². Bu konuda kimse belli bir kural koymaz ama yıl içerisinde hayvanlar belli bölgelere göç ettirilirdi, bu işler planlı bir şekilde yapılır, yazın hayvanlar yüksek kesimlere çıkartılır, kışın ise ovalara ve kışlaklara götürülürdü¹⁹³. Bu göçler yaylaların arasındaki mesafenin uzaklık veya yakınlığına ve gidilen bölgenin tabi şartlarına göre belirlendiği gibi bazende sürünün

2000, s. 57-64. Misk için ayrıca bkz. Mehmet Kavak, "Ortaçağda Misk", **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2018, Cilt 3, s.188-229.

¹⁸⁷ Marco Polo'nun Geziler Kitabı, s. 68.

¹⁸⁸ Uyar, Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu, s.105.

¹⁸⁹ Bahaeddin, Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, İstanbul, 1971, s. 120.

¹⁹⁰ Eski Moğol toplumunda arazilerin kullanımını Noyanlar (Şehzade veya Binbaşı) belirlerdi. Herhangi bir istikamet belirler herkesde buna uyardı. Moğollarda Noyanların koyduğu kurallara uyarlar ve kendileri için bellirlenmiş arazilerin dışına çıkmazlardı. Noyanlar, otlakların efendisiydiler. Bkz. Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 32.

¹⁹¹ Jean Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48. Wilhelm Von Rubruk'da ziyareti sırasında çok sayıda büyük baş hayvan sürüsü görmüş ve bunlarla ilgilenen pek fazla kimsenin olmadığını birkaç çobanın bu görevi üstlendiğini kaleme almıştır. Bkz. Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 45.

¹⁹² Marco Polo'nun Geziler Kitabı, s. 66

¹⁹³ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 60. Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48.

az veya çokluğuna göre belirlenirdi. Moğollar, kış için kuru otlar hazırlamazlardı ve bunun yerine kışın kuru otları bulabilecekleri yerleri seçip oralara konarlardı¹⁹⁴. Fakat çoğu zaman otlaklar için mücadeleler meydana gelir, savaşlar bile çıkardı. Bir topluluk bölge değiştirip daha iyi topraklara sahip olmuşsa bu büyük bir ihtimalle kazanılmış bir savaş sonrası olmaktaydı.

Boyların veya insanların büyük çapta göçlere kalkışması için önemli olayların olması gerekirdi. Ama tarihte bu tür olaylar görülümüştür fakat bu olaylar birçok karışıklığa ve mücadeleye sebep olmaktaydı¹⁹⁵. Hayvan sürülerinin de kendilerin göre otlak alanları bulunurdu. Dağlarda sığır ve yak; bozkır ve ovalarda at, koyun ve keçi; yarı çölsü bölgelerde ise iki hörgüçlü develer otlamaktaydı¹⁹⁶. Binek hayvanı ve koşulmuş olarak da kervanlarda kullanılan deve saatte dört veya beş kilometre yol alabilen bir hayvandı. Yavaş yürümesine rağmen yaklaşık on iki saat yürüyebilen deve böylelikle sırtındaki yüklerle birlikte yaklaşık 50 km yol alabilmekteydi¹⁹⁷. Develer yürürken üç, dinlenirken ise on yedi gün boyunca su içmeden yol gidebilirlerdi. Çöllerde vazgeçilmez bir hayvan olana deve, Kerülen, Tola ve Onon ırmakları çevresinde az görülen bir hayvan olmakla birlikte yeşil ve otlaklarla dolu ovalarda ikinci planda kalırdı¹⁹⁸. Yani deve Moğol toplumu için birinci derece önemli bir hayvan değildi¹⁹⁹. Moğolların en değer verdikleri hayvan ise atlarıydı²⁰⁰.

Türklerin ve Moğolların kaderini değiştiren belki de bu atlar olmuştur. Attan hızlı bir hayvan yoktu. Moğolların gerek savaş ve gerekse yerleşik ülkelere saldırımlarında en büyük araçları atlarıydı²⁰¹. Midilli cinsi olarak da adlandırılan bu atlar gür ve tıknaz, yeleli ve erkeğinin kuyruğu yere değecek kadar uzun ve boyları

¹⁹⁴ Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 61.

¹⁹⁵ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 46.

¹⁹⁶ Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 60. Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 46.

¹⁹⁷ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 46.

¹⁹⁸ Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 60. Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 46.

¹⁹⁹ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48.

²⁰⁰ Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 63. Jean Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48.

²⁰¹ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 49.

kısa hayvanlardı²⁰². Bu atlar sağlam, dayanaklı ve kanaatkâr olup, her yerde ve her koşulda beslenebilir, hatta karın altında bile yiyecek ot bulabilirdi. Dağa kolay tırmanabilen bu hayvanlar ihtiyaç duyulduğunda günde yüz kilometre yol alabiliyordu²⁰³. Yürümeyi hiç sevmeyen Moğollar için bu atlar çok önemliydi ve Moğolların en büyük servetini teşkil ediyordu²⁰⁴. Moğollar, atlarını yalnız taze otlarla beslerler kuru arpa ve yulaf yedirmemeye özen gösterirlerdi²⁰⁵. Moğollar için atlar en değerli hayvan olduğundan at çalmanın cezası direk ölümdü²⁰⁶. Carpinin rivayetine göre, Rusya'daki Chernoglove Prensi Andreas Moğol atlarını ülkeden çıkartıp sattığı için Batu Han tarafından yargılanmıştı. Bunun sonucunda yapılan soruşturma henüz sonuçlanmamasına rağmen prens Andreas, Batu Han tarafından idam edilmişti²⁰⁷. Daha ilk yaşlarından itibaren erkekler ve kızlar at sırtına bindirililer, ergenlik çağlarına geldiklerinde birer at binicisi olurlar ve dört nala at koştururlardı²⁰⁸. Kız ve erkek çocuklar aynı eğitimi aldıklarından at sırtına kız erkek ayırımı yapmadan bindirililerdi. Görenler Moğolların at sırtında doğduklarını ve at sırtında büyüüp öldüğünü sanmaktaydılar²⁰⁹. Atları otlarken atın sırtından inmezler at sırtında uyuyabilirlerdi²¹⁰. Atı olmayan göçebe sayılmıyordu. Sadece fakir ailelerin bir atı olurdu, beş veya altı kişilik bir ailenin on ya da on beş atı olabiliyordu ve bazılarının ise atlarının sayısı elliye geçmekteydi. Moğolların refah dönemlerinde herşey de olduğu gibi hayvan sürülerinde de oldukça bolluk olurdu. M.Ö. 46 yılında Moğolistan'da parlak bir dönemde on iki milyon baş hayvan olduğu rivayet edilir ve daha kötü dönemlerde ise bu sayı beş veya altı milyon civarındaydı²¹¹. Yoğun at yetiştiriciliği en yüksek noktasına Moğol coğrafyasında ulaşmıştır²¹². Bu denli at

²⁰² Omuz başı yüksekliği genel olarak 1.30 metrenin altında olan bu hayvanın ortalama uzunluğu 1.45 metre ağırlığı ise yaklaşık 350 kilo civarındaydı. Dişlerinin kiloları ise 300 civarı olmaktaydı. Bkz. Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 47. Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48.

²⁰³ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 47. Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48.

²⁰⁴ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 63.

²⁰⁵ **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, s. 63.

²⁰⁶ Moğol yasalarına göre at çalan birine karnının tam ortasına gelecek şekilde kılıç geçirilip ölüm cezası verilirdi. Eğer hırsızlık yapan kişi çaldığı malın dokuz katını ödüyebilirse ölüm cezasından kurtulmuş oluyordu. Bkz. **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, s. 66.

²⁰⁷ Johann De Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, (Çev. Ergin Ayan), Trabzon 2001, s.38.

²⁰⁸ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 47. Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48.

²⁰⁹ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 47. Jean Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48.

²¹⁰ **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, s. 63.

²¹¹ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 49.

²¹² Roux, **Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'dan Akdeniz'e İki Bin Yıl**, s. 89.

yetiştirmeye önem vermeleri bozkır iktisadiyatını devam ettirdikleri gibi hayatta kalmanın da onlar için bir ölçüsü sayılmaktaydı²¹³.

Moğollar kendi hayvanlarını tanımak için kendi kabilelerine ve ailelerine mahsus olan değişik şekillerdeki geometrik sembol ve işaretlerden oluşan tamgalarını hayvanlarının üzerine vururlardı²¹⁴. Bu tamgalar demirle vurulurdu. Böylelikle bir hayvan başka bir gruba katılınca tamgasından tanınır ve bu sahibine geri iade edilirdi²¹⁵. Atlara eğitim ilk iki yaşında verilirdi. İlkbaharda tayların yeleleri kesilir bunlardan yün ve ip yapılırdı. Belli bir yaştan sonrada at kısırlaştırılırdı²¹⁶.

At, Moğollar için nakil vasıtası bir araç olup savaşta ve av sırasında onlara yardım eden en büyük unsurdu. Atlarının güçsüz olduğunu bahane eden Moğol beyleri bazı Moğol kurultaylarına katılmayabiliyorlardı. Moğollar atın etinden sütünden beslenirler, derisinden ve kılından yararlanırlardı. Moğolları atlarından düşürüp bataklığa sürükleyen düşmanları atları olmayan Moğollar bizlere hiçbir şey yapamaz demişlerdir. Ulu hakan Cengiz Han da atla ilgili, “Atından düşen nasıl ayağa kalkabilir, ayağa kalksa atlı düşman askerine karşı nasıl savaşa bilir ve nasıl galip gelebilir sözünü kullanmıştır”²¹⁷. Moğollar için büyük önem taşıyan atlar hem güç kaynağı hemde bir servet kaynağı olarak görülmüştür. Ayrıca atlara duydukları saygıdan ötürü asla eşyalarını atlara yüklemeslerdi²¹⁸. Yüklerini taşımak için devleri ve kağnılarını²¹⁹ kullanırlardı²²⁰. Kışın ise buz tutan nehirler üzerinden dört veya sekiz ayaklı hayvanlar²²¹ olarak adlandırdıkları kızaklarını kullanıp eşyalarını taşırlardı.

²¹³ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 63.

²¹⁴ Marco Polo'nun **Geziler Kitabı**, s. 52. Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 47.

²¹⁵ Marco Polo'nun **Geziler Kitabı**, s. 52.

²¹⁶ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 47. Moğollar daima iğdiş edilmiş atlara binerlerdi. İğdiş edilmiş ata, ağta derlerdi. Bkz. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 63.

²¹⁷ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 63.

²¹⁸ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 49.

²¹⁹ Terek olarak adlandırılan arabalar (Ruslar bunlara yukardan kumandalı arabalar diyorlardı.) her yer de kullanılmıştır. Çinlilerde bu tarz arabayı Türklerin kullandığını görmüşlerdir. Ve Türklerle Yüksek Tekerlekli kavim adını vermişlerdi. Bkz. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları II**, s. 15. En eski zamanlardan itibaren bu arabalar kullanılmıştır. Altay'da V. Pazırık Kurganında dört tekerlekli, 2.15 metre çapında, 3 metre yüksekliğinde, 3.35 metre genişliğinde keçe kaplı dört direkli bir araba bulunmuştur. Bkz. Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 49.

²²⁰ Marco Polo'nun **Geziler Kitabı**, s. 62.

²²¹ Dört veya sekiz ayaklı hayvan değimi, kaya kabartmalarındaki tasvirler bulununcaya kadar tüm çevirmenlerin kafasını karıştırmıştır. Bkz. Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 49.

Moğolların kazandıkları zaferlerini ve tarihlerini açıklarken en önemli detay olan at yetiştiriciliğini atlayamayız. Hiçbir yerde bozkır insanların karşısına çıkarabilecek bu kadar fazla sayıda atı besleyecek millet ve bu kadar atı barındıracak toprak yoktu. Ayrıca cihan hakimi olma isteği olan Moğollar için at eğitimi ve binicilik eğitimi de oldukça önemliydi. Bunun dışında atlardan melez ırklar elde etmeleri, atların gemlerini, dizginlerini, üzeni ve eğerlerini de zamanla geliştirmeleri de onların bu konuda yenilikçi olduğunu göstermektedir²²².

Moğollar ve diğer bozkır insanı için önemli bir diğer hayvan ise koyundu²²³. Koyunları bozkır insanların hepsinin yaptığı gibi Moğollarda eti ve yünü için beslerlerdi²²⁴. Bozkır insanın vazgeçilmezi olan koyun insanların birçok ihtiyacını karşılamakla birlikte onları göç sırasında yavaşlatan bir hayvandı²²⁵. Oldukça yavaş yürüyen bu hayvanlar günde dört veya beş kilometre yol alabiliyorlardı. Havanın sıcak olduğu dönemlerde ise bu mesafe daha da kısalabiliyordu²²⁶. Moğollar, eti sonbahar veya kış aylarının başında hayvanlarını kesip hazırlarlar ve hazırladıkları etleri dondururlardı. Yukarıda atların sayısına yönelik bir rivayette bulunulmuştu fakat Moğolistan bölgesindeki koyun sayısı hakkında geniş bir bilgiye sahip değiliz²²⁷.

Moğolistan bozkır bölgesi için her birimi tahmini olarak beş koyun ve beş keçiden, bir at ve bir boynuzlu hayvandan oluşan dört milyon baş hayvan birimi beslenebilmekteydi. Günümüzde ise modern hayvancılık ne kadar gelişim göstermiş koyun sayısı artmış fakat Moğolların en önem verdikleri at sayısında ise büyük miktarda azalma meydana gelmiştir. XIII. yüzyılda Moğol hayvanlarının yaklaşık iki buçuk milyon at, bir milyon sığır ve yaklaşık iki buçuk milyon koyundan oluşmaktaydı²²⁸. Bunun dışında dört ila on iki milyon arasında at olduğu da rivayet edilmektedir. Bu bile abartı olabilir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi her ailenin en az

²²² Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 49.

²²³ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 48.

²²⁴ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 65.

²²⁵ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 49.

²²⁶ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 48.

²²⁷ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 65.

²²⁸ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 48.

bir iki tane atı vardı. Savaşla uğraşan ve üç yüz bini bulan Moğol ordusundaki her askerin on iki veya on beş atı olduğu düşünülürse üç milyonu geçkin bir at sayısının olduğu tahmin edilmektedir.

Moğolistan'da bu saydığımız hayvanların dışında, ayı, yaban domuzu, eşek²²⁹, geyik, alageyik, maral-geyik²³⁰, karaca, ceylan, rengineyiği, elan²³¹, karaca²³², koç²³³, tavşan²³⁴, sıçanlar²³⁵, balık²³⁶, tilki, kurt²³⁷, köpek²³⁸, kedi²³⁹ gibi hayvanları tüketirlerdi. Av için yırtıcı kuşlar (genelde doğan, kartal, atmaca) kullanırlardı.²⁴⁰. Ayrıca ördek, kaz, bağırtlak, ardıç, çulluk, sülün, yaban horozu ve keklik gibi hayvanlar beslenip tüketilirdi²⁴¹. Şahin ve Kartal imgeleri Moğol kültüründe büyük önem arz eden ve önemli yer tutan unsurlardır. Şahin hızlılık ve atılganlık özellikleri itibariyle Moğol kültüründe kartaldan daha önemli bir yer tutardı. Yırtıcı kuşların anlamlandırılma şekilleri dolayısıyla Kızılderililer, Moğollar ve Buryatlar arasında bazı benzerlikler görülmektedir. Bu tür benzerlikleri diğer hayvanlara bakış açısından dolayı da söylemek mümkündür. Kızılderililer, Moğollar, Buryatlar gibi

²²⁹ Von Rubruk, dağ eşeklerini gördüğünü anlatır. Bkz. Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 38.

²³⁰ Maral-geyik, denilen hayvanların dağ öküzü olduğundan söz edilmektedir. Maral-geyik, Moğolcada ise Buğu olarak geçmektedir. Bkz. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 57.

²³¹ Bir tür rengineyiği cinsidir. Bkz. Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 49.

²³² Karaca, bazı kaynaklarda sayga ve jür diye de geçmektedir. Bkz. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 57.

²³³ Moğolların koça benzer bir hayvan avladığı ve bu hayvana Arcalı dedikleri rivayet edilir. Bkz. Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 38.

²³⁴ Kuyruğu siyah ve beyaz olan tavşanların olduğunu Von Rubruk bize aktarır. Bkz. Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 37.

²³⁵ Burda sıçandan kasıt her türlü kemirgen hayvanlardır. Farelerden çok uzun kuyruklu olanları yemezler, fındık faresi ve dağ sıçanı gibi kemirgenlerle beslenirlerdi. Bkz. Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 37.

²³⁶ Moğollar balık avcılığını da oldukça önemserlerdi. Bkz. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 57.

²³⁷ Moğolcada "Kurt" kelimesi "Çono" olarak geçmektedir. Eski Türkçede ise "Kurt" kelimesi "Börtçe olarak" geçmektedir. Bu sebeple hem Moğol hemde Türk kültürü etkisinde kalan boy ve milletler Kurt'a "BÖRTEÇİNE veya BÖRTEÇONO" demişlerdir. Bkz. Yaşar Kalafat, **Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları I Türk Halk İrfanında Kurt**, Lalezar Yayınları, Ankara, 2007, Cingiz Han'ın ceddinin Tanrının takdiriyle yaratılmış bir bozkurt (börteçino) ve bu bozkurt'un eşi olan beyaz bir dişi geyik Koai Maral olduğu rivayet edilir. Bkz. Rasyoniyi, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1971, s. 176.

²³⁸ Marco Polo Moğolların köpek eti yediğinden bahsetmektedir. Bkz. **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, s. 62.

²³⁹ Von Rubruk kuruğu uzun olan bazı kedileri Moğolların yediğinden bahseder. Bkz. Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 37.

²⁴⁰ Özellikle avcı kuşlar yetiştirip avlanmada kullanırlardı. Marco Polo dünyanın en güzel doğanlarının Moğollarda olduğundan bahseder. Bkz. **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, s. 62.

²⁴¹ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 49. Ayrıca koç boğa, keklik ve horoz gibi kuşları boş zamanlarında dövüştürüp eğlenirlerdi. Bkz. Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 47.

toplumlara bakıldığında insanların gökyüzü ve yeryüzü ile olan ilişkisi, Şaman inancı itibariyle aynıdır. Şahin ile Kurt arasında özel bağlantıyı vurgulayan inanç ve uygulamalar vardır²⁴².

Moğollar doğanın onlara sunduğu nimetlerden sonuna kadar faydalanmışlardır. Hayvan sürüleri onların yaşamları için gerekli tüm ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Süt ürünleri, kışın dondurulmuş etler, sütlü bir alkol olan kımız, yün ve deriden yapılan elbiseler, örtüler, halılar, deriler, keçeler, bağırsaklardan yapılan ip ve kayışlar Moğolların yaşamındaki en önemli unsurlardı. Ayrıca savaş sırasında kendilerine yardımcı olan atları, koşum arabaları Moğolların savaş alanındaki en büyük yardımcılarıydı²⁴³. Bunun dışında geyiği andıran bir hayvanı da binek hayvanı olarak kullandıkları rivayet edilir²⁴⁴, hayvanlardan elde edilen tezek de oldukça önemliydi. Bozkırın serin ve soğuk havasından kurtulmak ve iyi bir şekilde ısınmak için kurutulmuş tezek kullanılmaktaydı. Moğolların başlıca ısınma kaynağı hayvanlardan elde edilen tezekti²⁴⁵.

2.2.1- Moğollarda Hayvanlardan Sorumlu Memurlar

Cengiz Han, Moğol toplumuna hayvancılığı koyduğu kanunlarla öğretmiş ve sürülerden sorumlu kişiler atamıştır. Bu kişilerin hayvan bakıcısı, çoban olarak adlandırabilmek mümkündür fakat her farklı sürünün başına bir memur tahsis etmiştir. Bu kişiler bu hayvanları besleyen değil, bu sürülerden sorumlu kişilerdi. Bu memurlar Cengiz Han tarafından bizzat görevlendirilirdi. Ayrıca tayin edilmiş her memurun kendi idaresi altında çalıştırdığı birkaç çoban bulunurdu. Hayvan sürülerinden sorumlu memurlara; ‘Beygir bakıcısı - Aqtacı²⁴⁶, Koyuncu – Qoniçin²⁴⁷, Seyis – Aducin²⁴⁸, Öküzücü – Hükercin²⁴⁹, Deveci – Temeeçin²⁵⁰, isimleri verilmekteydi.

Kalafat, **Balkanlar’dan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları**, s.211–225.

²⁴³ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 49.

²⁴⁴ Marco Polo’nun **Geziler Kitabı**, s. 67.

²⁴⁵ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 49.

²⁴⁶ Volker Rybatzki, **Die Personennamen Und Titel Der Mittelmongolischen Dokumante**, Helsinki, 2006, s.49.

²⁴⁷ Rybatzki, **Die Personennamen Und Titel Der Mittelmongolischen Dokumante**, s. 510.

²⁴⁸ Rybatzki, **Die Personennamen Und Titel Der Mittelmongolischen Dokumante**, s. 30.

²⁴⁹ Altansukh Ganbat, **XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasında Konar Göçerlerin İktimai Yapısı**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s.298.

²⁵⁰ Ganbat, **XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasında Konar Göçerlerin İktimai Yapısı**, s. 300.

Beygir bakıcıları-Aqtacıların görevi, Han'a ait beygir sürülerin otlatılmasını sağlamak ve hazır halde tutulmasını sağlamaktır. Cengiz Han 1189 yılında Aqtacı olarak kardeşi Belgütey ve Qaraldai Taqura'unu, 1203 yılında yine kardeşi Alçıdai'yi, 1204 yılında ise küçük kardeşi Temüğe-Otcigin'i görevlendirmiştir. Cengiz Han'ın askeri ve siyasi açıdan önemli bir görev olan beygir bakıcılığına güvendiği kişileri getirdiği aşikârdır²⁵¹.

Seyis-Aducinler, atların bakımından ve hazırlığından sorumlu memurlardı. 1189 yılında Cengiz Han, kağan olduktan sonra kendine ait seyisler tayin etmiştir. Bu göreve ilk olarak Qutu, Morici ve Mulqalqu'yu atamıştır. Bu memurların emrinde çalışan at çobanları da bulunmaktaydı.

Koyuncu-Qoniçinler, koyun sürülerinden sorumlu memurlardı. Cengiz Han bu göreve ilk olarak Degei 'yi görevlendirmiştir. Fakat Degei'nin çoban olarak mı yoksa memur olarak mı atandığı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Degei'nin saray yemeklerinin de hazırlanmasından sorumlu kişi olduğu düşünüldüğünde çoban değil sorumlu memur olduğu çıkarımı yapılabilir.

Öküzcü-Hükercinler, öküzlerden sorumlu memurlardı. Moğollar zamanında öküz genelde ulaşım ve taşıma aracı olarak kullanılmıştır²⁵². Öküz, Güçlü ve dayanıklı bir hayvan olduğu için yük taşımacılığı için oldukça uygun bir hayvandı²⁵³. Karakum için keçeden yapılmış yüzlerce çadırın Moğolların tabiriyle gerslerin(çadır) binlerce yük arabasının ve on binlerce hayvanın merkezi olmayan bir merkez tabiri kullanılmaktaydı. Sayıları yüzleri bulan Moğol zenginlerinin her birinin iki yüz öküz arabası vardı. Bu öküzler ardı ardına dizlip tren lokomotifini andırırlardı. On metre boyunda gemi direğine benzer dingili olan 22 öküzün çektiği

²⁵¹ Altansukh Ganbat, **XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasında Konar Göçerlerin İktimai Yapısı**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara,2019, s. 292.

²⁵² Ganbat, **XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasında Konar Göçerlerin İktimai Yapısı**, s. 292-297-299.

²⁵³ Roux, **Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'dan Akdeniz'e 2000 Yıl**, s. 119.

ve üzerinde hükümdarlık brandası olan yük arabaları mevcuttu²⁵⁴. İşte bu devasalar nakliye araçlarının denetimi ve bakımı hükercinlerin işiydi.

Deveci-Temeeçinler, develerden sorumlu memurlardı. Bu dönemde devlerde aynı öküzler gibi ulaşım ve taşıma aracı olarak kullanılmıştır²⁵⁵. Yolculuklar çoğu zaman Orta Asya Devesi ya da Baktriyan devesi de denilen iki hörgüçlü ve soğuğa dayanıklı develer ile yapılırdı²⁵⁶. Türklerde ve Farslarda da deve ile uğraşan kişilere develi, deveci, divdest gibi isimler verilmiştir. Divdest Farsçada develi(devesi olan) manasına gelmektedir²⁵⁷.

2.2.2- Moğollarda Hayvancılığın İnanç ve Yaşam Boyutuna Yansıması

Birey veya klanlar ile hayvan, bitki ve nesneler arasında bir akrabalık ilişkisi ya da sıradışı bir bağın bulunduğu bütün kültürel uygulamalara Totemizm denilmektedir. Totemizm inancına genelde ataerkil toplumlarda ya da avcı toplumlarda rastlanılmaktadır. Totemizm de hayvan ya da bitkiyle birey ve klanlar arasında bir akrabalık ilişkisi kurulur. Bu ilişki mitolojiyle de desteklenerek kuşaktan kuşağa aktarılır. Cengiz Han'ın soyunun bir bozkurt ile beyaz bir maral'dan dünyaya geldiği²⁵⁸ veya Türklerin kurt neslinden ve kayın ağacından geldiği inancı bunlara örnek olarak verilebilir. Böylece bitki ve hayvanlara verilen kutsallık sebebiyle, doğa, kutsal olan ve kutsal olmayan olarak ikiye ayrılır. Kutsal olan ve kutsal olmayan ayrımı, totem-hayvan ya da totem-bitkinin rastgele tüketilmemesinde de kendini gösterir. Totem-hayvan ve totem-bitkiler ancak dinsel törenlerde tüketilebilir, bunun dışında, totem-hayvan ya da totem-bitkiye dokunulmaz. Bunun sebebi olarak totem-hayvan veya totem-bitkinin hem kutsal olması hem de bireylerin veya klanların atası, koruyucusu olarak görülmesidir²⁵⁹. Ata ruhlarının bu bitkilerde yaşadığı inancı aynı zamanda bu bitkilerin törenle tüketilmesi durumunda insanların üstün güç elde edeceği inancını da beraberinde getirir.

²⁵⁴ John Man, **Kubilay Han Çin'i Yeniden Yaratın Moğol İmparatoru**, İstanbul, 2007, s. 33.

²⁵⁵ Ganbat, **XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasında Konar Göçerlerin İktimai Yapısı**, s. 301.

²⁵⁶ Roux, **Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'dan Akdeniz'e 2000 Yıl**, s. 119.

²⁵⁷ Mehmet Emin Şen, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sacoğulları (IX-X Asır)", **Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi**, 6(5) Kış 2019, s. 138.

²⁵⁸ Ahmet Temir, **Cengiz Han**, Ankara, 1989, s.13-14.

²⁵⁹ Mustafa Talas, "Mehmet Eröz'de Türklerde Totemizm İzleri". **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2004, Sayı 16, s.283-284.

Moğollarda her boyun kutsal bir hayvanı mevcuttu buna ongun (totem) veya töz derlerdi. Ongun (totem) sayılan hayvanlara büyük saygı gösterilmekte, eti tüketilmemekte, avlanmamakta ve zarar verilmemektedir. Moğollar ve bir kısım Türklerin, keçeden tanrı resimleri yaptıkları ve bunlara ongun (totem) dedikleri, ayrıca bu resimleri çadırlarının içlerine astıkları, önlerinde ibadet ettikleri ve ağızlarına yemeklerinin ilk lokmasını koymalarında oldukça dikkat çekicidir²⁶⁰.

Moğollar evrenin merkezindeki dağı taşıyan yaldızlı bir kaplumbağa olduğuna inanmaktaydılar. Ayrıca Moğollarda hayvan ve ruh ilişkisi oldukça yaygındır. Eğer hayvanlar ve nesneler aynı ruha sahipler, yaşayan her şey tıpkı insanlar gibi, kuş biçimli ya da hayvan biçimli ruha sahip olmalıdır. Hatta kuş ruh'un kaybolma eğilimi gösterdiği toplumlarda en azından çocuklar için kullanılmaya devam edilmiş, ölmüş çocuklar için cennet kuşu ibaresi kullanılmıştır. Bu sebeple hayvanların ateşten korkma hadisesinden bağlantı kurarak ruhların da ateşten korktuğu manasına varmışlardır²⁶¹. Taarruz, geri çekilme, öldürme, muhabere işleri için, koyun kürek kemiğine, kızgın demir çubuk geçirilerek fala bakarlar buna göre karar alırlardı. Bu kaplumbağa kabuğu ile fal bakılma olayı önemlidir. Koyun kürek kemiği ateşte yakılarak bakılır, istişare ettikleri hadisenin olumlu ve olumsuz geçeceği buna göre anlaşılırdı ve buna oldukça inanırlardı²⁶². Bu geleneğe pipa²⁶³ yakmak denirdi. Savaşa gidilmeden önce fala bakılıp neticenin iyi ve kötü olacağı söylenir, Cengiz Han da koyun kürek kemiğini yakarak görüş birliğinde bulunurdu²⁶⁴. Hayvanların bazı özellikleri ve sesleri o dönemlerde özenle manalandırılmıştır. Moğollarda Ong Han'ın infaz edilmesi esnasında ve sonrasında köpeklerin havlaması felaket olara yorumlanmıştır. Ayrıca hayvan simgeleri Orta Asya kavimlerinin yaşamlarında önemli yer tutar. Moğollarda rüyada görülen dişi ve erkek bir inek yeri ve göğü temsil eder, Gök ile Yer ise ulusun hükümdarını ilan eder²⁶⁵. Rivayete göre, Cengiz Han 28 yaşında hükümdar seçildiğinde tarla kuşu büyüklüğünde, beş renkli, küçük tüylü bir kuş, üç sabah boyunca çadırın önündeki

²⁶⁰ Murat Uraz, **Türk Mitolojisi**, İstanbul, 1994, s. 205.

²⁶¹ Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, İstanbul, 2000, s. 33- 37.

²⁶² Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 85.

²⁶³ Pipa, koyun kemik küreğine benzeyen bir çeşit çin müzik enstrümanı.

²⁶⁴ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 85.

²⁶⁵ Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 81.

kırık bir taşın üzerine konar, Cengiz Cengiz! diye bağdıktan sonra uçar. Halk bunu göğün kehaneti olarak kabul etmiştir. Tüm bu anlatılanlar kehanetlerden oluşmaktadır. Moğol inancına göre hayvanların kehanet gücü vardır. Hatta işi biraz daha ileri götürüp, bazı köpeklerin kahin olduğu kanısına varmışlar, köpeklerin davranışlarına göre o günki olayları yorumlamışlardır. Köpek havladığında sağlık, barış, huzur olarak yorumlanırken, köpek hırladığında ise bu durumu karşıdaki kişinin düşman olduğu düşünülmüştür²⁶⁶.

Moğolların hayatlarında hayvanların bu kadar önemli yer tutması yaşam alanının her yerinde kendini göstermiştir. Hayvanlar ile bu kadar iç içe olan bu toplum takvimi de hayvan adlarına göre belirliyordu. Moğollar on iki hayvanlı takvimi kullanmaktaydı. Marco Polo, Yuan devletinde on iki hayvanlı bir ay takvimi olduğunu rivayet etmektedir²⁶⁷. Bir yılı on iki aya böldüklerini her bir aya ise öküz, aslan, canavar, köpek gibi hayvan isimleri verdiklerini aktarır. Marco Polo yüksek ihtimal on iki hayvanlı yıllık takvimi ay olarak anlamış olabilir. Moğolların Gizli Tarihinde tavuk yılı (1201, 1225), köpek yılı (1226), domuz yılı (1227), sıçgan yılı (1204, 1228), inek yılı (1205), pars yılı (1206), tavşan yılı (1207, 1219, 1231), koyun yılı (1211), ifadeleri geçer ve eser bu takvime göre olayları anlatır²⁶⁸. Bununla birlikte Moğolların kullandıkları takvimde ay adlarında geyikler (Guran (karaca erkeği), Buga (geyiğin erkeği), Xusa (koyun)), kuşlar (Ölzin (ibibik), xüük (guguk), ulara (ular)) gibi hayvan isimleri de yer almaktadır²⁶⁹. Cengiz Han'ın torunu Hülagü Han döneminde Meraga şehrinde rashatane kurulmuş ve dönemin âlimlerinden Nasir üd Din Tusi'nin Ziyc-i İlhami adlı eserinde On iki hayvanlı takvimin İran bölgesinde de kullanıldığını belirtilmektedir²⁷⁰. Tusi Cengiz Han'ın tahta çıkmasından yüz yıl sonrasına kadar gelen süreci on iki hayvanlı takvimden hicri takvime çevirmiştir²⁷¹. İlhanlılar döneminde yazılan İbn Mühenna lügatında yıl adları şöyledir; Sıçgan Yılı/senetü'l far, sığır yılı/senetü'l bahr, bars yılı/senetü'n nemer, balık yılı/senetü's

²⁶⁶ Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 81-82.

²⁶⁷ Marko Polo, **Markopolo Seyahatnamesi**, Yay. Haz: Filiz Dokuman, C.I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.

²⁶⁸ Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), **Moğolların Gizli Tarihi**, (çev: Ahmet Temir), Ankara, 1948, s. 69-116-125-133-160-169-181-186-187-190-192-205.

²⁶⁹ Abdrasul İsakov, "Kırgızlarda ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim (VI-XV. Yüzyıllar Arası)", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 6, Temmuz-2013, s. 163.

²⁷⁰ Osman Turan, **On İki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul, 1941, s. 17.

²⁷¹ Ufuk Tavkul, Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takvimin Yayılışı, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, Mart 2007, s. 28.

semk, at yılı/senetü'l feres, bicin yılı/senetü'l kurd, it yılı/senetü'l kelb, tafişgan yılı/senetü'l erteb, yılan yılı/senetü'l hayve, koyun yılı/senetü'l ganem, toguk yılı/senetü'd deccac, tonguz yılı/senetü'l hınzır²⁷². İbn Mühenna lügatında ejder yılı yerine balık yılı kullanılmıştır. On iki hayvanlı takvim devlet yazışmalarında da tercih dilmıştır. Argun Han döneminde Papa IV. Honorius' a gönderilen mektup tavuk yılı 1285, Güzel Filip'e gönderilen mektupta sığır yılı 1289 tarihli olarak yer almaktadır²⁷³. Timur'un torunu olan Uluğ Bey de yıl adlarını şöyle aktarmıştır; keskü/sıçan, ud/sığır, bars/pars, tuşkan/tavşan, lu/ejder, yılan/yılan, yund/at, koy/koyun, piçin/maymun, dakuk/tavuk, it/köpek, tonguz/domuz²⁷⁴.

2.2.3- At Kültürü ve At Terbiyesi

M.Ö. 12-4 bin yıllarında Mezolitik ve Neolitik dönemlerini yaşayan Orta Asya da avcılık ve toplayıcılık kültürüne dayanan bir insan yaşantısının olması, insan ve hayvan ilişkilerinin yoğunlaşmasında etkin rol oynamıştır. “Evcilleştirilen hayvan türlerinin artması, iklim şartlarının değişme göstermesi ve insanların göçen hayvanları avlamak için onları sürekli takip etmesi sonucu avcılık ve toplayıcılık kültürü yerini “göçebelige” bırakmıştır”²⁷⁵. Bu yeni hayat anlayışının temel unsuru olan at, atlı göçebe kültürünün, diğer adıyla Bozkır kültürünün oluşmasında temel etken olmuştur. Atlı göçebe kültürüne ait arkeolojik kültür unsurlarının, en çok M.Ö. 4 bin yıllarında Karpat havzası, Karadeniz'in kuzey ve kuzeydoğusu, Kırım yarımadası; Kuban, Perm, Minusinsk havzaları ve Kuzey Moğolistan gibi bölgelerde ortaya çıktığı görülmüştür²⁷⁶. Minusinsk Bateney bölgesindeki 80 mezardan oluşan buluntu yerine dayanan ve M.Ö. 2500-1700 seneleri arasına tarihlenen Afensyevo²⁷⁷ (Güney Sibirya) kültürüne ait belgelere göre, koyun ve at kemiklerinin, av hayvanlarına ait kemiklerle bir arada görülmesi, bu çağ kavimlerinin avcılıkla çobanlığı birlikte yürüttükleri ve atların da eski ren geyiklerinin görevini ifa ettiği sonucunu ortaya çıkarmıştır. M.Ö. 3. binin sonlarına doğru Altay dağlarında “Kurat”

²⁷² Rıza Nur, **Türk Tarihi**, C.12, İstanbul,1981, s. 228.

²⁷³ Osman Turan, **On İki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul,1941, s. 58.

²⁷⁴ Ufuk Tavkul, “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takvimin Yayılışı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, Mart 2007, s. 29.

²⁷⁵ Kayrat Belek, “Eski Türklerde At ve At Kültürü”, Ankara: **Gazi Türkiyat**. Bahar, 2015/16: 111-128.

²⁷⁶ Mustafa Aksoy, “Türklerde At Kültürü ve Kımız”, **Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi**, Sayı 112, Ekim 1998, s. 38-44.

²⁷⁷ Afensyevo, Altay Dağları ve Minusinsk ovası civarında görülen, MÖ 3300 ile MÖ 2500 yılları arasında Kalkolitik Çağ'da var olmuş, Güney Sibirya'da bulunmuş olan en eski arkeolojik kültür.

ve “Kuyum” kurganlarında yapılan kazılardan elde edilen bilgilerden de Altaylıların, Güney Sibirya (Afenesyevo) kültüründen çok etkilendiği ve bu nedenle Altay ve Sibirya kültürlerinin ortak bir karakter taşıdığı anlaşılmıştır. Usta bir avcı ve savaşçı bir kavim olan bozkır insanı bu çağda at, sığır hatta deve bile beslemişlerdir²⁷⁸.

At²⁷⁹ yük çekme, yarış veya taşıma işlerinde kullanılan tek tırnaklı ve omurgalı bir hayvandır. Genellikle küçük başlı, kısa kulaklı, yelesindeki ve kuyruğundaki kılları ise oldukça uzun, vücudunu örten değişik tonları bir arada barındıran tüyleri ile doru, kır, yağız, al ve kula adı verilen türlere sahiptir. Küçüğünden büyüğüne doğru bir sıralama yapmak gerekirse kulun, tay, kısarak, at ve aygır şeklinde sıralama yapabiliriz²⁸⁰. Bozkır insanı için at geniş otlakların ve uzak su başlarının hızla dolaşılması, göçebe toplulukların ürettikleri bilgi ve becerilerin birbirlerine taşınması ve kavimler arası ekonomik ve siyasi hayatın gelişmesi açısından fonksiyonel bir değer kazanmış bir hayvandır. Sınırlı bir mekana bağlı kalmaksızın kendileri ve hayvanları için otlak, su ve iklim yönünden daha elverişli imkanlara sahip bölgelere gitme ve özgür yaşama tutkusu at sayesinde gerçekleşmiştir. Genel itibarıyla göçebe uygarlıkların her yönde gelişmesini sağlayan en etkili hayvanlardan biri at olmuştur. İnsanoğlu at vasıtasıyla ürettiklerini, değiş-tokuş yaparak sosyal kültürel alışveriş imkan da bulmuştur. Bu sebeple insanlık tarihinin ekonomik, siyasi ve kültürel olaylarının gelişmesinde atın rolü oldukça büyüktür²⁸¹. Böylelikle at kısa sürede bozkır toplum hayatında önemini artırarak atlı kültür olarak bilinen kültür safhalarından birinin oluşmasında önemli katkıda bulunmuş ve insanoğlu ve at arasındaki ilişkiler kültürel zenginliklerin oluşmasında sağlamıştır. Orta Asya’da göçebe uygarlığın evcil hayvanları arasında yer alan at bu coğrafyada yaşayan kavimlerin tarihinde ve kültürlerinde önemli rol üstlenmiştir.

Hayvan yetiştiriciliği bozkır kültürünün temel uğraşıydı. Moğolistan toprakları, otlakların ve suların bol olduğu, koyun ve atlar için uygun bir alandı.

²⁷⁸ Bahaeddin Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, İstanbul, 2014, s. 17-18-19.

²⁷⁹ At kelimesinin Latincesi equus Caballas, Arapçası Hayl (çoğulu Ahyal,Huyul) veya feres (çoğulu efras, Farsçası esb, İngilizcesi horse, Fransızcası cheval’dır. Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara,1982, s. 276-309-412.

²⁸⁰ Orhan Doğan, **Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. s. 14.

²⁸¹ Belek, “Eski Türklerde At ve At Kültürü”, Ankara: **Gazi Türkiyat**. Bahar, 2015/16, s. 111-113

Moğol tarihinin bir atlar tarihi oluşunun biricik sebebi de budur. Türklerin ve Moğolların yeryüzündeki kaderini belirleyen unsurlar arasında önemli bir etken olarak görülmektedir²⁸². At sürülerine sahip olmayanların bozkır kültür çevresinde yaşama şansı adeta yok gibiydi²⁸³. Göçebelerin üstünlüklerini sağlayan tüm olumlu etkenler arasında onların muhteşem at kullanma becerileriydi.

Yoğun at yetiştiriciliği en yüksek noktasına Moğolistan coğrafyasında erişmiş ve hemen hemen tüm bozkır ülkelerinde yaygın hale gelmiştir²⁸⁴. Ayrıca at Moğollar için hem bir ulaşım aracı, hem de bir harp aracıydı. Ayrıca sürülerin güdülmesinde ve avda kullanılan önemli bir hayvandı²⁸⁵. Yine Moğollar atın etinden, sütünden ve kılından yararlanıyorlardı. Uçsuz bucaksız bozkır ortamında Moğollar atlarını daha tay iken binilmeye alıştırdıktan sonra onları sürü içine bırakırlar ve üç yıl dokunmazlardı. Aradan üç yıl geçince tekrar yakalayıp binerlerdi. Atlar, tay oldukları dönemden itibaren çok iyi bir şekilde eğitildikten sonra çifte atma ve ısırma gibi huylar göstermezlerdi. Yüzlerce ve binlerce at bir arada gezerken seslerini çıkarmaz ayrıca sürü düzenini de bozmazdı. Süvariler atlarından indikten sonra atlarını bağlama ihtiyacı duymazlardı zira atlar hiçbir yere gitmez sahiplerini beklerlerdi. Atlar ot ve bitkilerin azlığı veya çokluğuna göre otlatılır, gündüz otlatılmaz genellikle gece otlatılırdı²⁸⁶. Gün ağardığında atların sırtlarına eğer konulur ve yola revan olunur bu sırada atlar şişmesin diye yem verilmezdi. Her askerin en az üç dört bazen daha fazla atı olduğundan atlar hiçbir zaman yorulmazlardı²⁸⁷. Atların yorulmamasını Kiragos şöyle rivayet eder; Moğol atları hiç yorulmak bilmezdi. Atları insanlar gibi ganimet taşımaktan hiç usanmazdı. Yerden yükseklikleri 1.30 metreyi geçmeyen bu atlar Moğol kışının sert soğuklarına dayanır ayrıca hangi mevsimde olursa olsun günlük en az 100 km yol gidebilirdi²⁸⁸.

²⁸² Roux, **Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 Yıl**, s. 121.

²⁸³ Robert Marshall, **Doğudan Yükselen Güç Moğollar**, (Çeviren: Füsün Doruker), İstanbul, 1996, s. 63.

²⁸⁴ Roux, **Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 Yıl**, s. 121.

²⁸⁵ Marshall, **Doğudan Yükselen Güç Moğollar**, (Çeviren: Füsün Doruker), s. 63

²⁸⁶ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 73. Ayrıca bakınız Gerard CHALIAND, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya**, İstanbul, 2001, s. 110.

²⁸⁷ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 73.

Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya**, s. 110.

Moğol ağır süvari gücünün en büyük parçası bu atlardı. Oldukça at meraklısı bir millet olan Moğollar, bir yeri işgal ettikleri zaman ne kadar at varsa bunların hepsini alırlardı. Moğollarda atı olan her kişi atlarını damgalamak zorundaydı, eğer at bir damgaya sahip değilse, Moğol adetlerine göre atın sahibi bir hırsız gibi cezalandırılırdı. Bir Moğol, bir at ele geçirdiği zaman hayvana kendi damgasını kızgın bir demirle vururdu. Damga vurulan bu at, sahibi tarafından satılsa dahi çalınmış sayılarak o atı kim almışsa, at o kişinin elinden alınır ve eski sahibine götürülürdü²⁸⁹.

Moğol atları, sadece otlaklardan otlar ve insan elinden yem yemezlerdi. Yılın altıncı ayında otlamaya ve kilo almaya başlardı. Üç yaşındaki atları sürüden alıp binmeye alıştırdıklarından atlar çok güçlü, iyi huylu ve soğuk esen rüzgara karşı oldukça dayanıklı olurlardı. Atlar bu şekilde eğitilmediklerinde en ufak şeyden ürkerek kişneyip kaçamaya çalışacakları için pusuda beklemek gibi askeri işlerde kullanılmazlardı²⁹⁰.

2.2.3.1-At'ın Dinsel, Mitolojik ve Sanatsal Açıdan Önemi

Gök-Tanrı inancının temsil ettiği kültler, Türklerin ve akabinde Moğolların devletleşme süreçlerinde, bazı temel roller üstlenmiş görünmektedir.²⁹¹ Gök-Tanrı adına hayvanlar arasında özellikle de at sunulmakta ve kurban edilmekteydi. Bu törenlerde zorunlu olarak kül rengi bir öküz ile beyaz bir at kurban edilirdi²⁹². Tapındıkları ilahi güce, ilkbaharda yani göçebelerin hasat mevsiminde, taze kısırak sütü veya taze ot ve yosundan kurbanlar sunulurdu. Gökde görünen büyük cisimlerin yani güneş il ayın, gök gürültüsü ve şimşek gibi hadislerin Gök-Tanrı ile bağlantısı olduğunu düşünürlerdi²⁹³. Bozkır kavimlerinde güneşe at kurban etme söz konusuydu.

²⁸⁹ Müverrih Kiragos, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, (Tercüme: Gürsoy Solmaz), Elips Kitap, , s. 24, 39.

²⁹⁰ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 135-136.

²⁹¹ Zahide Ay, “Orta Asya’da Cengizli Hanedanların Develaşme Sürecinde Eski İnanç ve Unsurların Rolü”, **USAD**, Bahar, 2019, Sayı, 10, s. 272.

²⁹² Roux, **Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 330.

²⁹³ İlhami Durmuş, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, **G.Ü FEF SBD**, 1997, Sayı 2, s. 18.

Orta Asya’da göçebe bir devlet olarak varlığını sürdürmüş Massagetler, Tanrıların en hızlısı olan güneşe, ölümlerin en hızlısı olarak kabul ettikleri atı kurban ederlerdi²⁹⁴. Bir Moğol sabah kalktığı zaman inanış gereği ellerini yukarı kaldırıp göğü (Tanrı) selamlar ve yiyeceklerinden bir kısmını havaya savururdu. Moğollar sadece kan akıtarak ibadet gerçekleştirmezlerdi, aynı zamanda hayvan kurban etmek dışında tanrıya çeşitli hediyeler de sunarlardı. İşte bu ibadet şekline de kansız kurban denilmekteydi²⁹⁵.

“Büyük kültürlerle sahne olan Orta Asya’nın geniş coğrafyası, M.Ö. VII. yüzyıldan sonra *hayvan üslubu* denilen yeni bir eğilimle dikkat çekici bir yön kazanmıştır. İskit, orta ve doğu kesimlerinde ise Hun Sanatı’nda değişik inançlarla, farklı coğrafi ve sosyo-ekonomik koşullar altında ve fakat kendi geleneksel özü içerisinde biçimlenen *hayvan üslubu*, Asya’nın farklı yörelerinde kendine geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Özellikle Hun sanatı’nda eşi benzeri olmayan bir yalınlaşma ile karşımıza çıkan bu üslup, geniş bir hayvanlar alemi ile bunların çeşitli malzemelerle ve karakterlerle yansıtılması olarak özetlenebilir. At, aslan, boğa, geyik, kurt, pars, kartal, dağ koyunu gibi hayvanlar at koşum takımlarında, kış kabzalarında, eğerlerde, keçe örtülerde, mataralarda, insan vücutlarına uygulanan dövmelerde adeta başrolü oynarlar”²⁹⁶.

2.2.3.2- At’ın Sosyal, Siyasal ve Askeri Açısından Önemi

Bozkır toplumlarında sosyal hayatta at oldukça önemli bir yer teşkil etmekteydi. Yaylak kışlak hayatında at ulaşım vazifesini görmekteydi. Gidilecek yerlerin uzak olması ve uzun sürmesi atlar sayesinde önlenmekteydi. Göçebeler geniş bozkır coğrafyasında sürekli yer değiştirmektedirler, bu hızlı yer değiştirmeler at sayesinde gerçekleşmekteydi²⁹⁷.

²⁹⁴ Orhan Doğan, **Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 14.

²⁹⁵ Kenan Temel, **Ermeni Kaynakları ve Seyahatnameler Göre Cengiz Moğollarının Kültürel Yapısı**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 68.

²⁹⁶ Kemal Bilici, “Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu”, **Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi**, İzmir, 1983, s. 20.

²⁹⁷ Doğan, **Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At**, s. 27.

Bozkır çobanlığı M.Ö. II bin yılından sonra hızlı bir gelişim sürdürmüş ve geniş coğrafyanın iklimine göre sürüler artmış ve ata binme daha fazla yaygınlaşmıştır. Bu faktörler bozkır toplulukları arasında gelişimi zorunlu kılmıştır. Tarım ve yerleşik hayata göre hayvan beslemeyi bırakan bozkır insanı mevsim şartlarına göre sınırlı göçler yaparak at üzerinde tam bozkır çobanlığına geçmiştir. Çoban bozkırlılar arasında sürülerin hızla artması çevreyi genişletme ihtiyacı doğurmuştur. Bu durum sosyal nedenlerden olmuştur. Özenli bir şekilde sürülerin güdülmesi ve göçebe hayat tarzı daha çok hayvana bakmayı ve çok geniş sahadan faydalanmayı zorunlu kılmıştır. Bu sebeple ata binme sayesinde hareketli yaşayış çabuk yayılmaya başlamıştır²⁹⁸.

Bozkır ekonomisinin temel şartlarını iklim sebebiyle hayvan besiciliği oluşturmaktaydı. Yüksek yerlerde sığır, çöl bölgelerde ise koyun ve keçi, ova ve platolarda da at ve koyun yetiştirilirdi. Yetiştirilen hayvanlardan at büyük öneme sahipti. Dayanıklı ve sağlam olan bu hayvan her durumda ve her şartta beslenebilir hatta kar altında bile kendine yiyecek ot bulabilirdi. Daha kolay tırmanabilen at 100 km yolu rahatlıkla alabilirdi.

2.2.4. Hayvan Deri, Kürk ve Yünlerinden Elde Edilen Giyim, Süs Eşyaları, Eyer ve Çadırlar

Hayvancılık göçebe Moğolların başlıca geçim kaynağını oluşturmaktaydı²⁹⁹. Hayvanların et ve sütünden yararlandıkları gibi kemik ve derilerinden de yararlanıp kendileri için süs ve giyim eşyaları yapmaktaydılar. Özellikle deriden ve yünden giysiler, örtüler, halılar³⁰⁰, çadır keçeleri, yele ve bağırsaktan yapılan ip ve kayışlar gösterilebilir, bu dönemin en iyi dokuma malzemelerini bunlar oluşturmaktaydı³⁰¹.

²⁹⁸ İlhami Durmuş, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, **G.Ü FEF SBD**, 1997, Sayı 2, s. 28.

²⁹⁹ Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, s. 48-50.

³⁰⁰ İpeksi renkli parıltılı halılar kullandıkları aktarılır. Bkz. Kurt Okay, Charlotte Stalter, **Türk Hakanı Timur**, İstanbul, 2010, s. 144.

³⁰¹ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 49

2.2.4.1- Giyim Eşyaları

O dönemki şartlardan dolayı ve göçebe bir toplum yapısına sahip oldukları için genelde tüm rivayetlerde deriden dikilmiş elbiseler giyildiği aktarılır. Moğollar koyunların etlerinden faydalanmanın yanı sıra derisi ve yünü için beslemekteydiler. Bu işi oldukça iyi yaparlar hatta Çin'deki malikânelere gidip un ve darı karşılığı deri ve yünü takas ederlerdi³⁰². Genel olarak giyimlerine baktığımız zaman yazın üzerine giydikleri dokumalar Çin'den, İran'dan ve güney ülkelerinden gelen ipekli ve pamuklu dokumalardan ibaretti³⁰³. Bu malzemeler onlara Rusya, Moxsel, Büyük Bulgarya³⁰⁴, Başkırd³⁰⁵ ve Kırgız³⁰⁶ ülkesinden gelirdi. Kışın genelde iki kürk giyerler bunun birini içten diğerini de dıştan soğuktan korunmak için giyerlerdi.

Moğol Hanına ziyarete giden Wilhelm Von Rubruk ve arkadaşı yaşadıklarını şöyle anlatırlar; “üzerimizdeki elbiseleri iyice inceleyip birçoğunu aldılar sabah kalktığımızda ise bize koyun derisinden bir kürk ve bir pantolon verdiler ayrıca çizme ve ayakkabı, keçeden çorap ve üstü kapalı şapka da verdiler. Öküz derilerinden tulumlar yaparak bunları buharla kuruturlar ve at derisinin arka kısmından çok zarif ayakkabılar yaparlardı”. Buradan Moğolların ne kadar misafirperver olduklarını anlamış oluyoruz. Ya da bu bir politika olarak da düşünülebilir. Böylelikle ne kadar kudretli ve büyük bir devlet olduklarını belirtip gösteriş yapmış da olabilirlerdi. Üzerlerine giydikleri bu deri elbiseler genelde tilki, kurt, samur ve vaşak derisinden elde edilirdi³⁰⁷. Samur kürkü lüks ve değerli olup çok pahalı bir giysi çeşidiydi. Özellikle samur kürkü Çin'de büyük değer görürdü. Kolsuz bir kaftanın içini astarlamaya yetecek bir samur kürkü 1000 veya 2000 altın

³⁰² Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 60-64-172.

³⁰³ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 38.

³⁰⁴ Büyük Bulgarya olarak Volga Bulgarlarının ve Küçük Bulgarya olarak da Don Bulgarlarının ülkesi kastedilmektedir.

³⁰⁵ Başkurt veya Başkırd Bir Türk kavimidir. Bkz. Zeki Velidi Togan, “Başkirt”, **İA**, II, S. 228. Başkurtlar Uralların güneyi ve Uralların idil ve yayık nehirleri arasında yaşayan bir Türk boyuydu. Başkurtlar Moğollar zamanında çoktan Müslüman olmuştu. Cengiz Han döneminde Başkurtlara yaylak verilmiş, Başkurtlarda Moğollara hizmet etmişlerdi. Bkz. **Ebü'l Gazi Bahadır Han Şecere-i Terakime**, (haz. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 eser, s. 32.

³⁰⁶ Kırgızlar, Çin kaynaklarında K'i-ku, Kie-ku vb. adlar ile anılmışlardır. Baykal'ın batısı ile İrtiş nehri civarlarında yaşamışlardır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 2005, s. 139. Fakat bazı kaynaklarda Türk asıllı gösterilmemekte buna göre tahminen sonradan Türkleşmiş kabile olarak zikredilmektedir. Bkz. W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, 1927, s. 29.

³⁰⁷ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 37-38-39-66.

civarında değişmekteydi³⁰⁸. Moğollar samur dersinden yapılan elbiselere kürklerin kralı derlerdi. Öküz derisinden tulum yaparlar bunları da daha sonra buharla kuruturlardı. At derisinin arka kısmından ise çok zarif ayakkabılar yapmaktaydılar. Çadırlarında bulundukları zamanlar ise farklı elbiseler giyerlerdi. Fakirlerin üzerlerine giydikleri ceketler köpek veya keçi derisindendir. Ayrıca bu derilerden pantolon da yaparlardı³⁰⁹. Zenginler, giysilerini fevkalade yumuşak ve sıcak tutan ipeklilerle sararlar, altın sırmalı ipekli kumaşları kalkım ve samur gibi hayvanların kürklerini giyerlerdi. Fakirler ise pamuk artığı ve yün artığı bezlerle bezerlerdi³¹⁰. Büyük yünlülerden yurtları ve bazı ürünleri depolamak için keçeler imal³¹¹ ederlerdi. Bunun dışında üçte birini atların yelelerinin yünleriyle karıştırarak yaptıkları yünlerden örgüler yaparlardı. Keçeleri eğer altlığı, örtü, yağmurluk ve soğuktan korunmak için kullanırlardı. Kızların elbiseleri erkeklerin elbiselerinden biraz daha uzun olup rahibe elbiselerine benzer bir görüntüdeydi³¹².

Xiu Ting, Moğol elbiselerin mahiyetini şöyle anlatır, “elbiselerin ön tarafını sağa doğru genişleterek üst üste getirdiklerini, eski zamanlarda keçe ile yapıp deri ile birbirine tutturdıklarını, kendisinin ziyareti sırasında ise güzel iplerle dikişi güzel yaptıklarından bahseder”³¹³. Genelde mor ve zeytin renginin tercih edildiğini, elbeselerin üzerine ejderha, güneş, ay ve garuda kuşu³¹⁴ motifleri işlediklerini aktarır. Kıyafet giyiminde asil veya fakir ayrımı yapılmadığını aktaran Xiu Ting, bellerine woduan ipeğinden ördükleri kemerleri sıkıca bağladıklarını ve Moğolların elbise konusunda Çin’lileri taklit ettiklerinden bahseder³¹⁵. Moğollar bu elbiselerinin üzerine de manto giyerlerdi. Bu üst elbiselerin ön kısmı ayrık olup sağ tarafı birbiri üzerine iliklenmekteydi³¹⁶. Türkler ise Moğolların aksine sağdan sola doğru

³⁰⁸ George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, İstanbul, 2007, s. 38.

³⁰⁹ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 36-39.

³¹⁰ Marco Polo’nun Geziler Kitabı, s. 63. Bkz. **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 39.

³¹¹ Ortaçağda keçe imalatı ve keçecilikle ilgili detaylı bilgi için bkz. Cavidan Başar Ergenekon, **Tepme Keçelerin Tarihi Gelişimi, Renk Desen Teknik ve Kullanım Özellikleri**, Ankara, 1999, s. 25.

³¹² Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 39.

³¹³ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, İstanbul, 2012, s. 112.

³¹⁴ Garuda kuşu, Hindu ve Budist mitolojilerinde yer alan kuş ve insan melezi yaratık.

³¹⁵ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, İstanbul, 2012, s. 112.

³¹⁶ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 39.

iliklemektedirler³¹⁷. İki millet arasındaki ince kültür farkı da böylece ilik meselesinden bile görülmektedir.

2.2.4.2-Başlıklar

Moğolların taktıkları şapka ve giydikleri başlıklar ile ilgili Xiu Ting şunlardan bahseder, saçlarını örerek kışın şapka, yazın kaşmir başlık takarlar. Kadınların ise gu guan denilen başlıklar takarlar. Gu guan isimli başlığın yapılış şeklini ise, başlığın ortasından boyalı çubuk geçirdiklerini, üzerini kırmızı ya da sarı ipekle kapladıklarını, tepesine tahmini dört dirsek uzunluğunda dal ve demir çubuk koyup, mavi keçe ile sararak bunu yaparlardı diye anlatmaktadır. Zengin ve soyluların eşleri bu başlığı değerli çiçeklerle veya beş renkli ipek parçalar ile süslerler, sıradan kadınlar ise başlığa kuş kuyruğu dikmekle yetinirlerdi. Herkesin başlığına kuş kuyruğu takması kadim bir adet olarak göze çarpmaktaydı. Meng Ta pei lu'da Moğol kadınlarının giyim kuşam adetlerini ve makyaj adetlerini Çin'lilerden örnek aldığından bahsetmektedir³¹⁸.

2.2.4.3- Süs Eşyaları

Moğollar boctac³¹⁹ (bokka) adı verilen bir süs eşyası takarlardı. Bu başlıkların üst kısmını yün ve tavus kuşu tüyü ile süsleyip etrafını da vahşi hayvan kuyruğu tüyleri ve değerli taşlarla kaparlardı³²⁰. Zengin kadınlar bunu tepelerinde taşırlar açık deriden yapılmış bir kukuletayı da bu şapkanın üstüne çekerlerdi³²¹. Bunlar Ortaçağda Moğol kültüründe süs eşyalarının ve sanatın önemli yer tuttuğu göstermektedir. Saçlarının arkalarını ise bir toka ile birleştirirler ve boctacın içine koyarlardı³²².

³¹⁷ Fikri Salman, "Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı", **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, c. III, s. 208.

³¹⁸ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.112-113.

³¹⁹ Boctac, Türkçedeki baş tacı ile aynı manadadır.

³²⁰ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 39.

³²¹ Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, (çev: Hasan Eren), Ankara, 1992, s. 102.

³²² Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 39.

Bunların dışında dini obje ve imgelerden oluşan süs eşyaları da mevcuttu. Keçe ve kürkten yapılmış putlara rastlamak mümkündür. Hayvan ve kuş heykeltçileri de çeşitli süs eşyalarını yapmaktaydılar³²³. Bu tür putlara Ongon³²⁴ denmekteydi. Onlar bunun dışında yine dinsel ritüeller de yapmaktaydılar³²⁵. Altay halklarında sancakların boyanmış ve işlenmiş olarak çeşitli imgeler taşıdıkları ve bazılarında gönderinin ucunda küçük heykeltçikler bulunduğu, bazılarının ise kıl tutamları ya da hayvan kuyrukları ile süslendikleri bilinmektedir. Bu ambleme Tuğ denmekteydi. Bu kelime Türkçeden Moğolcaya geçen bir sözcüktür. Dokuz Tibet öküzü ya da atın kuyruğunu bayrağa bağlamak Türk-Moğol toplumlarında çok yaygın bir gelenektir. Bunu süsleme amacı ile yaptıkları düşünülmektedir³²⁶. Ama sadece süsleme amacıyla yapılmadığı da aşîkârdır.

2.2.4.4-Eyerler

Eyer, ata binen kişinin atın üzerinde rahat oturmasını sağlamak amacıyla bir nevi koltuk olmakla birlikte atın üzerine binecek ağırlığın ayarlanması için atın omurga ve kaburgalarına gelen kısmın üzerine konan değişik türleri bulunan eşyadır. Eyerlemek terimi ata takım vurmak anlamında kullanılır. Eyerin bir parçası olan üzengi ise ata binme, attan inme ve sürme hareketlerini kolaylaştırmak amaçlı ortaya çıkmıştır. Üzenğin ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır.

Kullandıkları eyer ve gem, çok hafif ve kullanışlı olup, at koşturmaya son derece uygundur. Ağırlıkları yedi ve sekiz jinden³²⁷ fazla değildir. Eyerin ön kaşı dik, arka kaşı oldukça alçak olduğundan hem rahattır hem de atın sırtında yara açmaz. Üzengi çerçevesi yuvarlak olduğundan, süvari ayağa kalktığında kaymaz, altı da geniş olduğundan basmaya çok uygundur. Üzengi kayışı tamamen deriden yapılır ve deriyi de tamamen elle hazırlarlar. Tuz kullanılmadan koyun iç yağı sürüldüğünden

³²³ Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s.377.

³²⁴ Ongon, Saf, kutsal, belli bir yerin cini, mezar tümseği, aile mezarlığı, ocaka tanrılarına verilen yiyecekler manası taşımaktadır. Bknz. Jean-Paul-Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, İstanbul, 2000, s.377. Ayrıca bknz. Mustafa Talas, "Mehmet Eröz'de Türklerde Totemizm İzleri", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 16, s. 285.

³²⁵ W. Barhold, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", (Çeviren Abdulkadir İnan), **Belleten**, C.XI, Temmuz, 1947, S.43, s. 532.

³²⁶ Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s.387.

³²⁷ Jin, Çin ağırlık ölçü birimi, 1kg=2 jin. Bkz. Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 138.

yağmurda ıslanmaz, genişliği bir cun³²⁸ uzunluğu da dört changdan³²⁹ fazla değildir, bu eyerler at üzerindeyken arkaya dönmeye ve ayağa kalkmaya kolaylık sağlar³³⁰. Eski Türkler ve Orta Çağ Moğollarının üzengileri arasında pek farklılık olmayıp bazı kısımlar günümüze kadar gelmiştir. Rivayete göre Timur'un komutanken bindiği at şu şekilde anlatılır; “meşalelerle aydınlatılmış bahçede Emir Kazgan'ın hediye ettiği at sahibini bekliyordu. Süslü, muhteşem kırmızı eyeri, uzun altın sarmalı kayışlarla kuşanmış atı diğer atlar arasından hemen seçiliyordu”³³¹. Eyerlere taş, mücehver ve motiflerle zenginlik kattıkları anlaşılmaktadır.

2.2.4.5-Çadırlar

Çadır kavramına yani eski toplumların geleneksel evlerine ilk kez eski Mısır yazılarında rastlanır ve bu metinlerdeki V. sülalenin hükümdarı olan Neferirkara'nın yazısında Allah'ın çadırından bahsedilmektedir³³². Başka bir rivayete göre ise çadır hakkında bilgi veren Çin kaynaklarında MÖ 629 yılında “Kuzey taraftaki Hunlardan önceki kabileler çadır gibi evde oturuyordu” diye yazılmıştır³³³. Çadır sözünün bazen “çatır” ve “çuvaç” gibi anlamları da kaynaklarda yer almaktadır.

Çadır kelimesinin etimolojisi ile ilgili farklı görüşler söz konusudur. Bir görüşe göre Türkçeye “örtü” anlamındaki Farsça “çatur” kelimesinden geçmiştir. Diğer görüş ise kelimenin aslının “şemsiye, gölgelik” anlamındaki Sanskritçe “çhattra” olduğu yönündedir. Çadır kelimesinin Türklere Semerkand dolaylarında oturan Soğdlar ya da Türkistan'da bulundukları sırada komşuları olan Tacikler etkisiyle girmiş olabileceği ihtimallerini dile getirerek Farsça kökenli bir kelime olduğu söylenmektedir³³⁴. Yapı ve anlam bakımından Türkçe “çat” kökünden

³²⁸ Cun, Çin uzunluk ölçü birimi, 1 cun=3.12 cm. Bkz. Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 138.

³²⁹ Chang(zhang) uzunluk ölçü birimi, 1 chang=13 cm. Bkz. Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 138.

³³⁰ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 138.

³³¹ Okay, Charlotte Stalter, **Türk Hakanı Timur**, s. 45.

³³² Aytac Abbasova, **Altay Topluluklarında Mesken-Çadırın Önemi ve Türleri**, Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü, İstanbul,2019 s. 94.

³³³ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açından İncelenmesi**, s. 69.

³³⁴ Abbasova, **Altay Topluluklarında Mesken-Çadırın Önemi ve Türleri**, s. 94.

türediğine dair bir düşüncenin de bulunduğunu belirtmek gerekir³³⁵. Göçebe Altay toplumlarında çadır kelimesinin anlamı Türkmen dilinde “keregü”, aslında ise “kış evi”, “kışlık ev” demektir. Göktürk yazılı Turfan el yazmasında “keregü” sözü “ev” veya “oda” anlamında kullanılmıştır. Orta Asya’da keçe çadırlarının sadece ağaç kafeslerine “kerege” deniliyordu. Anadolu da Konya ilinde kerege sözü, çadır anlamında kullanılmaktadır. Ötüken Hakanlığı döneminde Uygurlar “kerekü” denilen yapılarda yaşıyorlardı. Çin tarzında yapıları Türkler milattan önce inşa etmeğe başlamışlardı. Selçuk’un babası olan “Keraküçi Hoca” hakkında “hargaş-tıraş”, yani “çadırın ağaçlarını yontarak düzelden” deniliyordu. Bugünkü bazı Türk yörelerinde “kerege” sözü Türk çadırının ağaçları, iskeleti anlamında kullanılır. Çadırın ağaçlarını³³⁶ yontup şekil veren ustalara bugün de “kiregeçi” denir. Günümüzde dahi Moğolistan nüfusunun çoğunluğu “ger” dedikleri çadırda yaşamaktadırlar. Bu çadırlar bütün Türk dünyasında mesken olarak yaşanan “öy-üy” (ev ve eb) denilen çadırlardan farklı değildir. Çadır “alaçık” anlamında da kullanılmıştır. Alaçıklar daha çok yaylaklara göç sırasında kullanılırdı. Birçok çadır türü içinde kullanım alanı açısından en çok yaygınlık göstereni, “yurt” adı verilen çadır türüdür. O kadar ki yurt tipi çadırların bazı özellikleri yerleşik hayata geçildikten sonraki dönemde de geleneksel mimarinin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptir.

Göçebe Türklerin kullandıkları çadırlar birçok içsel ve dışsal özellikler taşımış, kendisinde manevi semboller barındırmıştır. Çadır “oda” anlamında da kullanılmıştır. “Oda” burada “Dünya Çadırı” anlamındadır. Dikkat edilecek olursa erkek başlangıç beyaz renkle, kadın başlangıç ise kırmızı renkle ilişkilendiriliyor. Beyaz renk ışıık, netlik, bilgelik demektir ve Tanrı’nın en önemli belirtisi sayılırdı ve tüm renklerin beyaz renkten oluştuğu tahmin ediliyordu. Beyaz oda (çadır) ışıık “Yukarı Dünya”nın modeliydi. Kırmızı renk kanın değişmezliğini, bolluğu, bereketi ve toprağı anlamlandıırırdı. Bu, “Orta Dünya”nın işaretiydi. Siyah ölüm, felaket, şer ifade ederdi. Siyah çadır “Yeraltı Alemi”nin işaretiydi. Üç katlı dünyayı yansıtan çadırlarda her şey somuttur ve her dünya kendine özgü belirtileri ile

³³⁵ Hasan Eren, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara,1999, s. 75.

³³⁶ Çadırın ahşap parçalarını oluşturan ağaç türleri genellikle söğüt ve karaçam ağaçlarıydı. Bknz. Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kùltürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, s. 69.

hatırlanmaktadır. Sonraki boylarda üç değil, bir çadırla da evreni sembolize eden tasvirlerle rastlıyoruz. Aynı şekilde üç katlı (üç odalı) yapının ancak bir veya iki odanın belirtilerinden özellikle beyaz ve siyah kullanılır. Mesken anlamında çadır ilk olarak barınak amacı ile oluşturulmuştur. Buna rağmen, eski Türk destanları çeşitli amaçlar için çadırların kurulduğu görülmektedir. Bunlar arasında av çadırı, bayram çadırı, toy-düğün çadırı, savaş çadırı, tören çadırı, eğlence çadırı, şenlik çadırı, beylik çadırı, çocuk çadırı, sirk çadırı gibi değişik isimlerde çadırlara rastlanılmaktadır³³⁷.

Çadır, hafif, kullanışlı ve uzun ömürlü olduğundan göç ederek yaşamak için en uygun malzemedir. Moğollar çadırı, “yaylada kullanılan” ve “her zaman kullanılan” diye iki ayrı amaçla kullanmaktadır. Her zaman kullanılan çadırın dış şekli Moğol ve Turug diye ikiye ayrılır. Bir çadır dayanak ahşap parçaları olan çatı, orta direği, duvar, 2 sütun, kapı ile 2 ana keçe örtüyü dışarıdan bağlamak için ince, kalın halatlardan oluşmaktadır. Bunların hepsi birbirinden ayrılır ve taşımak için hafif ve uygun şekilde yapılmaktadır. Her bir çadırın boyutuna göre parçaların yapılması için belli bir ölçü vardır. Bu ölçülere uygu yapılmış parçaları düzgün monte ederek bir çadır kurulur. Başlıca çadır parçalarını, duvar, kapı, orta direk, sütun, çatı örtüsü, duvar örtüsü, orta direk örtüsü oluşturmaktaydı. Duvar yaparken ahşaplar aynı ölçülerde kesilerek hayvan derileri ile parçalar birbirlerine bağlanmaktaydı. Çadır kapıları keçe ve deri parçalarından yapılmaktaydı. Huş ağacından yapılan orta direk parça parça aynı ölçülerde kesilerek hayvan derileriyle sıkı sıkı bağlanırdı. Çatı kısmı kavak ya da söğüt ağaçlarından yapılmaktaydı. Çadır örtü parçalarının tamamı ise keçeden yapılmaktaydı³³⁸. Çadır giriş kapılarını da güney kısma doğru yaparlardı, bunun amacının da kuzeyden gelen soğuklardan korunmak amacıyla yapıldığı bilinmektedir³³⁹.

Moğollarda günlük yaşamın zaruri bir parçası olan ve barınma amaçlı kullanılan çadırlar bozkır yaşantısının önemli unsurlarından biridir. Çadır, Orta Asya’da yaşayan diğer göçebe toplumlarda olduğu gibi Moğol göçebelerinin de yurt olarak kullandıkları yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Moğollar bozkırın ilk meskenleri olan keçeden yapılmış çadırları kullanmışlar ve bu çadırlara ger ya da yurt

³³⁷ Abbasova, **Altay Topluluklarında Mesken-Çadırın Önemi ve Türleri**, s. 95.

³³⁸ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 69

³³⁹ Leo De Hartog, **Cengiz Han Dünyanın Fatih**i, (çev. Serkan Uzun), Ankara 2003, s.18.

adını vermişlerdir. Bu çadırlar ahşap çubukların dizilmesiyle yapılmakta ve çadırın etrafı ve üzeri yün keçeyle kaplanmaktaydı³⁴⁰. Genellikle çadırların tepesinde bir baca bulunurdu. Çadırların kapısı güneye doğru açılmaktaydı ve çadır kapısı keçe bir perde ile kapatılmaktaydı. Çadırlar, göçebe hayata uygun olarak öküz arabası ile bir yerden başka bir yere taşınabilecek şekilde yapıldı. Hükümdarların çadırı ise kaliteli kumaştan yapılır, sırma ve altın pullu bir görünüme sahip olurdu³⁴¹. Yün ve keçe onların çok işlerine yarardı. O günün şartlarında hem giysi hem de çadır olarak bu malzemeleri en iyi şekilde kullanıp değerlendiriyorlardı. Moğolların yaşadıkları çadırlar hakkında ayrıntılı bilgilere sahibiz.

Moğol çadırının tekamülü şöyle bir seyir takip etmiştir; ormanlı avcılarının çadırı, hayvan derisiyle örtülen çadır, boyunlu çadır, keçeden Türk çadırı³⁴². Bozkır göçebelerinin orman halklarından farkı, çadırlarının keçeden olmasıdır. Celayir, Ongut, Nayman ve Kereitlerin evleri keçedendi. Ayrıca bunlarda araba evler mevcuttu³⁴³. Moğolların Gizli Tarihinde, Moğol çadırlarına dair çeşitli bilgiler almaktadır. Bu bilgilerde keçeden yapılan bu çadırların bacası olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca bu kaynakta şaşalı ve oldukça gösterişli olan altın işlemeli Moğol çadırlarının olduğu kaydedilmiştir. Bu rivayetten altın çadır olduğu çıkarılabilir, “Halahalcit savaşı esnasında Hali-udar ile Çahurhan Cengiz Han’ın yanına gelip; Ong Han hazırlıksız ve altın çadırını kurarak ziyafete hazırlanıyordu. Derhal toplanıp onu yakalayalım” dediler. Moğollarda araba evlerin çok sık kullanıldığını, Gizli Tarih’teki Cengiz Han’ın mecazi anlamda kullandığı şu sözlerinden de anlayabiliriz; iki oklu arabanın, bir oku kırılırsa, öküz onu çekemez, iki tekerlekli arabanın, bir tekerleği kırılırsa, gidemez³⁴⁴. Ortaçağ’da Moğol imparatorluğunun yükselişi ile Avrupalılar Moğollardan korkar hale gelmişlerdi. Bu yüzden fırsat buldukça Moğollara iyi niyetlerini sunmak için elçiler

³⁴⁰ Robert Marshall, **Doğudan Yükselen Güç Moğollar**, (çev. Füsün Doruker), İstanbul 1996, s. 4.

³⁴¹ Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri**, 1220-1350, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 2011, s. 485.

³⁴² Vladimirtsov, **Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 60-68.

³⁴³ Isakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri (IX.-XV. Yüzyıl)**, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 309.

³⁴⁴ **Moğolların Gizli Tarihi I**, (Çev. Ahmet Temir), Ankara 2010, s.8,100-108.

göndermişlerdir³⁴⁵. Giden bu elçiler Moğollardan istihbarat topladıkları gibi onların giyim kuşam ve yaşayışları hakkında da bilgiler toplayıp aktarmışlardır.

1245 yılında Papa IV. İnnocentius tarafından elçi olarak gönderilen Johannes de Calpini ve Stephanus Bohenus Moğol Hanı'nın hatunlarının her birine ait beyaz keçeden yapılmış çadırlarının olduğunu anlatmıştır³⁴⁶. Bu olaydan önce Cengiz Han döneminde 1220 yılında Moğolistan'a davet üzerine gelen Çinli filozoflardan Çang-Çun Cengiz Han'ın keçeden yapılmış karargâhından bahsetmiştir³⁴⁷. 1253 yılında Fransa Kralı IX. Louix tarafından Mengü Han'ı ziyaret için Moğolistan topraklarına giden elçi rahip Rubruk Moğolların keçeleriyle ilgili çok detaylı ve ilgi çekici bilgiler vermiştir³⁴⁸. Rubruk keçe çadırların farklı şekillerde kullanıldığından bahsetmiştir. Rubruk Orta Asya'da Moğollar arasında gördüğü bazı keçe çadırların üstünde renkli keçeden yapılmış genelde çeşitli kuş ve hayvan figürlerin olduğundan söz etmiştir³⁴⁹. Bundan başka ince soyulmuş çubuklardan bir koruyucu tavan yaparlar bunu da siyah keçe ile kaparlardı. Bunu da iç yağı ve koyun sütüyle sıvayıp yağmura karşı dayanıklı hale getirirlerdi³⁵⁰.

Seyahatnamelerde çadır arabalar şöyle anlatılır; Çadırlarda insanlar barınırlar; şehir, kale ve binaları yoktur. Suyun temizi, otlığın tazesinin bulunduğu yere göre göç ederek yaşarlar. Tatar hükümdarının sarayı da göçe tabi tutulurdu. Öküz, at ve develer arabayı çeker; arabanın üzerine kurdukları çadır içinde keyif çatarlar. Bu arabaya çadırlı araba derler. Çadırlı arabanın dört köşesine ağaç direk dikerler ya da tahtaları birbirleri üzerine, duvar gibi örerek koyarlar; nedeni ise Tanrıya saygı gösterisinde bulunmaktır. Bazen buna erzak arabası da denir³⁵¹. Xiu Ting rivayetin de, Moğolistan'a ulaştığında Altın Orda'nın kurulmuş olduğunu gördüğünü, böyle bir çadırın başka ülkelerden elçi geldiğinde devletlerinin

³⁴⁵ 1245 yılında Papa IV. İnnocentius tarafından Moğol ülkesine gönderilen Johannes Plano ve Stephanus Bohenus ve 1253 yılında Fransa kralı IX. Ludwig'in Mengü Han'a gönderdiği Wilhelm Von Rubruk buna örnek gösterilebilir.

³⁴⁶ Lıgetti L., **Bilinmeyen İç Asya**, (çev: Sadrettin KARATAY), Ankara, 1986.

³⁴⁷ Cavidan Başar Ergenekon, **Tepme Keçelerin Tarihi Gelişimi, Renk Desen Teknik ve Kullanım Özellikleri**, Ankara, 1999, s. 24.

³⁴⁸ Rubruk'un keçelerle ilgili verdiği bilgiler için bkz. Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 34, ayrıca bkz. Ergenekon, **Tepme Keçelerin Tarihi Gelişimi, Renk Desen Teknik ve Kullanım Özellikleri**, s. 25.

³⁴⁹ Ergenekon, **Tepme Keçelerin Tarihi Gelişimi, Renk Desen Teknik ve Kullanım Özellikleri**, s. 25

³⁵⁰ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 33.

³⁵¹ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.106.

büyükliğini ve kudretini göstermek amacıyla kurulabileceği kanısına vardığını aktarır ve Altın Orda'yı şu şekilde tasvir eder, “büyük bir Moğol çadırından farkı olmadığını, duvar ve tavanının keçe ile örtüldüğünü, çadırın en üstünde ahşaptan pencereye benzer bir açıklık olduğunu, bu pencereden giren ışığın çadırı aydınlatıldığını, çadırın hayvan tüyünden yapılan yaklaşık bin ip ile sabitlendirildikten sonra kapısı ve eşığının yapıldığını, direk ve sütunlarının altın yaldızlı olduğunu belirtmiştir”³⁵².

Çadır'ın döşemesiyle ilgili şu bilgiler verilmiştir; “çadırın beyinin devamlı oturduğu yerin üzerinde keçeden yapılmış olan bir bebeği ve küçük bir heykelciği anımsatan idol bulunduğu bu idol'e ise beyin erkek kardeşi adının verildiği aktarılmıştır. Evin hanımın başı üzerine asılmış ve diğerine benzer küçük heykelciğe ise hanımın erkek kardeşi olarak bakıldığı söylenmiştir”. Beyin ve hanın erkek kardeşleri arasında bulunan diğer idolün ise Moğol yurdunun koruyucusu olduğuna inandıkları belirtilmiştir. Ortaçağda Moğol İmparatorluğu'nun yayılmasından sonra keçe kaldırma tekniği yayılıp uzun yıllar devam etmiştir³⁵³. Keçe çadırların zeminine ise yün veya benzeri malzeme ile doldurulmuş keçi derisi yerleştirilirdi³⁵⁴. Altan Topçi'de Tayıçugutlu Çilger Böke'nin evinin zeminini keçe halı ile örttüğü aktarılır³⁵⁵.

³⁵² Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.107.

³⁵³ Ergenekon, **Tepme Keçelerin Tarihi Gelişimi, Renk Desen Teknik ve Kullanım Özellikleri**, s. 25

³⁵⁴ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat** 1253-1255, s. 34.

³⁵⁵ Tuncer Gülensoy, “Altan Topci”, **Bellekten**, Nisan 1986, Cilt 50, Sayı 196, s. 12.

2.2.5-Moğollarda Hayvan Adları

Moğollarda hayvanlara verilen bazı isimler şu şekildedir;

Türkçe	Moğolca	Türkçe	Moğolca
FARE	KULUKANA	FİL	ZAAN
ÖKÜZ	ÜKER	SAMUR	BULGA
PARS	BARS	KARTAL	BÜRGGED
TAVŞAN	TAULAY	OĞLAK	İŞİG
YILAN	MOYAY	TAVUZKUŞU	TAGOS
AT	MORİN-ADUU	İNEK	ÜXER
KOYUN	KONİN	ŞAHİN	ŞONXOR
MAYMUN	BİÇİN	KEDİ	MUURA
TAVUK	TAKİYA	GUGUK KUŞU	XÖXÖÖ
KÖPEK	NOKAY	GÜVERCİN	TAGTAA
DOMUZ	KAYAY-KAKAI	SİNCAP	XEREM
KUZU	XURGANA	ATMACA	XARTSAGA
KEÇİ	YAMAA	EJDERHA (LUU)	LUNG
KUNDUZ	MİNİJ	AYI	BAAVGAI

Kaynak: Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 84. Ayrıca bkz. Bülent Gül, “Hayvan Adları ile kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları”, *Türkbilig*, 2006/12, Ankara, s. 187.

2.2.6- Moğollarda Kişilere Verilen Hayvan Adları

“Yeryüzünde ad verme olgusundan yoksun tek topluluk veya toplumu görmek mümkün değildir. Adlar, insanın toplumsal ve bireysel kişiliğinin yanında büyümlü ve gizemli gücünü de belirten bir simgedir”³⁵⁶. Adlar bir kimseyi, nesneyi, hayvanı kısacası tabiattaki her şeyi tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan sözlerdir. Adlar hangi varlığa verilirse verilsin, kişilerin inancını, zevkini, duygu ve düşünce dünyasını, değerlerini ortaya koyar. Adlar bu yönüyle kültürün de önemli bir parçasını oluşturur. Bir dilin kelime haznesindeki adlardan o dili konuşan insanların hayata bakış açılarını, yaşayış biçimlerini, inançlarını, zevklerini, sanat olgularını ve düşünce tarzlarını anlamak mümkündür³⁵⁷. İnsan ve hayvan soyunun aynı bir kelime

³⁵⁶ Metin Türktaş, “Türklerde Ad Verme İle İlgili Bazı Tespitler”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2019, Sayı 17, s. 35.

³⁵⁷ İdris Nebi Uysal, “Adlar ve Ad Verme Geleneği Üzerine Bir Araştırma: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Örneği”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, TAED-60, Erzurum, Eylül-2017, s. 690.

ile birleşik şekilde ifadenmesi, şüphesiz, belirli toplum hayat şartlarından doğmuştur³⁵⁸.

Türkler ve Moğolların insanları hayvanlara benzetme alışkanlığından hareketle Kaşgarlı Türklerinin kurnazlıkları dolayısıyla kızları tilkiye, yiğitlikleri dolayısıyla erkekleri de kurtlara benzetmektedir³⁵⁹. Moğollarda yeni doğan çocuğa ad verme geleneği çok eskiye dayanan bir töredir. Yeni doğan çocuklara her toplumda, örf ve âdetlere uygun olarak; onun kişiliği tanıtıcı veya ailenin çocukta görmek istediği özellikleri yansıtıcı çeşitli adlar verilir. Çocuklara ad verilirken toplumlarda çeşitli uygulamaların yapıldığı da görülür. Türk ve Moğol toplumlarında çocuğun doğumu sırasında, gelen ilk kişinin veya görülen ilk nesnenin adının doğan çocuğa verilmesi yaygın bir gelenektir. Çocuk doğduğunda ilk görülen nesne, doğum esnasında meydana gelen bir hadise ya da çocuk doğduğu vakit obaya ziyarete gelen kişi, hayvan ve bitki adı kız ve erkek çocuklara ad olarak konulabilirdi. Rivayete göre, Cengiz Han'a doğduğu zaman köye esir düşen soylu bir demirci olan Timuçin'in ismi verilmiştir³⁶⁰. Eski inançların da, ad verme geleneği içinde etkili bir yeri vardır. Konar-göçer yaşam tarzına sahip toplumlarda çeşitli tabiat şekillerinin, bitkilerin ve hayvanların adlarının da çocuklara ad olarak verilmesi yaygındır. Aynı şekilde, toplumun girdiği yeni dinî ve kültürel çevrelerin etkisi ile o çevreye ait adların da çocuklara verildiği görülmektedir. Moğolların da Budizm dininden kaynaklanan adları veya Rus hâkimiyeti altında Rus kökenli adları çocuklara vermeleri, din ve kültür değişimleri ile bağlantılıdır denebilir³⁶¹.

Moğollar, çocuklarının iyi huylu, güzel karakterli, saygın kişiler olmaları ve mutluluk içinde yaşamaları için, anlam yönünden iyiyi, güzeli karşılayan çeşitli adları onlara seçerler. Hastalıklardan, felaketlerden, nazardan ve kötü ruhlardan korunma amacıyla isim verirler ayrıca özellikle Budizm inancının etkisi ile Moğollar tarafından Sanskritçe ve Tibetçe isimler kullanıldığı görülmektedir. Çocuklara

³⁵⁸ Ali Daşman, "Kırgızca-Türkçe Yaban Hayvan Adları Sözcükçe Denemesi", **TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 19, 2019, s. 151.

³⁵⁹ Roux, **Türklerin Ve Moğolların Eski Dini**, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 2002, s. 29.

³⁶⁰ Tuncer Gülensoy, "Türklerde Ad Verme Geleneği ve Hektor", **Millî Folklor**, III/22, (Kış 1994), s.5-6.

³⁶¹ Bülent Gül, "Hayvan Adları ile kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları", **Türkbilig**, 2006/12, Ankara: 185.

verilen kudretli hayvan adlarının kötü ruhları kovacağına düşünülmesinin yanında verilen bu hayvan isimlerinin doğan çocuğun yaşamının bir parçası olması istenmiş olabilir. İnançlarına göre kötü ruhlar belli özelliklere sahiptiler, bazı ruhlar çocukları, bazı ruhlar sadece kız çocuklarını, bazıları ise hayvanları alıp götürmekteydiler. Dolayısı ile kurt adını işiten ruh, o çocuğa dokunmaz ve o çocuğu rahat bırakırdı. Her halükarda vahşi hayvan isimlerinin çocuklara verilmesi, bu hayvan isimlerini alan çocukların hayvan sayılmamakla birlikte vahşi yırtıcı adların tercih edilmesi eski Türkler’de olduğu gibi Moğollar’da da tesadüf değildi. Gerçi yırtıcı kurttan ve parsdan doğdukları izlenimini veren bir takım özelliklere sahip oldukları düşünülürdü³⁶². Rusların hâkimiyeti altında yaşamış Türk halklarında olduğu gibi, Moğollar da, çeşitli Rus kökenli adları kullanmaya başlamışlardır. Moğollarda görülen ad verme geleneğinin yansıttığı temel özellikler kısaca şu şekilde sınıflandırılabilir³⁶³. Bunlar dilek adları, koruyucu adlar, dini ve yabancı kaynaklı adlar ile çeşitli sebeplere bağlı biçimde verilen adlardır. Moğollar, hayvan adları, bitki adları, gökteki nesnelere verile adlar, boy ve oymak adları, tabiat varlıklarına verilen adlar, meslek adları, çocuğun karakterine göre verilen adlar, ziynet adları, eşya ve silah adları gibi isimleri moğol kahramanlarının lakaplarından çeşitli adlar türeterek çocuklarına isim olarak vermişlerdir³⁶⁴.

Moğollar dünyada saygı duydukları nesnelerin, hayvanların, bitkilerin; kutsal saydıkları dağların, nehirlerin, göllerin vs. adlarını da çocuklarına vermekteydiler. Bundaki temel amaç çocukların bu hayvan ve bitkilerdeki gibi güçlü ve kutsevi olmasının istenmesidir. Özellikle Şamanizmin etkisini burada görmek mümkündür. Rivayete göre, Mandukai Sayın Katun, Esi Katun'dan sağ tarafında yedi oğlu olması için dua ederken, eğer yedi oğlu olursa hepsine birden Bolod adını vereceğini adak olarak adar. Bunun üzerine Sayın Katun'un yedi oğlu olur. İsim olarak hepsine Bolod adını verdiği söylenir³⁶⁵. Türklerde, gök tanrı inancının etkisiyle kutsal sayılan bu tür

³⁶² Gumilev, **Muhyel Hükümdarlığın İzinde**, s.111-112.

³⁶³ Bülent Gül, “Türk ve Mongol Ad Verme Geleneği”, Ankara Üniversitesi, DTCF, **Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu**, Ankara, 2006.

³⁶⁴ Bülent Gül, Kazan Tatarlarında Kişi Adları, **Türkbilg**, 2000/1, Ankara: 219-228, ayrıca bkzn, Bülent Gül, Kırım-Tatar Türklerinde Kişi Adları, **Türkbilg**, 2001/2, Ankara: 55-60.

³⁶⁵ Cihan Anzerli, **XVII. Yüzyıl Moğol Kroniklerinin Türk-Moğol Adetleri Yönünden Karşılaştırılması**, H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

adların verildiği bilinmektedir³⁶⁶. Halk arasında korkulan, saygı duyulan, gücünden dolayı da çocuklarının onlar gibi güçlü olmasını istemelerinden kaynaklanan duygularla güçlü hayvanların adları, kişi adı olarak verilmektedir. Bazı hayvan adları da, bir koruyucu ad olarak verilirdi. Örneğin ‘*Esenbuğa*’ ismi Anadolu’yu istilaya gelen Moğol komutanlarından olan birinin adıdır. Burada *Esen* kelimesi güçlü, *Buka* kelimesi ise boğa manasına gelmektedir³⁶⁷. Bu tür kişi adlarının kullanılmasında bu türden sebepler önemli rol oynar. Ayrıca, bu tür adların iki toplum arasında da kullanıldığı kaynaklarda görülmektedir. Moğollarda çocuklara verilen hayvan adlarına bakıldığında genellikle güçlü, korkutucu hayvan adlarının erkek çocuklara; güzelliği ile değerli olan hayvan adlarının ise, kız çocuklarına verildiği görülür. Ayrıca, Türk ve Moğol kültüründe yer alan ad verme geleneğinde de hayvan adlarının çocuklara verilmesinde bu tür tutumların etkili olduğu söylenebilir. Doğum esnasında görülen ilk kişi, ilk hayvan veya herhangi bir nesnenin adının çocuğa verilmesi bu bakımdan önemlidir. Xulgana (fare, sıçan), Xurgana (kuzu), Yamaa (keçi), Yangir (dağ keçisi), Zaan (fil), Aduu (at), Arslan (arслан), Baavgai (ayı), Bar (kaplan), Bars (pars), Bodon (erkek domuz), Botgon (deve yavrusu), Buga (geyik), Bulga (samur), Bürged (kartal), İşig (oğlak), Maral (dişi geyik), Minj (kunduz), Muuraa (kedi), Naçin (küçük yırtıcı kuş), Şonxor (şahin) Tagtaa (güvercin), Togos (Tavuskuşu), Tugal (buzağı), Unaga (tay), Üxer (inek) Xartsaga (atmaca), Xerem (sincap), Xon (koyun), Xorxoi (böcek, güve), Xöxöö (guguk kuşu), Xulan (yabani at) vb. adlar gelenek içinde bu anlayışlara bağlı olarak verilmiştir³⁶⁸.

Moğollarda özellikle totem olarak sayılan hayvan adlarının çocuklara verilmesi gücüne hayranlık duyulan hayvan adlarının erkek çocuklara verilerek, çocukların da onlar gibi güçlü olmasının istenmiş olması ayrıca çocukların kötü ruhlardan korunması için onlara koruyucu çeşitli hayvan adlarında verilmiştir³⁶⁹.

³⁶⁶ Bülent Gül, “Hayvan Adları ile kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları”, **Türkbilgi**, 2006/12, Ankara: 185-191.

³⁶⁷ Gülensoy, “Türklerde Ad Verme Geleneği ve Hektor”, s.5-6.

³⁶⁸ Jean-Paul-Roux, **Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 84.

³⁶⁹ Bülent Gül, “Hayvan Adları ile kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları”, s. 185-191.

3- Moğollarda Avcılık

Av orman halkları için hayatı bir öneme sahiptir. Belki de en önemli yaşam kaynağıdır. Göçebeler, özellikle orman kabileleri sürek avları düzenlerlerdi. Orta Asya vahalarında yaşayan kavimler ise avla pek ilgilenmezler sadece eğlence için avlanırlardı. Beslenmede ve giyimde önemli bir yer tutan av, ormanlı kavimlerin en büyük meşgul olduğu alandı. Göçebe kavimlerde avın bereketli geçmesi için av öncesinde, av sırasında ve av sonrasında çeşitli uygulamalar, yasaklar, ritüeller ve hurafe diyebileceğimiz adetler gerçekleştirildi. Av öncesinde yıkanmak ve temiz elbiseler giymek, kadınlarla cinsel ilişkiden kaçınmak ve av malzemelerine bir çocuk veya kadın dokunmuşsa av aracını temizleyip, silmek gerekmekteydi. Ormanın bazı alanlarında av yapılması, orman içerisindeki su alanlarının kirletilmesi, yetikin olamayan hayvanların avlanması yasak olan durumlardı. Av sonrasında ise daha sonra yapılacak avın bereketli olması için avlanan hayvanların bir kısmı orman iyesine (*Orman içindeki avı yöneten ruh, sahip*) sunulurdu. Avlanan hayvanların kemikleri tekrar dirileceği düşüncesiyle etlerinden zarar vermeden ayrılır ağaç dallarına asılır veya yollara bırakılırdı³⁷⁰. Yemek sırasında bir tek kemiği bile kırmaktan imtina ederlerdi ve bu nedenle bıçakların ve kesici aletleri kullanmaktan kaçınırlardı. Kadın bilimcilerden Lot-Falck³⁷¹, kemiklerin çoğunun yeniden doğuş için gerekli olduğunu aktarmıştır. İnanca göre hayvan başka bir dünyaya değil bu dünyaya dönmek zorundadır, eğer kemikler kırılırsa veya ateşte yanarsa hayvanın bu dünyaya geri dönemeyeceği düşüncesi hâkimdir. Dünyaya tekrar dönmesini istedikleri hayvanların kemiklerini kırmaz ve yakmazlar, dönmemesini istedikleri hayvanları ise yakarlardı³⁷².

Moğollarda ilk defa ava çıkan erkek çocukların parmakları yağa ya da kana batırılırdı. İlk av günün kutsal bir anlamı vardı³⁷³. Cengiz Han'ın torunlarından Kubilay ve Hülagü Hanlar ilk ava çıktıklarında biri yaban tavşanı, diğeri yaban keçisi avladığından dolayı onlar adına bir tören düzenlenmişti. Bu törende ilk avlarını gerçekleştirdikleri için hayvanın etini ve yağını kendi parmaklarına sürerek bu ava

³⁷⁰ Jean Paul Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Kitaplar**, s.48.

³⁷¹ Lot Falck, **Sibirya Halklarının Av Ayinleri** çalışmasını yapan kişidir.

³⁷² Jean-Paul-Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 48-49- 98.

³⁷³ Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri**, 1220-1350, (Çev. Cemal Köprülü), T.T.K. Yay., Ankara 2011, s.457.

kutsiyet atfetmişlerdir³⁷⁴. Avlara birçok Moğol kabileleri ve oymaklar katılırlardı. Zaten Cengiz Han'a bağlı olan kabileler Cengiz'e bağlılıklarını bildirmek için yemin ederken sürekle avlarında biz başkalarından önce davranıp avladıklarımıza sana getiririz demektedirler. Cengiz Han ile Kereyit Hanı Van-Han aralarında şöyle konuşurlardı; düşmanlarımıza karşı beraber savaşırız, ava ise beraber çıkarız. Bu dönemden itibaren sürekle avları muntazam bir şekilde teşkilatlandırılmıştır³⁷⁵. Böylece av Moğolların hayatında av önemli bir yer tutmaktaydı³⁷⁶.

Cengiz Han avı Moğol insanı için önemli bir iş sayardı ve avın eğitiminin ve öğretiminin gerekliliğini vurgulardı. Avcıların ava çıktıkları zaman ne yapmaları gerektiğini, hayvanların sayısına göre hangi metodu uygulamaları hususunda bilgi verilirken, ava yaklaşırken nasıl yer almaları gerektiği onlara anlatılırdı. Ayrıca av esnasında nasıl çember oluşturmaları gerektiğini ve kaç kişilik bir grup ile ava nasıl saldırılacağını bilmeleri de onlara anlatılırdı. Bunun dışında askeri işlerden boş kaldıkları zamanlarda av da yapmalarını buyururdu. Cengiz Han burada sadece av yapmayı değil, insanlara ok atmayı, savaşmayı, çeviklik kazandırmayı ve zorlukla mücadele etme yöntemini kazandırmayı amaçlamaktaydı³⁷⁷. Zaten av etkinliği, savaş, ekonomik ve sembolik olmak üzere üç önemli faktöre ayrılırdı³⁷⁸. Moğollar aslında avı biraz da egzersiz olsun diye yapmaktaydılar. Av, Moğollar için o kadar önemli bir hayat tarzı idi ki, sefere çıkmış bir ordu koca bir ay boyunca kımız içip avladığı hayvanlarla beslenmekteydi³⁷⁹. Sürekli avları harp oyunlarında ve yağmacılık faaliyetlerinde büyük önem teşkil etmekteydi. Bu avlanma sayesinde hem ordunun iâşesi karşılanır, hem de savaşlara ön hazırlık yapılmış olunurdu³⁸⁰. Hanın av yaptığı dönemler genelde sonbahar gibi kışın başlamasına yakın zamanlar olurdu ve ordusunun av için hazırlanması adına bir ferman yayınlatırdı. Ferman yayınlandıktan sonra her on kişiden üç veya dördünün avın yapılacağı yere göre alet ve silah tedarik etmeleri gerekirdi³⁸¹. Bunun yanında av için sadece silah ve alet kullanılmaz

³⁷⁴ Jean Paul Roux, *Türklerin Ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), s.229.

³⁷⁵ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, s. 67.

³⁷⁶ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev: Hasan Eren), Ankara, 1992., s. 55.

³⁷⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 88.

³⁷⁸ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), s.214.

³⁷⁹ Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 46-47.

³⁸⁰ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, (Çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1995, s.66.

³⁸¹ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 88.

eğittikleri hayvanlar da av için en büyük yardımcıları olurdu. Doğan, kartal, atmaca, şahin³⁸², balıkçıl gibi kuşlar kullanılmaktaydı³⁸³. Doğanlarının boynuna büyük bir halka takarlardı. Doğanlarını av üzerine salarlarken sol elleriyle göğüs hizasına getirip öylece avın üstüne salarlardı böylelikle avcı kuş rüzgarda savrulmamış olurdu³⁸⁴.

Ava çıktıktan sonra ordu sağ, sol ve merkez olarak ilerler kadınlar ve cariyeler de ordu ile birlikte yola düşerdi³⁸⁵. Avın çevresini iki ile üç ay içerisinde daraltırlar avın kaçmamasını sağarlardı. Av sürecini hayatta olduğu sürece hep Cengiz Han başlatırdı. Cengiz Han bir hayvan avlamadan önce hiç kimse ava başlayamazdı. Cengiz Han'dan sonra avlanma sırası aile üyelerine, onlardan sonra rütbelere göre komutan ve kabile üyelerine geçerdi³⁸⁶. Bazı zamanlar avın kaçtığı da olurdu, böyle zamanlarda avı neden kaçırdıkları konusunda birbirleriyle konuşup hatalarını tartışırlar ve bundan ders çıkarırlardı. İhmalini gördükleri askerleri on ile bin sopa arasında cezalandırırlardı. Çoğu zaman bu ölüm cezası da olabilirdi. Kaçırılan büyük hayvan sürüsü Moğollar için hayati önem taşıdığından ceza bazen ağır kesilebiliyordu. Özellikle böyle büyük cezalar “nerke” dedikleri avı kuşatma esnasında askerlerin kendilerine verilen bölgeyi koruma ve çevreleme konusunda yaptıkları hatalardan dolayı verilirdi³⁸⁷.

Moğollar vahşi hayvan avına çıktıklarında büyük kalabalıklar halinde hayvanların bulunduğu arazide toplanıp beklerler sonra da hayvanların etrafını yavaşça sarıp oklarla ve mızraklarla onları avlarırdı³⁸⁸. Kuşları uçarken avlarlar, kaplanları ok ile vururlardı³⁸⁹. Yemek yerken kıtlıktan çıkmışcasına yiyen, içki içerken de sarhoş oluncaya kadar içen Moğollar, av sırasında da aşırıya kaçarlardı³⁹⁰. Yakaladıkları sürüyü tamamen yok etme amacı güderlerdi. Av sırasında kovalanılan

³⁸² Moğollarda iyi bir avcının şahinlerin kıymetini çok iyi bilmesi gerektiği vurgulanırdı. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 67.

³⁸³ Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 38.

³⁸⁴ Marco Polo, **Seyahatname I**, s. 69.

Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 38.

³⁸⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 88.

³⁸⁶ Mustafa Uyar, **İlhanlı Devletinin Askeri Teşkilatı**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.37

³⁸⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 88.

³⁸⁸ Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 38

³⁸⁹ Kurt Okay, Charlotte Stalter, **Türk Hakanı Timur**, s.17.

³⁹⁰ Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 49

av sürüsü iki veya üç ay boyunca takip edilirdi. Elçiler de avdaki son durumu sürekli han'a rapor ederler avın çokluğu ve azlığı hakkında bilgi verirlerdi³⁹¹. Kuşatma çemberi iyice daralıp iki üç fersahlık³⁹² ipleri birbirine bağlarlar ve keçeleri de yayarlardı³⁹³, ve çemberi iyice daraltıp avı köşeye sıkıştırırlardı. Öyle ki artık yırtıcı ve saldırgan hayvanlara hareket edecek saha kalmazdı. Ve av üzerine saldırı başlar atlarının üzerinde saatlerce hayvanların üzerine ok atılırdı³⁹⁴. Bu saldırı yaralı birkaç hayvan kalmayıncaya kadar devam ederdi³⁹⁵. Her türlü yabani hayvanı avlayan Moğolların özellikle samur ve sincap avladıkları rivayet edilmektedir. Ayrıca Moğol kabileleri arasında Bulagacın (samurcu veya samur avcıları), Keremücin (sincapçı veya sincap avcıları) adını taşıyan birçok grubun olduğu söylenmektedir³⁹⁶. Av işini tamamlayan Moğollar kabilenin yaşlıları ve han'ın yanına gidip handan kalan hayvanları nesillerinin devamı için bağışlamalarını isterlerdi. Daha sonra avladıkları hayvanları sayma işlemi ile meşgul olurlardı. Bazı zamanlarda sayamayacakları kadar hayvan avlarlar bu gibi durumlarda ise sadece yırtıcı hayvanları ve yaban eşeklerini saymakla yetinirler ve diğerlerini saymazlardı³⁹⁷. Problem çözmeye uğraşmak onların işi değildi. Hepsi güçlü, dinç, çocukluk zamanlarından beri günlerini av ve silah oyunları ile geçiriyorlardı. Doğayı kendi nabız atışları gibi tanırırlardı. Her hayvanın çığlığını tanırılar, her vahşi kıpırtıyı bilirler ve en sessiz fısıltıyı duyacak şekilde rüyasız uyurlardı³⁹⁸.

Ögeday Kağan zamanında bir kış avına çıkılmıştır. Ögeday Kağan da tüm hanların yaptığı gibi avı yüksek bir tepenin üstünde seyretmekteydi. Ama bir an hayvanların yarattığı çığlık ve haykırışlar içini sızlattı ve bunun üzerine av çemberini kaldırtıp hayvanları özgür bıraktı. Fakat bu demek değildir ki Ögeday Kağan her avında hayvanları serbest bırakıyor. Daha sonraki bir dönemde kışladıkları Hitay bölgesinde avlanmaya başladılar. Her zaman yaptıkları gibi bir av çemberi oluşturup,

³⁹¹ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 88.

³⁹² Moğollar buna ferseng derler. Fersah yaklaşık 6 km uzunluğundaki ölçü birimidir. Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 88.

³⁹³ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 89.

³⁹⁴ Moğollar genelde av sırasında hızlı hareket etmek için atı kullanırlardı. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 57-58.

³⁹⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 89.

³⁹⁶ B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 59.

³⁹⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 89.

³⁹⁸ Kurt Okay, Charlotte Stalter, **Türk Hakanı Timur**, s.15.

ağaçtan ve çamurdan duvar yaptılar. Bu oluşturdıkları alanda günlerce avlandılar³⁹⁹. Bu av bölgesinin dışında Almalığ⁴⁰⁰ ve Kunas⁴⁰¹ bölgelerinde de av sahaları oluşturdular⁴⁰².

Cengiz Han'ın diğer bir torunu olan Kubilay Han da ava çok meraklıydı. Aslan, kaplan, leopar ve çeşitli kuşları av hayvanı olarak beslemekteydi. Bu av hayvanlar özel olarak yetiştirilip eğitilmekteydi. Ava çıkıldığında aslan ya da kaplan gibi yırtıcı hayvanlar yanlarında götürülecekse kafese konulup, arabaya taşınırdı. Kubilay Han, ava mart ile ekim ayı arasında çıkılmaması doğrultusunda emir yayınlamıştı. Bu yüzden bu aylar arasında diğer hanlar, kumandanlar ve saraya mensup görevlilerden hiç kimse ava çıkmazdı. Bu emre kimse karşı gelemezdi. Karşı gelen olursa ağır bir şekilde cezalandırılırdı. Ayrıca Kubilay Han'ın avlanmasını yasak ettiği hayvanlar da mevcut olup, bu hayvanları hiç kimse avlayamazdı⁴⁰³. Belirli bir avlanma takvimi mevcuttu⁴⁰⁴

1. ay: Kaplan vurma, balık avlama, doğancılarla yabani kaz avı
2. ay: Yaban domuzu, kaplan, geyik, yaban kazı, yaban ördeği
3. ay: Doğancılarla yapılan yaban kazı avı
4. ay: Balık avı
5. ay: Bu ay hiçbir şekilde avlanılmazdı.
6. ay: Geyik, Yabani at avı, balık avı yapılmaz

³⁹⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 89.

⁴⁰⁰ Almalığ, Çin'in Tinyaşan bölgesinde Balkaş gölüne dökülen İli ırmağının sahilinde bulunan Kulca şehrinin yakınında bir şehirdir. Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 89.

⁴⁰¹ Bazı kaynaklarda Kuyas olarak da geçmektedir. Almalığ yakınlarında bir yazlık bölgedir. Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 89.

⁴⁰² Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 89.

⁴⁰³ Marko Polo, **Markopolo Seyahatnamesi**, Yay. Haz: Filiz Dokuman, C.I, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980, s.112, 119.

⁴⁰⁴ Jean-Paul-Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s.105.

7. ay: Kaplan, geyik, ayı avı

8. ay: Geyik, ayı, ördek, tavşan avı

9. ay: Kaplan, geyik, ayı, tavşan, balık avı. Tilki ve tavşanları yakalamak için ağ kurmak yasaktır.

10. ay: Kaplan, geyik, ayı, balık avı. Kanatlı avı bu ayda yasaktır. Tavşan avı için ağ kurmak yasak.

11. ay: Balık avı

12. ay: Balık avı

Bazı zamanlarda Moğollar açlıktan ölmek için kemirici hayvanlarda avlamaktaydılar. Yemek yeme ihtiyacı her insan için zaruri bir ihtiyaçtı ve bir şey bulmadıkları takdirde kemirici hayvanlar⁴⁰⁵ Moğollar için oldukça lezzetli bir hayvan haline geliyordu⁴⁰⁶. Siyah ve beyaz kuyruğa sahip olan tavşanlarda Moğolların en güzel menülerini oluşturmaktaydı. Böylece birçok küçük hayvan ve sürüngenler Moğollar için lezzetli bir av ve lezzetli yiyeceklerdi. Geyik, ceylan ve Moğolların arcalı dedikleri koça benzeyen ve boynuzu oldukça büyük olan bir hayvan avlayıp yedikleride rivayet edilmektedir⁴⁰⁷. Moğollarda at ve köpek ile domuz bir arada tüketilir, demektedir. Moğolcada domuz “gahhe” olarak bilinir ve Moğol kültüründe büyük yer tutar. Domuz Moğol kültüründe bu derece önemli yer alınca, yani yapılan arkeolojik kazılarda ve Moğolcada domuz böylesi yer tutunca, doğal olarak Moğol folklorunda da yer almıştır⁴⁰⁸. Ayrıca Cengiz Han’ın çocukluk ve gençlik yıllarında fare avlayıp geçimini sağladığı rivayet edilmektedir. Bu tür hayvanların yanında balık avcılığına da gereken önemi vermekteydi⁴⁰⁹. Sayısız göllerde ve bataklıklarda

⁴⁰⁵Kemirici hayvanlar bazı kaynaklarda Hayvanat-ı kazime diye de geçmektedir. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 67.

⁴⁰⁶ Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 67.

⁴⁰⁷ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 37.

⁴⁰⁸ Yaşar Kalafat, **Balkanlar’dan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları**, Ankara, 2006, s.211–225.

⁴⁰⁹ Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 57.

yaşayan balıkları da büyük bir ustalıkla avlamaktaydılar⁴¹⁰. Moğollar öyle bir milleti ki Marco Polo'nun dediğine göre bir ay boyunca at sütü ve av etiyle beslenebilir hiç açlık çekmezlerdi⁴¹¹. Rubruk'da Moğolların gıdalarının önemli bir kısmını avcılıkla temin ettiğinden bahsetmiştir. O ayrıca iri yabani hayvanlarla beraber kemirici hayvanları da avladıklarından bahsetmekteydi. Moğollar için iki türlü av tarzı vardı bir yukarıda bahsettiğimiz cemiyet halinde olan sürekle avı bir diğeri ise ferdi olarak kişinin kendi başına veya ailesiyle avlanma usulüydü⁴¹². Avı zaruri ihtiyaçlarının yanında bir eğlence ve vakit geçirme aracı olarak da kullanmaktaydılar⁴¹³. Özellikle şahinle avcılık yapmaktan oldukça hoşlanmaktaydılar⁴¹⁴. Ama avın esasını cemiyet avları oluşturmaktaydı. Bu başlı başına bir meşgale olup hem ordunun yiyecek ihtiyacı temin edilir hem de kabiliyet gücü yapılan avlarla arttırılmaya çalışılırdı⁴¹⁵.

⁴¹⁰ Marco Polo'nun Geziler Kitabı, s. 62.

⁴¹¹ Marco Polo'nun Geziler Kitabı, s. 64.

⁴¹² Vladimirtsov, Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi, s. 66.

⁴¹³ Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 47. B. Y. Vladimirtsov, Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi, s. 66.

⁴¹⁴ Vladimirtsov, Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi, s. 66. Wilhelm Von Rubruk, Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255, s. 38.

⁴¹⁵ Vladimirtsov, Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi, s. 66.

3. BÖLÜM

MOĞOLLARDA MUTFAK KÜLTÜRÜ

3.1-Moğollarda Kullanılan Mutfak Eşyaları

Mutfakta kullanılan en önemli gereçlerin başında bıçak ve kesici aletler gelmekteydi. Ortaçağda demir ustaları hem demirden hem de çelikten bıçak ve kesici aletler yapmaktaydılar. Savaşçı bir millet olan Moğollarda oldukça keskin bıçakların varlığı da bilinmektedir. Ayrıca Ortaçağda diğer madenlere göre bakır daha fazla kullanılmaktaydı. Bakırdan yığınla leğen, ibrik, tas, tabak üretilmekteydi. Ortaçağda sanatkârlar, bakırı eritilmiş kurşunla karıştırarak elde edilen karışımdan daha dayanıklı ve çeşitli hacimlerde olan havan, tencere ve kaplar yapıyorlardı. Bakırın kurşunla karıştırılmasının elbet bir nedeni vardı. Tek başına bakırdan imal edilen kap kaçakların insan sağlığına kötü etkilerinin bulunduğu ve birçok hastalığa neden olduğu bilinmekteydi. Özellikle bakırdan yapılan tencerelerde bozulmuş gıdaların yenmesinin daha tehlikeli olduğu ve aynı zamanda tuzlu ve balık gibi yemeklerde çok kötü bir kokunun oluştuğu anlatılmaktadır⁴¹⁶.

Rubruk' da Moğolların, yemeklerini pişirdikleri büyük kapların olduğunu ve yemeklerini yerken çatal ve bıçak kullandıklarını aktarmaktadır. Ayrıca içeceklerin saklandığı tulumların olduğu da bilinmektedir. Hatta Möngke Han'ın sarayının kapısına getirilen tulumlar kötü bir görüntü oluşturduğu gerekçesiyle Moğol

⁴¹⁶ Abdulhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi**, Ankara, 2002, s. 350-352.

Hanı'nın emriyle gümüşlü bir kütük yapılmıştır. Böylelikle saraya bu borular yoluyla içeceklerin taşınması sağlanmıştır⁴¹⁷. Bunun dışında İspanyol elçisi Clavijo ise Moğolların mutfak kültürü ve mutfak eşyaları hakkında şu bilgileri aktarır; Kesilen etlerin gümüş ve altın tabaklara konulduğundan bahseder. Bu tabakların diğer tabaklara göre çok daha değerli olduğundan bahsetmiştir⁴¹⁸. Gümüş⁴¹⁹ ve altın tabaklara koyun ve beygir eti konulduktan sonra sıraya dizilmiş ve bunların içine çorbaların doldurulduğunu anlatır. Sofraya oturan her iki kişiye bir çanak verildiğinin altını çizen Clavijo, Moğolların kendilerine özel alaka gösterdiğini ve kendilerine tabak verdiklerini anlatır⁴²⁰. Bu olay Moğol siyasetinin bir parçası olarak da kabul edilebilir. Rubruk ise yedikleri kapları hiç yıkmadıkları üzerinde durur. Et piştiği zaman suyu ile birlikte onu koymak sitedikleri kâselere koyarlar, sonra da tekrar kazana döktüklerini aktarır⁴²¹. Madeni mutfak eşyaları dışında at ve sığır derilerinden tulumlar, hayvanların boynuzlarından bardak yaptıkları da rivayet edilmektedir⁴²².

Bunlarla birlikte altın ve gümüş kadehlerle içkiler getirildiğini anlatan İspanyol elçisi, yakuttan sürahilerin bulunduğunu ve bazı kadehlerin kenarlarının inci ile işlenip içinin güzel renkli kalın yakutlarla bezendiğinin altını çizer. Yemeklerin ise gümüş tepsiler üzerine konulup sunulduğunu aktarır⁴²³. Ayrıca şarapları testilerde taşıdıkları da bildirilmektedir. Altın Ordalı'ların ise altın kaplarda yemek yediklerinden, altın uçlu oklarla avlandıklarından ve madeni mutfak eşyası olarak da kullandıklarından bahseder. Bunun sebebi olarak ise madenin oldukça bol olması gösterilmektedir⁴²⁴.

⁴¹⁷ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 36-88.

⁴¹⁸ Ruy Gonzales de Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, (terc: Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kamil Doruk), İstanbul, 1993, s. 142-143.

⁴¹⁹ Gümüş kap kacaklar ile ilgili olarak, bkz. Okay, Stalter, **Türk Hakanı Timur**, s. 61.

⁴²⁰ Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, s. 142-143.

⁴²¹ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 40.

⁴²² M. Baron C. D'ohsson, **Moğol Tarihi**, Yay. Haz: Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, İstanbul 2006, s. 23.

⁴²³ Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, s. 142-143.

⁴²⁴ Okay, Stalter, **Türk Hakanı Timur**, s. 128.

3.2-Moğollarda Yenilebilir Hayvanlar, Yiyecek ve İçecekleri

3.2.1-Moğollarda Yiyecek

3.2.2-Hayvansal Yiyecekler

Orta Asya toplumlarının genelinde olduğu gibi Moğollar da hayvancılıkla uğraşıp göçebe bir hayat sürmüşlerdir. Bu yaşam tarzı kültürlerinin her safhasında kendini göstermiştir. Hayvancılıkla uğraşan bir toplumun yemek çeşitlerinin büyük bir bölümünü değişik hayvan etlerinden yapılan yemeklerden oluşması doğal bir sonuçtur. Moğol beslenmesi etli ve beyaz gıda olarak ikiye ayrılır bunlar et ve sütür⁴²⁵. Genelde istisnasız hepsi et tüketir, büyük ve küçükbaş hayvanlardan geçinirlerdi⁴²⁶.

Yaşamlarının ana geçimi hayvancılık oluşturduğu için Moğol göçebeler et ve sütü farklı uygulamalarla işleyip gıda olarak kullanırlardı. Moğollar yapıları gereğince bir ay boyunca sadece at sütü ve av etleriyle yetinebilirlerdi⁴²⁷. Yiyecek olarak tükettikleri hayvanları kendileri yetiştirdikleri gibi sürekle avlarına çıkarak da elde etmekteydiler⁴²⁸. Bir rivayete göre, genelde büyük hayvanları avlamadıkları, dağ sıçanları ve fareleri avladıkları anlatılır⁴²⁹. Ancak Xiu Ting'in rivayetinde ise, Moğolların sadece et yediğini pirinç yemediğini, avladıkları hayvanların, tavşan, geyik, yaban domuzu, dağ sincabı, yuan yang keçisi⁴³⁰, ceylan⁴³¹, yaban atı⁴³² ve nehir balıkları⁴³³ gibi hayvanların olduğu bilinmektedir. Burada Moğolların büyük

⁴²⁵ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açından İncelenmesi**, s. 85.

⁴²⁶ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 35.

⁴²⁷ Marco Polo'nun **Geziler Kitabı**, s. 64.

⁴²⁸ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 67.

⁴²⁹ George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, İstanbul, 2007, s. 31.

⁴³⁰ Xui Ting, Yuan Yang keçisinin boyun kemigi ile kaşık yapıldığını aktarır. Bkz. Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 109.

⁴³¹ Xui Ting, ceylanların sırt boyunlarının sarı renkli olduğunu, kuyruklarının da yelpazeye benzediğini aktarır. Bknz. Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 109.

⁴³² Avladıkları yaban atlarının eşeğe benzediğinden bahseder. Bkz. Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 109.

⁴³³ Nehir balıklarının ise nehir buz tuttuktan sonra avlanabildiğini vurgular. Zhan Dei Hun'un seyahatnamesinde Kerulen nehrinin suyunun doğu yönüne doğru çok hızlı bir şekilde aktığını, yerlilerden aldığı bilgiye göre bu nehirde boyu üç veya dört dirsek büyüklüğünde balıkların olduğunu, yaz ve bahar aylarında bu balıkları tutmanın nehir hızından dolayı mümkün olmadığını ancak kış geldiğinde nehirin buz tutmasından faydalanılarak, delikler açılıp balıkların tutulduğunu aktarır. Bunun dışında Tola nehrinde de aynı usul ile balık tutulduğu aktarılmaktadır. Bknz. Uyar, **Cengiz**

hayvanlar avladıkları kanısı da ortaya çıkmaktadır. Genellikle eti kemik ile birlikte pişirerek yemektirler⁴³⁴. Yedikleri hayvanların en büyüğünü geyik cinsinin oluşturduğunu ama yedikleri bu geyiğin normal geyiklerden daha büyük olduğunu söyleyen Marco Polo, bunun dışında kuşların yanı sıra nehirde, gölde ve bataklıkta yaşayan balıkların da Moğollar tarafından avlanıp tüketildiğinden bahseder⁴³⁵. Yaz ve sonbahar aylarında öküz veya at öldüğünde etleri küçük parçalar halinde kesip duvarlara asılarak güneşte kurutulurdu⁴³⁶. Hemen tuzlanıp duvarlara asılan etler çok çabuk kurur ve kokmazdı. Böylelikle etin bozulmasının da önüne geçilmiş olunurdu. Buna göçebeler arasında ‘uzun süreli gıda’ adı verilirdi⁴³⁷. Moğollar, hayvanların nerdeyse her yerinden faydalanıyorlardı. Bağırsaklardan sucuk yapıyorlardı. Özellikle Moğol halkı için en lezzetli yiyecek domuz etinden yapılan sucuktu. Domuz sucuğunu taze iken tüketirler, diğerlerini ise kışa saklıyorlardı ve büyük bir iştahla yemekteydiler. Kestikleri bir koyunun etinden en az elli en çok yüz kişiye yedirirlerdi. Koyun etini ince parçalara ayırıp su ile tuz katıp bir kaba koyarlardı⁴³⁸. Bu hazırladıkları çorba türü yemek biz Türklerin de yaptığı et suyundan başka bir şey değildi⁴³⁹. Yemeğe katılanlar sayılarına göre yemeğin içinden bir iki parça eti bıçak ucu veya çatalla alıp yerlerdi. Buradan Moğolların mutfak kültüründe çatal bıçak gibi unsurlarından olduğunu anlamak mümkündür. Yemek yerken koyunun eti daha bölünmeden evin reisi beğendiği parçayı seçer alır⁴⁴⁰, tanrılarına saygılarından dolayı ilk önce evin içindeki putun ağzına, sonra karısının en sonda çocuklarının ağzına sürdükten sonra kendisi afiyetle yerdi⁴⁴¹. Evin hizmetçisi ile reisinin yemekteki payının eşit olduğu da kaynaklarda rivayet edilmektedir⁴⁴². Ayrıca pişirmiş oldukları et suyunun bir kısmını başka ruhlara adak olsun diye çadırdan dışarı dökerek ve bir nevi ibadetlerini geçekleştirmiş olurlardı. Bundan sonra hem geçmişteki atalarının hem de putun yemekten payını aldıklarını düşünerek artık hiçbir şeyi düşünmeyerek

Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu, İstanbul,2012, s.109.

⁴³⁴ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 85.

⁴³⁵ **Marco Polo’nun Geziler Kitabı**, s. 67.

⁴³⁶ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 36.

⁴³⁷ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 85.

⁴³⁸ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 36.

⁴³⁹ Aynı dönemde Von Rubruk Moğol yemeklerinden bahsederken kendi pişirdikleri yemeklere de değinir ve şunları söyler; Moğollar et suyu kaynatıp et yemekleri yerken bizde armut veya bazı meyveleri şarapla kaynatıp yer ve içerdik. Bkz. Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 36.

⁴⁴⁰ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 36.

⁴⁴¹ **Marco Polo’nun Geziler Kitabı**, s. 63.

⁴⁴² Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, s. 53.

yer içer ve tketirlerdi⁴⁴³. Bazen evin reisi beğendiği bir et parçasını ev içinden karısına veya çocuğuna verdiği zaman o kişi verilen bu eti hiç kimseyle paylaşmadan tek başına tketirdi. Eğer yiyemiyorsa bu parça o kişiden evin reisi tarafından alındıktan sonra varsa evin hizmetçisine saklaması için verilir, hizmetçi yoksa captorgayında muhafaza edilirdi. Captorgay, özellikle erzaklarını koymak için yanında taşıdıkları dört köşe bir antadır.

Moğollar yedikleri kemikleri de bazı zamanlar kemirmeye vakitleri olmadıkları zamanlar bu çantanın içine koyarlardı. Daha sonra dinlenmeye geçtikleri zaman bu kemikleri kemirip tketirlerdi⁴⁴⁴. Çünkü Moğol inancını göre hiçbir yiyecek israf edilmemeliydi. Zaten Moğollar yiyecek bulduklarında onu sonuna kadar yeyip tüketirler ve kıtlıktan ıkmaşasına yer içerlerdi. Bazıları yemek yerken deve gibi diz kmş bir şekilde, bazıları da bağdaş kurarak yemek yerlerdi⁴⁴⁵.

Her cins hayvanın etini yedikleri gibi⁴⁴⁶, at etini, tüm etlerin üstünde tutuyorlardı⁴⁴⁷. Moğollar için en makbul et at etiydi⁴⁴⁸. Hayvanları iri parçalara ayırdıktan sonra büyük kazanlarda ya haşlıyorlar ya da kızartıyorlardı⁴⁴⁹. Bugün ki Moğollar ise eti sadece haşlama olarak yemektedirler⁴⁵⁰. Haşlanan ya da kızartılan et parçaları küçük küçük parçalara ayırıp tuza batırıp yerlerdi⁴⁵¹. Sırasıyla kızartmaş veya haşlamaş oldukları eti ilk olarak yedikten sonra sıra et suyundan yaptıkları çorbaları içmeye geliyordu. Bu çorbayı da ekmekle birlikte tketiyorlardı⁴⁵². Xiu Ting, eti en çok kavurarak yediklerini, on yemekten ikisinde veya nde eti haşlayıp yediklerini aktarmaktadır⁴⁵³. Eti ilk olarak parçalarına ayıran kişinin yediğini daha sonra ise diğerlerine dağıtığına deęinir⁴⁵⁴. Clavijo ise, yedikleri

⁴⁴³ Marco Polo'nun Geziler Kitabı, s. 63.

⁴⁴⁴ Rubruk, Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255, s. 36.

⁴⁴⁵ Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s. 52-53.

⁴⁴⁶ Marco Polo köpek eti bile yediklerini sürekli dile getirmiştir. Bkz. Marco Polo'nun Geziler Kitabı, s. 62.

⁴⁴⁷ Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s. 53.

⁴⁴⁸ Clavijo, Anadolu Orta Asya ve Timur, s. 142-143.

⁴⁴⁹ Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s. 53.

⁴⁵⁰ Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi, s. 65.

⁴⁵¹ Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s. 53.

⁴⁵² Clavijo, Anadolu Orta Asya ve Timur, s. 142-143.

⁴⁵³ Uyar, Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu, s.109.

⁴⁵⁴ Uyar, Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu, İstanbul,2012, s.109.

yemeklerin artanını bize verseler bu bile bize en az altı ay yeter ifadesini kullanılmıştır⁴⁵⁵.

Yemeklerinde sebze kullanmayan göçebeler sakatatları da besin değeri yüksek olduğu için tüketirlerdi. Göçebe yemeklerinin ana baharatı yabani soğan ve tuzdu⁴⁵⁶. Ayrıca Moğol hükümdarları askerlerine ailelerine bakmaları için para dışında sığır ve süt de verirlerdi. Moğollar, yemekten sonra da meyve yerlerdi. Ayrıca kendilerine yiyecek ve içecek bir şeyler ikram edildiğinde ilk olarak ona ikram edene tattırılırdı⁴⁵⁷. Bundaki sebep ise kendilerine ikram edilen yiyecek ve içeceğin zehirli olup olamayacağı endişesiydi. İnek sütünden de çok güzel yağlar elde edilmekteydi. Bu elde ettikleri yağları ise iyice eritirler ve tuzlarlar böylelikle kuvvetli bir şekilde eritilmiş ve tuzlanmış olan yağ, bozulmaz ve bunu kış için sakarlardı. Yağı alındıktan sonra kalan sütü ise daha sonra pişirmek üzere ekşitirler. Pişirildikten sonra elde edilen lor peyniri ise güneşte taş gibi olana kadar kurutulurdu. Bu da kış için torbalara konulup saklanmaktaydı⁴⁵⁸. Ayrıca sağılan sütler kaynatılır, kaymağı alınmış süttten yoğurt yapıp o yoğurttan da uzun süre bozulmayacak şekilde ‘aaruul’ adı verilen kuru bir yemiş yapıp depolanırdı. Depoladıkları bu ürünleri kış ve bahar aylarında günlük gıdalarında tüketirlerdi. Göçebeler kaymak, yoğurt, aaruul dışında peynir, tereyağı gibi ürünler de tüketmekteydiler. Bunların dışında at sütünden yapılmış yoğurdun suyunun toplanarak mayalandırılması ile yapılmış kımız adı verilen özel günlerde tükettikleri ayrı bir içecekleri daha vardı⁴⁵⁹. Moğolların sürekli kış için hazırlık yaptıkları dikkatimizi çekmektedir. Bunun nedeni Orta Asya’nın çetin kış şartlarında yiyecek ve içecek sıkıntısı çekmelerinden kaynaklanmaktaydı.

Göçebelerin yemekleri günlük hayatta yedikleri yemekler ve merasimlerde yedikleri yemekler olarak ikiye ayrılırdı. Günlük hayatlarında bulundukları yerin iklim koşullarına uygun, serin, soğuk ya da sıcak mevsimlere göre farklı şekillerde yiyeceklerle beslenirlerdi. Sıcak mevsimde akşam yemeğini düzgün yemelerine

⁴⁵⁵ Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, s. 142-143.

⁴⁵⁶ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, Doktora Tezi, s. 85.

⁴⁵⁷ Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, s. 53.

⁴⁵⁸ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 37.

⁴⁵⁹ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 85.

karşılık sabah ve öğlen için ayrı bir yemek hazırlayıp yemek yeme ihtiyacı duymazlardı. Genellikle sabah ve öğlenleri sütlü çay yanında ya süt ürünlerinden yapılan aaruulu kaymakla karıştırarak, ya da hayvansal yağda pişirmiş oldukları hamur, kurabiye gibi gıdalarla beslenmekteydiler⁴⁶⁰.

Kış veya bahar dönemlerinde sabahları kışlık olarak hazırladıkları süt ürünleriyle beslenip, öğlen ve akşam ise etli yemekleri tercih ederlerdi. Her toplumda yapılan günlük yemek dışında özel günler için hazırlanan ziyafet tarzında yemekler yapılmaktadır. Kadim toplumlardan olan Moğollar da dini törenlerinde, bayramlarında, geleneksel oyunlarda ve av zamanı gibi özel günlerde ve çocuk saç kesme gibi kutlamaların neredeyse tamamında et ve süt ürünlerinden yapılan yemeklere mutfaklarında oldukça fazlaca yer vermekteydiler. Özel günler için hazırlanan etli yemekler için özellikle koyun ve koç eti tercih edilmekteydi. Xui Ting ise, toy ve büyük ziyafetlerde at eti yendiğini aktarmaktadır⁴⁶¹. Keçi eti özellikle hiçbir tören ve çeşitli kutlama yemeğinde kullanılmamaktaydı⁴⁶². Kutlamalarda kullanılan koyun eti bütün olarak pişirilmez ayrı ayrı şekilde hazırlanarak merasim törenleri bittikten sonra yapılan yemeklerin herkes tarafından yenilmesi sağlanmaktaydı. Eğer törene gelmemiş kişi ya da aile varsa mutlaka onlar içinde hazırlanan yemeklerden verilmekteydi. Bunun dışında hangi kemikli eti kim yiyeceği ve kimin yemeğe ilk dokunacak kişi olacağı gibi gelenekler de bulunmaktaydı. Emir Kazgan'ın misafirlerine gümüş sahanlar ve tepsilerle koyun etleri, iyice pişmiş at butlarından büyük parçalar yanında, küçük doğranmış et parçaları ikram ettiği bilinmektedir. Ayrıca hizmetçilerin tepsileri ve kaseleri doldurduğu, misafirlerin de ekmekle birlikte bu etleri ve içecekleri tükettiği ve yemek faslından sonra meyve ve tatlıların getirildiğinden bahsedilir⁴⁶³. Kurdun oğulları veya step insanları olarak adlandırılan Altınordalılar ise, at eti, darı ekmeği ve meyve ile beslenirlerdi.

Genel olarak seyyahların aktardıkları ve bazı rivayetler ışığında Moğolların dişlerinin kesebildiği her türlü yiyeceği yedikleri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca onların

⁴⁶⁰ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 89.

⁴⁶¹ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 109.

⁴⁶² Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 89.

⁴⁶³ Okay, Stalter, **Türk Hakanı Timur**, s. 42-128.

köpek, kısrak, firavun faresi, kurbağa ve yılan yedikleri de anlatılmaktadır⁴⁶⁴. Ayrıca ölü ve pis hayvanlarla beslendikleri, köstebek ve sıçanları çok sevdikleri, porsuk, kunduz, sorex⁴⁶⁵ gibi türleri yemekten çok hoşlandıkları da rivayet edilmiştir⁴⁶⁶. Bazı yazarlar bir takım hayvanları öldürmenin yasak olduğunu bunların başında kurt'un geldiğini ayrıca tilkinin zorda kalmadıkça öldürülmediğini aktarır. Kurt'un öldürülmeme sebebinin Cengiz Han'ın cediti alasının Börteçine⁴⁶⁷ olarak düşünülmesi olabilir⁴⁶⁸.

Moğolların bir kolu olan Kalmukların kurt etinden tiksindiklerini ve ekşi olduğundan yemediklerini, tilkiyi ve başka etobur hayvanları ise iğrenerek yedikleri anlatılmaktadır⁴⁶⁹. Buna gerekçe olarak kurt etinin iştah açıcı bir et olmadığını ve etoburların etlerinin kaslı ve sert olduğu da söylenmektedir. Seyyahların tasvirlerine göre yüzlerinin küçük ve soluk, omuzlarının dik, burunlarının basık ve küçük, çenelerinin dik ve keskin, ağızlarının üst kısmının küçük, dişlerinin uzun ve ince olduğu, saçlarının dibinden başlayan göz çukurlarının burunlarına kadar uzanır halde bulunduğu, bakışlarının ise nefret dolu, dişlerinin kanlı⁴⁷⁰, gırtlakları insan eti yemeye ve insan kanı içmeye müsait olduğu ifade edilir⁴⁷¹.

Garip ve ilgi çekici olan şey ise Moğolların insanları yedikleri ve parçaladıkları rivayetidir⁴⁷². Bu rivayet Moğolların yemek kültüründe ki bu ilgi çekici ifade insan yamyamlığı (Kanibalizm)⁴⁷³ olabileceği kanısını uyandırmıştır. Bir başka bahiste cesetleri, ekmek gibi koparıp yediklerinden, zaruri durumlarda insanları pişirerek yediklerinden, daha da korkunç olanı insanları canlı canlı yedikleri

⁴⁶⁴ Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 369.

⁴⁶⁵ Sorex, uzun kuyruklu sıvri fare.

⁴⁶⁶ Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 369-370.

⁴⁶⁷ Böri/börü dar anlamda 'kurt/Bozkurt'tur. Bknz. Mehmet Türkmen, Geçmişten Günümüze Türklerde Kökbörü/Ulak-Tartış/Buz-Kaçı/Toprak Tartış/Kökpar Oyunu, **Türk Araştırmaları Dergisi**, Ocak- Şubat, Sayı 166, s. 3.

⁴⁶⁸ Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), **Moğolların Gizli Tarihi**, (çev: Ahmet Temir), Ankara, 1948, s. 3.

⁴⁶⁹ Jean-Paul-Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 371.

⁴⁷⁰ Burada dikkate değer bir şekilde Moğol fiziği hayvanlara benzetilerek, mesela başları öküz başı kadar büyük, gözleri kuş gözü gibi küçük, burunları kedininki gibi yassı vs., ifade edilmiştir

⁴⁷¹ Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğol İmajı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, s. 431.

⁴⁷² Jean-Paul-Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 369.

⁴⁷³ Kanibalizm, kültürümüzde yaygın haliyle yamyamlık olarak bilinir. İnsanın gerçek anlamıyla başka bir insanı yeme eylemidir. Bkz. Ahmet Kerim Gültekin, "Kanibalizm (Yamyamlık)", **Bilim ve Ütopya-Aylık Bilim, Kültür ve Politika Dergisi**, Sayı 258, Aralık 2015, s. 75-78.

aktarılmaktadır⁴⁷⁴. İnsan eti yeme konusu ile alakalı başka kaynaklarda da bilgiler yer almaktadır. Baycu Noyan'a elçi olarak gönderilen Aselin'e refakat eden Saint Quentinli Simon, Moğolların insan etini sırf düşmanı korkutmak için yediklerini aktarmaktadır⁴⁷⁵. Yine Moğollar Çin seferi sırasında zor durumda kaldıklarında on adamdan birini yemek için yanlarına aldıkları rivayet edilmiştir. Hatta Moğolların insan yağını kazanlarda kaynatarak kalelere attıkları ve büyük yangınlar çıkardıklarından bahsedilmektedir⁴⁷⁶. Ama bunu sağlamlaştırabilecek kesin kanıtlar yoktur. Moğolların Gizli Tarihinde ise Moğolların insan eti yediğine dair herhangi bir bilgi olmamasına karşın Cengiz Han'ın Kitan ordusunu yok ettikten sonra geri kalan Kitan askerlerinin kıtlıktan birbirlerini yedikleri aktarılır⁴⁷⁷. Ayrıca bu kaynak da Cengiz Han'ın Çinlilerin prenslerini yetmiş kazanda kaynatıp haşlayarak öldürdüğü aktarılsa da kaynatılan bu prenslerin akıbeti hakkında bir bilgi verilmemiştir⁴⁷⁸. Cüveyni, Aknerli Grigor ve Rubruk gibi yazarların eserlerinde Moğolların insan eti yedikleri ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır⁴⁷⁹.

3.2.3- Bitkisel Yiyecekler

XI.-XIII. yüzyılda Moğollar sadece çobanlıkla geçimlerini sağlayıp bu hayvanlardan elde ettikleri besinler ile beslenmiyorlardı. Çünkü bu iş tüm yeme ve içme ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalıyordu. Bu eksikliği ancak yabani hayvan ve balık avı ile karşılayabiliyorlardı. Çok muhtaç oldukları zamanlar ise ot kökleriyle beslenmekteydiler. Cengiz Han dönemine kadar Onon, Kerülen ve Tolo sahillerinde yaşayan Moğollarda hayvan sayısı pek de yeterli olamamıştır⁴⁸⁰. Moğollar son yıllarda, pirinç ile yetinen Çin halkını esaret altına alıp köle olarak çalıştırdıkları gibi Çinlilerin ellerindeki buğday ve pirinci zorla alıp ordugâhlarına getirerek suda kaynatıp yemeğe başlamışlardı⁴⁸¹.

⁴⁷⁴ Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğol İmajı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, s. 431. Ayrıca bkz. Matthaei Parisiensis, **Chronica Majora**, Vol. III-VI, ed. H. R. Luard, London 1876-1882, C.IV, s. 273,388.

⁴⁷⁵ Simon de Saint Quentin, **Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)**, (çev. E. Özbayoğlu), Antalya 2006, s. 19-21.

⁴⁷⁶ Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğol İmajı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, s. 432. Ayrıca bkz. C. Dowson, **The Mongol Mission**, New York, 1955, s. 37.

⁴⁷⁷ Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), **Moğolların Gizli Tarihi**, s. 172.

⁴⁷⁸ Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), **Moğolların Gizli Tarihi**, s. 62.

⁴⁷⁹ Özcan, **Chronica Maiora'da Moğol İmajı**, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, s. 432.

⁴⁸⁰ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 66.

⁴⁸¹ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.74.

Moğol ülkesinde bir iki yerde hei niang mi (Moğol Buğdayı), yetişmekteydi ve bu buğdayları da tıpkı pirinç de olduğu gibi derin kazanlarda kaynatıp yemektedirler. Sadece buğdayı kaydattıktan sonra üzerine soğuk su döküp yerlerdi⁴⁸². Göçebelerin yemek için eti çok tükettiğinden bahsetsek de her gün yemekte et pişirip yediklerini söylemek yanlış olacaktır. Çünkü un da yemeklerinde oldukça geniş bir yer kaplamaktaydı. Hayvan etinin baharat ilave edilerek hamur içine sarılması ve hayvansal yağda kızartılarak yenmesi de Moğol göçebelerin yaygın olarak yedikleri yemek türlerinden biridir⁴⁸³. Moğollar, yemekten sonra da meyve tüketirlerdi. Bu meyveler gümüş tabaklarda meyve sunulmaktaydı⁴⁸⁴. Ayrıca Clavijo, Moğolların üzüm, kavun ve şeftali yediklerini de anlatır⁴⁸⁵. Göçebeler yemeklerinde sebze kullanmamalarına rağmen yaz mevsimlerinde çıkan yabancı meyveleri toplayıp yerlerdi. Bu yabancı meyveleri birkaç atlı grup toplamaya giderler. Göçebelerin bu şekilde meyve toplamaya gitmeleri onların eğlenme şekillerinden birisi olarak karşımıza çıkmakta ve bunu yılda bir ya da iki kere tekrarlarlardı⁴⁸⁶. Moğollar ayrıca meyve ve buğday harici zambak köklerini de yemek için kullanmaktaydılar⁴⁸⁷.

3.2.4- Tuz Kullanımı

Etlerin muhafazasında kullanılan en eski yöntemlerden bir tanesi, etlerin tuzlandıktan sonra güneşte kurutulması işlemidir. Günümüzde de bu yöntem, geleneksel olarak üretilen et ürünlerinin işlenmesinde hala geçerliliğini korumaktadır. Üretim yöntemleri birbirinden ayrı olsa da kurutulmuş et ürünlerinin ortak noktası, doğal olarak veya sıcaklık uygulamaları yardımı ile etlerin kurutulmasıdır. Bilindiği gibi gıdaların kurutulmasının temel amacı, gıdanın yapısında bulunan suyun uzaklaştırılmasına bağlı olarak su aktivitesi değerinin düşürülmesi, dolayısı ile mikroorganizmaların çoğalmalarının engellenmesi ve bazı

⁴⁸² Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.105.

⁴⁸³ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, s. 85.

⁴⁸⁴ Okay, Stalter, **Türk Hakanı Timur**, İstanbul, 2010, s. 26.

⁴⁸⁵ Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, s. 142-143.

⁴⁸⁶ Shinesaran Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 89.

⁴⁸⁷ Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, İstanbul, 2000, s. 371.

enzimlerin faaliyetlerinin durdurulmasıdır. Etlerin tuzlandıktan sonra güneşte kurutulması, özellikle az gelişmiş ülkelerde en popüler yöntemlerden bir tanesidir. Kurutulmuş et ürünleri buzdolabı sıcaklığına gereksinim duymadan birkaç hafta ile birkaç ay arasında bozulmadan muhafaza edilebilmektedir⁴⁸⁸. İşte bu yöntem göçebelerin hayatının vazgeçilmez unsurlarından bir tanesini oluşturmaktaydı.

Moğol göçebeleri avladıkları hayvanların etlerini saklayıp bozulmamalarını sağlamak için tuzlama yöntemini uygulamışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi hemen tuzlanıp duvarlara veya ağaçlara asılan etler çok çabuk kurur ve kokmazdı. Böylelikle etin bozulmasının da önüne geçilmiş olunurdu. Buna göçebeler arasında ‘uzun süreli gıda’ adı verilirdi⁴⁸⁹. Ayrıca tuzu sucuk yapımında da kullanıyorlardı. Moğol halkı için en lezzetli yiyecek domuz etinden yapılan sucuktu. Domuz sucuğunu taze iken tüketirler, diğerlerini ise kışa saklıyorlardı ve büyük bir iştahla tüketirlerdi⁴⁹⁰. Moğolların sabah yaptıkları çaylarının içine de tuz ve süt koyduklarından bahsedilmektedir⁴⁹¹.

Xiu Ting, Moğol toplumunun yemeklerine tuzdan başka bir şey katmadığını rivayet eder. Ayrıca yemek için kullanılan tuzun kar gibi beyaz olduğunu, bir tuz tanesinin ise insan dişinden büyük olduğunu aktarır. Bu tuzu baş kadar büyük tuz olarak isimlendirdiklerini söyleyen Xiu Ting, bu tuzun en iyi tuz olduğunu vurgular. Göçebelerin tuza verdiği önemi anlatan seyyah ayrıca bu göçebelerin çadırlarını tuz bulunan göllerin yanına kurduğundan bahseder⁴⁹².

⁴⁸⁸ Seran Temelli, “Geleneksel Yöntemlerle Üretilen Kurutulmuş Et Ürünleri”, **Uludağ Üniveristesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, Cilt 30, Sayı 2, s. 61.

⁴⁸⁹ Dalkhaa, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, s. 85.

⁴⁹⁰ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 36

⁴⁹¹ Muhaddere N. Özerdim, “Bazı Çin Kaynaklarına Göre Bugün Çin Türkistan’ın da Yaşayan Halklardan Moğolların Örf ve Adetleri”, **DTCF Dergisi**, Cilt 9, Sayı 3, 1951 Ankara, s. 216.

⁴⁹² Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.110.

3.3- Moğollarda İçecek

3.3.1- Hayvansal İçecekler

Süt mamülleri, diğer bütün göçebe kavimlerde olduğu gibi, Moğolların da başlıca gıda unsurlarını teşkil etmekteydi⁴⁹³. Onların içeceği kısırak, inek, koyun sütünden ibaretti. Rivayete göre bir kısırağın sütünün üç kişiye birden yettiği aktarılır⁴⁹⁴. İnekleri ve atları sağmak görevi Moğollarda kadının işiydi ama erkekler de bazı zamanlar kadınlar gibi inek ve atları sağarlardı⁴⁹⁵. At ve kısırakları sağarak kımız⁴⁹⁶ hazırlarlardı. Yere bir şerit gererek saat dokuz civarında atları ve tayları buraya getirip bağlarlar ve sağma işlemini gerçekleştirirlerdi. Şayet ana atlardan biri azarsa hemen tayı yanına getirilip emzirtilir ve at daha sonra tekrar sağılmaya başlanır ve çok tatlı olan at sütü bir kovaya toplanırdı⁴⁹⁷. Süt tazeyken büyük bir tulumun veya bunu andıran bir kabın içine dökülür ve özel olarak yapılmış tokmakla⁴⁹⁸ sütün yağı çıkarılırdı. Süt şarap gibi ekşiyip mayalanıncaya kadar tokmak vasıtasıyla kuvvetli bir şekilde dövülürdü. Sütün yağı alındığından geriye sadece yağsız süt kalırdı. Süt eğer kıvama gelmişse alırlar ve içerlerdi. İçilen sütün şarap gibi ağızı buruklaştırdığı ve içildikten sonra ağızda badem sütü tadı bıraktığı anlatılır. İnsana büyük bir rahatlık verdiği anlatılan kımızın çok güçlü bir şekilde idrar söktürdüğü de rivayet edilmektedir⁴⁹⁹. Bu içeceği kaldıramayan bünyelerde ise çok güçlü bir baş ağrısı olduğu anlatılır. Kımızı içerlerken içlerinden biri büyük bir kap ile kımızı alır ve küçük kadehlere boşaltırdı ve bu kadehlere koydukları kımızı büyük bir iştahla içerlerdi⁵⁰⁰.

Yazın kımız içtikleri zaman başka yiyecek ve içeceklerle ilgilenmezlerdi⁵⁰¹. İçkiyi evvela semaya, sonra sırasıyla doğuya, batıya, kuzeye ve güneye doğru fırlatıp

⁴⁹³ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, s. 66.

⁴⁹⁴ Uyar, *Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, s.74-110.

⁴⁹⁵ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 34, B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, s. 66.

⁴⁹⁶ Bazı kaynaklarda Kumusi olarak geçmektedir. Bkz. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s. 53.

⁴⁹⁷ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 36.

⁴⁹⁸ Bu oyunun alt kısmı insan başı kadar olup içi oyulmuştur. Bkz. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 37.

⁴⁹⁹ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 36.

⁵⁰⁰ Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s. 53.

⁵⁰¹ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 36.

daha sonra içerlerdi⁵⁰². Rubruk ise, içmek için bir araya oturduklarında içeceklerinden ilk olarak evin reisinin kafasının üstündeki surete sonra da diğer figürlere sunduklarını bundan sonra da ufak tasla yurtu içirip ve dizini üç defa yere vurup içecekten güneye doğru ateşe, doğuya doğru havaya, batıya doğru suya, kuzeye doğru ölümlere saygı göstermek için döktüklerini anlatılmaktadır⁵⁰³. Bunun akabinde kadehten içen ev sahibi bu içecekten diğer reislerle de ikram ederdi.

Moğollara ikram edilen yiyecek ve içecekler ilk olarak ikram edene tattırılırdı bu bir Moğol adeti idi. Böylelikle ikram edilen yiyecek ve içeceğin zehirli olup olmadığını sınırlardı⁵⁰⁴. Rivayete göre, kımız içerken kadehi dolduran kişi önce kendisi yudumladıktan sonra ikinci kişiye verir, bu sırada üçüncü ve dördüncü kişiler ağızlarını şapırdatırdı buna tatma adeti adını verirlerdi⁵⁰⁵. Birinci kişi de kadehe hiç dokunmadan üçüncü kişiye verir, üçüncü kişi biraz yudumladıktan sonra kadehi tazeleyip ikinci kişiye iletir, ikinci kişi kadehten içmeden kadehi dördüncü kişiye sunar, dördüncü kişi de ikinci kişinin yaptığı adeti uyguladıktan sonra ikinci kişi kımızı içer ve birinci kişiye dolu kadehi sunar. Birinci kişi aynı adeti uyguladıktan sonra ikinci ve dördüncü kişilere kadehi ikram eder, bunu kadeh değiştirme adeti olarak adlandırmışlardır⁵⁰⁶.

Moğol hükümdarları içinde kara kımız yapılmaktaydı. Kısarak sütü aşırı derecede koyulaşan bir madde değildi bu yüzden öyle çok çalkalarlardı ki sütün kalın kısmı dibe çöker, tıpkı şarabın mayasının dibe çöküp geri kalanının süt kesığının su şeklinde üste çıkması gibi. Dipde kalan kısım ise hizmetçilere uyku ilacı olarak verilmekteydi. Hükümdarlar açık sıvı kısmı içerler bu pratikte hafif ve uyarıcı bir içkidir. Batu'nun kendi karargâhına bir günlük uzaklıkta otuz hizmetçi adamı vardır. Bu hizmetçiler ona günlük olarak yüz kısarak sütü yollardı bu da toplamda günlük üç bin kısarak sütü ederdi⁵⁰⁷. Hükümdarın hizmetçilerinin gönderdiği sütler yetmez ise başka tüccarlardan da beyaz kısarak sütü temin edilirdi. Suriye'deki çiftçilerin

⁵⁰² Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s. 53.

⁵⁰³ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 36.

⁵⁰⁴ Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s. 53.

⁵⁰⁵ Uyar, *Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, s.110.

⁵⁰⁶ Uyar, *Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, s.110.

⁵⁰⁷ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 36.

ürünlerinin üçte birini Moğol hakanlarına yolluyorlardı. Üç günde bir Moğol kağanının karargâhına kısarak sütü gönderilmekteydi⁵⁰⁸.

3.3.2- Bitkisel İçecekler

Moğollar genelde hayvansal ürünler dışında diğer ürünleri sebze ve meyveleri tüketmeyi pek sevmezlerdi. Yalnız bazı kaynaklarda bitkilerden ve meyvelerden yaptıkları içecekleri tükettikleri yer almaktadır. Moğollarda iş bölümü olduğu, sabahleyin evin en büyük gelini, gelin yoksa evin hanımının kalkıp pencereyi açtığı daha sonra kuyudan su çekip, suyu kaynattıktan sonra çay demlediği ev halkını bundan sonra uyandırdığı ve hep birlikte çay içtikleri aktarılır. Burada dikkat çeken husus sabah ilk yapılan işlerden birinin çay demlemek olduğudur. Çayın içine süt ve biraz tuz koydukları ve çayın yanına ise Po-po dedikleri ekmek veya kurabiye türü hamur işini katık yaptıklarından bahsedilmektedir⁵⁰⁹. Çayın yanında şarap içtikleri de kaynaklarda geçmektedir. Örnek verilecek olursa Ögeday'ın Cengiz Han'ın diğer çocukları gibi zevkine düşkün olduğu ve şarap içtiği aktarılır.

Rubruk, seyahati sırasında Moğollarla birlikte şaraba armut atıp kaynatıp yiyip içtiklerinden bahsetmektedir⁵¹⁰. Başka bir rivayete göre çılgınca zafer kutlamalarında şaraplarını düşmanlarının kafataslarında içtikleri anlatılmaktadır. Çağatay hanı Emir Kazgan'ın komutanlarına gümüş kâseler de şarap içirdiği ve şarabın yüreklerini ısıtacağını söylediği rivayet edilir. Kölelerin ibrik ve sürahilerle kahve ve amber şerbeti dağıttığından da ayrıca bahsedilmektedir⁵¹¹.

Bununla birlikte bitkisel içecekleri tedavi amaçlı kullandıkları görülmektedir. Eğer boğaz şişkinliği ve ses kabarması varsa bir miktar öküz fasulyesi kaynatıp içmekteydiler, idrara çıkma sorunlarına karşı, mısır koçanı kaynatıp içerlerdi, devam eden kanlı ishal sorunlarına karşı, barbunya ununu kaynatıp içerlerdi, kadın adeti fazla geldiğinde çalı kuşu yuvasındaki otları yakıp bir miktar alkolle karıştırıp içerlerdi, idrar çıkma sorununa karşı neceftaşı ve tuzu dövüp suyla karıştırıp

⁵⁰⁸ Marco Polo'nun Geziler Kitabı, s. 64.

⁵⁰⁹ Muhaddere N. Özerdim, "Bazı Çin Kaynaklarına Göre Bugün Çin Türkistan'ın da Yaşayan Halklardan Moğolların Örf ve Adetleri", **DTCF Dergisi**, Cilt 9, Sayı 3, 1951 Ankara, s. 216.

⁵¹⁰ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s. 36.

⁵¹¹ Okay, Stalter, **Türk Hakanı Timur**, İstanbul, 2010, s. 17-35-37.

içerlerdi, burun kanamasını gidermek içinde buğday ununu döküp soğuk su ile içerlerdi ⁵¹². Moğollar ne kadar çok hayvansal ürünleri sevip kullansalar da, tüm bu kaynaklardan anlaşılmaktadır ki, onların bitkileri de çok iyi tanıdıkları ve hangi bitkinin hangi rahatsızlığa iyi geldiği ve ne amaçla kullanılacağını da bildikleri kanısı ortaya çıkmaktadır.

⁵¹² Volkan Acar, “Geleneksel Moğol Tıbbı Ve Türk Tıbbıyla Olan Bağlantıları Moğol Tıbbı Ve Türk Tıbbı”, M.Ü. Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, s.12-13.

4. BÖLÜM

MOĞOLLARDA EKONOMİK YAPI

4.1-Para

Tarihin ilk dönemlerinde ticaret günümüzdeki kadar yaygın bir durumda değildi bundan dolayı mübadele yani trampa ekonomisi mevcuttu. Diğer bir deyişle mallar, başka mallar ile değiş tokuş edilirdi⁵¹³. İlk bakışta kolay bir sistem gibi görülen trampa (takas) sisteminin daha ayrıntılı bir biçimde incelenip işin derinliğine inildiğinde zor bir yöntem olduğu görülebilir. Trampa ekonomisinde birbirinin malına ihtiyaç duyan iki kişinin birbiriyle karşılaşması gereklidir. Üstelik karşılaşan bu iki kişinin takas sistemi üzerinde mutabık kalmaları gereklidir. Örneğin; geyik avlayan kişinin elinde geyik eti ve geyik derisi vardır ve dağ çileği ihtiyacı varsa geyik eti karşılığında kendisine dağ çileği verecek birini bulmalıdır. Bulduktan sonra da iş bitmemektedir. Bulduktan sonra da geyik eti karşılığında ne kadar dağ çileği alacağı konusunda anlaşmaları gereklidir. Bu ise oldukça zahmetli ve zor bir süreçtir, büyük işlem maliyetleri gerektirmektedir⁵¹⁴.

⁵¹³ Murat Fidan, “Dünden Bugüne Paranın Tarihi ve Türkiye’de Kâğıt Para Kullanımı”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 9, Sayı 18, Aralık, 2019.

⁵¹⁴ Mustafa Kamalak, Para ve Para Sistemleri, Atatürk Üniversitesi, **İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 4 (3-4) s.71.

İhtiyaçları olan bir varlık olarak yaratılmış insanların tarih boyunca bu ihtiyaçlarını tek başlarına karşılamaları da mümkün olmamıştır. Birlikte veya başkaları tarafından üretilen malları bir şekilde elde etmeleri gerekmektedir. Bu nedenle alım-satım (ticaret) ortaya çıkmış, alım-satım esnasında kullanılan takas sisteminin zorlukları da paranın icadını zorunlu hale getirmiştir. Paranın icadından evvel kurutulmuş balık, kumaş, tütün, deniz kabuğu, kürk gibi insanoğlu tarafından kıymet atfedilen bazı değerli maddeler ve mallar takas aracı olarak kullanılmıştır⁵¹⁵. Bu yönüyle ilk dönemlerde genel olarak tahıl ürünleri, hayvanlar ve diğer mallar para olarak kullanılmıştır.

İnsanların yerleşik hayata geçmeleri ile beraber ise toplumların kıymet verdiği madde ve malların bölünme, saklanma ve taşınma gibi zorluğu nedeniyle doğada pek fazla bulunmayan ve elde edilmesi zor olan değerli maden külçeler para olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ticarete kullanılan ilk paralar, altın, gümüş veya bakır gibi o dönemin ulaşılma zorluğuna bağlı olarak değer verilen madenlerden imal edilmiştir. Böylelikle insanların zihninde maddi bir değer kavramı oluşmuştur. Ticaret ve ekonominin gelişmesi ve daha karmaşık hale gelmesi ile beraber başka madenler ile kâğıttan üretilen paralar kullanıma girmiştir. Devletlerin oluşum sürecinde ihtiyaç duydukları parayı siyasal ve kültürel olarak tarihsel bakış açısıyla incelendiğinde, ilk sikkeler, MÖ. 7. yüzyılda Lidya’da ortaya çıkan altın, gümüş alaşımı olan elektrondan basılmıştır. Bu yüzden o dönemin parası soluk sarı renktedirler. İlk sikkelerin ön yüzünde bir ya da bir kaç çukur, diğer yüzünde ise figürel bir tasarım vardır. 6. yy’dan sonra elektron sikkelerin yerini gümüş sikkeler almıştır. İlk sikkelerde tasarım unsuru olarak genelde kentin sembolleri ve inançlarını yansıtan motifler kullanılmıştır⁵¹⁶.

Moğollar zamanında kullanımda olduğunu gördüğümüz Baliş adı verilen ve 2274 gr. ağırlığındaki gümüş ve altın külçelerinin –Türkçe adı Yastuk – eskiden Göktürkler, Dokuzoğuzlar, Uygur ve Karahanlılar zamanında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yastukların onda biri “Sum”, ellide biri “Satır” olarak adlandırılan

⁵¹⁵ Murat Fidan, “Dünden Bugüne Paranın Tarihi ve Türkiye’de Kâğıt Para Kullanımı”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 9, Sayı 18, Aralık, 2019.

⁵¹⁶ Yusuf Keş, Burcu Fikriye Turgut, “Kültür ve Sanatın Yansıması ‘Osmanlı Son Dönem Kaimeleri ve Cumhuriyetin İlk Emisyonları’ Medeniyet Sanat”, **İMÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2015, s.33-34.

küçük külçelerdi. Samanoğulları devrinde Maverâünnehir’de ve bilhassa Seyhun havzasında basılan “Müseyyebi”, Harezm’de basılan “Tazça” ismindeki 2.27 gramlık gümüş dirhemler, keza Karahanlıların da aynı şekilde bastırdıkları gümüş-bakır dirhemleri bu Yastuk’un binde birini ve Sum’un yüzde birini oluşturduğu anlaşılmaktadır⁵¹⁷.

Moğollar’da ekonominin temel dayanaklarından olan para konusunda Marco Polo’nun seyahatnamesinde ve diğer kaynaklarda yer alan bilgilere bakıldığında Cengiz Han’ın torunları olan Kubilay Hanlıklarında ve İlhanlı Hanlıklarında paraya oldukça önem verildiği göze çarpmaktadır. Göçebe toplumların ticari yaşantısının en önemli parçası yukarıda bahsettiğimiz değiş tokuş usulüydü. Zamanla göçebe toplumlar kendilerine göre uygar yerleşik toplumlardan etkilenerек parayı ticaret hayatında önemli bir yere koymaya başlamışlardır. Marco Polo’nun rivayetine göre Moğollar parayı yaparken dut ağaçlarından yararlanmaktaydılar. Bahse konu dut ağacının dış kabuğu ile odunu arasında yer alan ince bir tabaka bulunmaktaydı. Bu ince tabakayı zarar vermeden ağaçtan çıkarıyorlardı. Daha sonra elde ettikleri bu tabaka üzerine bazı kimyasallar uyguluyorlar ve bu tabakayı dümdüz bir kağıt haline getirtirdikten sonra da yumuşatıyorlardı. Elde edilen ince ve yumuşak kağıt tabakayı belirli büyüklüklerde dikdörtgen olarak kesiyorlardı. Böylelikle para kullanıma hazır hale gelmiş oluyordu.

Marco Polo, Kubilay Han döneminde Moğolların, Hanbalık şehrinde özel bir darphanesi olduğunu rivayet etmektedir. Bu darphanede para ve sikkeleri şekillendirmeyi bilen ustalar ayrıca kimya bilgisine de sahip kişilerdi. Moğollar da bu işi büyük bir incelikle yapmaya özen gösterirlerdi. Moğollar da eskiyen veya yıpranan paralar derhal piyasadan kaldırılır, eskiyen para kimde ise ivedilikle Kubilay Han’ın hazinedar başına verilirdi. Hazinedar başı da bu eskimiş ve yıpranmış paraları yenileri ile değiştirirdi. Bu değişim işlemi yapılırken bu paradan yüzde üç kadar bir eskime payı parası alınılırdı. Moğol tebasından zor duruma düşen veya paraya ihtiyacı olan kimseler, Moğol hazinesinden ihtiyacı kadar altın veya gümüş alabiliyordu. Zanaat işi ile uğraşan kimseler de gümüş ve altın tabak ya da kemer yapmak için madene ihtiyaç duyduğunda yine hükümdarın hazinesinden para

⁵¹⁷ Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s.122.

karşılığında istediği madeni alabiliyordu⁵¹⁸. Moğol ülkesine ticaret için gelen her tüccar elinde bulunan altın veya gümüş madeni parasını Kubilay Han'ın hazine bakanlığı tarafından basılan kâğıt paralarla değiştirmek zorundaydı. Böylelikle ekonomi de belli bir düzende sağlanmış oluyordu⁵¹⁹.

Moğol hükümdarı Gazan Han döneminde ise Çin'de kullanılan kâğıt paralar örnek alınmış, bu para Moğollara özgü bir hale getirildikten sonra İran ülkesinde kâğıt para kullanımına geçilmiştir. Bu İran da bulunan ilk kâğıt para olup adına da “çav” denilmiştir. Kâğıt para uygulamasındaki en önemli amaç halkın ve ülkeye ticaret için gelen tüccarların elinde bulunan altın ve gümüş paranın kâğıt paraya çevrilerek devletin nakit para ihtiyacını karşılamaktır. Moğollar böylelikle değerli gümüş ve altın paralarla hazinesinde güçlü bir hale getirmiş oluyorlardı. Bu para reformuyla ekonomi ve ticaret canlandırılmak isteniyordu. Bunun için belirli yerlerde “çavhane” denilen merkezler oluşturulmuştu. Ancak yapılan bu reformlar Moğolların düşündüğü gibi olmamış ve başarıya ulaşmamıştır⁵²⁰. Bunun en önemli sebebi ise gerçekleştirilmeye çalışılan para politikası halk tarafından benimsenmemiş olmasıdır. Genel olarak bakıldığında Kubilay ve İlhanlı Hanlıklarında kullanılmaya başlanan kâğıt para uygulamasından Moğol devleti yeteri kadar verim alınamamıştır. Bunda Moğolların siyasi mevcudiyetlerini geç oluşturmaları ve göçebe bir toplum yapısına sahip olmaları etkili olmuştur. Bu da uygulanmaya çalışılan para politikalarını olumsuz yönde etkilemiştir.

4.2-Vergi

Vergi, devletin kamu giderlerini karşılamak için toplumu oluşturan kişilerden ekonomik güçlerine göre karşılığı olmadan zorunlu biçimde kamuya aktardığı iktisadi birim veya değerler bütünüdür⁵²¹. Vergi devletle ile vatandaş arasındaki en önemli bağı oluşturur. Vergi devletin ayakta kalabilmesi için vazgeçemeyeceği bir gelir kaynağıdır. Vergi olmadan devletin ayakta kalmasına, halkın ise siyasal toplum

⁵¹⁸ Marco Polo, **Marco Polo Seyahatnamesi**, C.1, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980, s. 120-121-125.

⁵¹⁹ Robert Marshall, **Doğudan Yükselen Güç Moğollar**, (Çev. Füsün Doruker), İstanbul 1996, s.121.

⁵²⁰ Özgüdenli, **Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları (1295-1304)**, s. 262.

⁵²¹ Osman Pehlivan, **Kamu Maliyesi**, Trabzon, 1998, s. 111.

haline gelmesine imkan yoktur. Bu sebeptendir ki, vergi işi vatandaş ile devleti sürekli karşı karşıya getiren bir unsur olmuştur.

Moğol vergi sisteminde karşımıza çıkan en önemli hususlardan biri toplanan vergiler ve bunların miktarlarıdır. Cengiz Han dönemi ile siyasi teşekküllerini oluşturan Moğollar 1231 yılına kadar herhangi bir vergi ödemezken, bu tarihten sonra yüzde bir oranında vergi ödemeye başlamışlardır. Buna göre yüz koyundan bir yaşındaki bir kuzu, yüz attan bir at han sofrası için vergi olarak alınmıştır. Bunun dışında yüz koyundan da bir koyun alınarak yardıma muhtaç olanlara dağıtılmıştır. Moğollar ele geçirdikleri toprakların halklarını vergiye bağlamışlar ve bu vergileri zamanla arttırmışlardır. Tatarlar, hayvan tüyü ile yapılan ip ve keçeleri hükümdarlarına vergi olarak ödemekteydiler ve bu halka çok ağır geliyordu ve bunlar daha avda kullanılıyordu. Kitanlar vergiyi koyun türünde toplar ve bu yöneticilerin maaşını oluştururdu. Moğollarda ise devlet için önemli olan kımız ve koyun türünde vergi toplanırdı. Posta ve yam vergisinin miktarı ve toplamı zamanı noyan ve valileri tarafından kendi mevzuatına göre belirlenirdi. Xiu Ting, Çin memleketlerindeki kuyumcu, zanaatkarlar hariç, herkesten erkek kadın fark etmeksizin vergi alındığını yıllık yirmi beş liang⁵²² top ipek, sığırı ve koyunu olanlardan ise elli liang ipek, çiftçilerden ise yüz liang top ipek, aile başı 4 dan⁵²³ pirinç, gemici ve nakliyecilerden ise yirmi bin Ting(sheng)⁵²⁴ kundak gümüşünün vergi toplandığını aktarır. Fakirler, Mürit-Münzeviler hatta dilencilerden bile nakit olarak vergi alındığı aktarılır. Bu sebepten Yan jingli münzeviler şöyle bir şiir söylerler⁵²⁵;

⁵²² Ağırlık Ölçü Birimidir. Bu ağırlık ölçü birimine Moğolca da Sijir denilmektedir. Bkz.Dai Matsui, “Uygur ve Moğol Vesikalarında Görülen Moğol İmparatorluğu Ağırlık ve Ölçü Birleşimi” (Çev: Ayşe Kılıç Cengiz), **Türk Kültürü**, 2015, s.124.

⁵²³ Ağırlık Ölçü Birimidir. Bu ağırlık ölçü birimine Moğolca da Tayar denilmektedir Bkz.Matsui, “Uygur ve Moğol Vesikalarında Görülen Moğol İmparatorluğu Ağırlık ve Ölçü Birleşimi”, s.124.

⁵²⁴ Ağırlık Ölçü Birimidir. Bu ağırlık ölçü birimine Moğolca da Singi denilmektedir. Bkz. Matsui, “Uygur ve Moğol Vesikalarında Görülen Moğol İmparatorluğu Ağırlık ve Ölçü Birleşimi”, s.124.

⁵²⁵ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.126.

*‘Münzevilerden de para toplanıyor,
Onların azalıp zayıfladıkları kimin umurunda ki?
Altın at, zümrüt odalı Lu ailesinin⁵²⁶ sarayı, ne kadar ihtişamlı!
Dolunay ve serin rüzgar altında oturan Fan oğlanı,
İnsanlık ve adaletten mahrum!
Asaletli alim Li’nin⁵²⁷ evine, alimlerden başka kim gelir ki?
Zengin Chan’ın⁵²⁸ evinde rakkaselerden varlıklı kim var ki?
Toplanıp gidelim müşavir Hu’ya halimizi anlatmaya,
Ağır vergilerden bizi kurtarsa ne güzel olur!’*

Moğollar şehirde yaşayan her kişiden ayrıca zapt ettikleri yerlerden de mal ve tağar⁵²⁹ türünden vergi alıyorlardı⁵³⁰. Carpini’nin rivayetlerine göre Moğollar ele geçirdikleri bölgelerin halkların büyük, küçük, zengin, fakir ayrımı yapmadan vergiye tabii tutarlardı. Halk vergi olarak; bir siyah samur, bir siyah kunduz, bir beyaz ayı derisi, kokarca kürkü ve bir de siyah bir tilki derisini vergi olarak verirdi. Bu sayılanları vergi olarak ödemeyenler Moğol ülkesine götürülüp köle olarak kullanılırdı⁵³¹.

4.2.1-Vergi Toplama Usulü

Moğolların Gizli Tarihin’de yer alan bilgiye göre Ögedey Kağan döneminde her yıl yapılan şulen⁵³² için halkın koyun sürülerinden birer koyun alındığı aktarılmaktadır. Ayrıca varlıklı ailelerin her yüz koyundan bir koyun alınarak o

⁵²⁶ Tarihte Lu ailesinin atalarının Hunlar olduğu aktarılmaktadır. Hunlardan Aluhuan ailesinin adı Tabgaçlar döneminde değiştirilip Lu yapılmıştır. Bu aileden kimseler İç Saray Muhafızlığına kadar yükselmişlerdir. Bkz. Kürşat Yıldırım, “Türk Menşeli Çin Aileleri-I”, **Türkiyat Mecmuası**, C.25/Bahar, 2015, s. 323.

⁵²⁷ Saray için hizmet eden alimlerdendir. Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.126.

⁵²⁸ Shaanxi’nin Pu Şehri’nde, Shandong Licheng’da, Fujian Quanzhou’da, Hunan Yiyang’da ve Shanghai’da yaşayan zengin bir ailedir. Bu aileden kişilere Chan denmiştir. Bkz. Kürşat Yıldırım, “Türk Menşeli Çin Aileleri-I”, **Türkiyat Mecmuası**, C.25/Bahar, 2015, s. 323.

⁵²⁹ Tağar, hububat ve erzak üzerinden alınan vergi türü. Bkz. Ganizhamal Kushenova, “Cengiz Han’ın İki Valisi Mahmut Yalavaç ve Yeh-lu Ch’u-ts’ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, **Bilig**, S.42, Yaz 2007, s. 234.

⁵³⁰ Aknerli Grigor, **Mogol Tarihi**, İstanbul 1954, s. 8-9.

⁵³¹ Johann De Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, (Çev. Ergin Ayan), Trabzon 2001, s. 86.

⁵³² Şulen, bir tür yiyecek vergisi. Bkz. **Moğolların Gizli Tarihi I**, (Çev.Ahmet Temir) Ankara, 2010, s. 202.

toplumun fakirlerine dağıtılırdı⁵³³. Cengiz Han, Ögeday Kağan, Güyük Kağan ve Mengü Han zamanında üst düzey devlet adamı olan Mahmut Yalavaç, özellikle Cengiz Han'ın itibarını kazanmış, oğlu Mesud Yalavaç ile birlikte herhangi bir validen daha çok mali işlerden anlayan ve fevkalade kudretli üst düzey devlet memurluğu konumuna kadar yükselmişlerdir. Bütün vergi, para ve ceza ile ilgili işlerden baba oğul sorumlulardı. Mahmut Yalavaç'ın Cengiz Han ve oğulları için kıymeti harbiyesi onların getirdiği vergi düzenlemeleri ve tahsilât biçimiydi. Cengiz Han İmparatorluğu içinde çalışan herkesten vergi alınmasını yani şahıs dink⁵³⁴ prensibini savunmuştur⁵³⁵. Mahmud Yalavaç'a göre vergiler, Yeluçutsay'ın savunduğu hane başına vergilendirmenin aksine, çalışan bireylere göre yapılandırılmasıydı⁵³⁶. Cengiz Han'ın bir diğer danışmanı ve valisi olan Yeluçutsay ise her haneden vergi alınmasını istemiştir.

Ögeday Kağan zamanında ise Çinli müşavir ve maliyeci Yeluçutsay'a geniş yetkiler verilmişti. Yeluçutsay Çin'de aile prensibi üzerinden vergi alınmasını uygun görmüştü. Ögeday Kağan zamanında Çin'de Yeluçutsay'ın mali disiplini uygulanmıştı. Mahmut Yalavaç ise batı memleketlerinde Dink sistemi üzerinden vergi toplamaya devam etmişti. Vergi toplama işlemlerinde bu şekilde Çinlilere ayrıcalıklar tanınırken, Moğol ve Müslümanlara daha az ayrıcalık tanınmıştır⁵³⁷. Bu da uygulamalarda karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. Bu iki ünlü maliyecinin görüş ayrılığı uzun süre devam etmiş, sonunda kişi üzerinden vergi alma sistemi yani Mahmud Yalavaç'ın görüşü Çin dâhil bütün Moğol ülkesinde geçerli olmuştu⁵³⁸. Mahmud Yalavaç'ın adaletli vergi politikası sayesinde Maverâünnehr bölgesi huzura

⁵³³ **Moğolların Gizli Tarihi I**, (Çev.Ahmet Temir) Ankara, 2010, s. 202.

⁵³⁴ Dink sistemine göre; çalışıp para kazanan veya hayatını idame ettiren her birey vergi mükellefi olarak görülmektedir. Özkan Dayı, "Mahmut Yalavac'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri", **Current Research in Social Sciences**, Cilt 1, Sayı 3, 2015, 65.

⁵³⁵ Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri**, Kayseri, 1994, s. 124.

⁵³⁶ Özkan Dayı, "Mahmut Yalavac'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri", **Current Research in Social Sciences**, Cilt 1, Sayı 3, 2015, s. 65.

⁵³⁷ Ögeday Kağan vergi toplama işini Abd al Rahman adındaki bir vergi çiftçisine devredince Müslüman toplumların yaşadığı bölgelerde iş çıkmaza girdi. Abd al Rahman ve arakadaşları bölgede vergileri yüzde yüz arttırmak gibi istedikleri her şeyi yapma özgürlüğüne sahiptiler. Kısa sürede Moğolların tefecileri haline geldiler. Müslüman iş adamları, ağır vergiler yüzünden kaybettiklerini telafi etmeye çalışan fakir köylülere fahiş fazilerle borç vermeye başladılar. Bunun sonucunda insanlar ağır vergi yükü ve silahlı çetelerden kurtulmak için bölgeden kaçmaya başladılar. Bkz. John Man, **Kubilai Han Çin'i Yeniden Yaratan Moğol İmparatoru**, İstanbul, 2007, s. 35.

⁵³⁸ Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri**, Kayseri, 1994, s.32.

ve imara kavuşmuş, çeşitli adlar altında alınan vergiler kaldırılmıştı⁵³⁹. 1236 yılı itibarıyla otuzda bir oranında vergi alınmaya başlanırken, şaraptan da onda bir oranında, hayvancılıkla uğraşanlardan yüzde bir, tarımla uğraşanlardan ise onda bir oranında vergi alınmaya başlanmıştır⁵⁴⁰. Ögedey Han İran'a Çurmagun Noyan'ı vali tayin ettiği zaman ondan her yıl gönderilmek üzere altın işlemeli kumaşlar, diba, damasko kumaşları, inci, sedef, cins atlar, develer ve katır göndermesi istemişti.

Ögedey Han, 1229 yılında tek devlet vergisi kanununu yürürlüğe koydu. Ziraat, hayvancılık ve ticarete vergi oranı netleşti. Onun döneminde, 1230 yılında tuz vergisi ile ilgili, 1234 yılında ticaret vergisi ile ilgili, 1236 yılında ipek ve ipek işletmeciliği vergisi ile ilgili kanunlar kabul edildi. Ögedey Kağan, 1231 yılında iç Yazışma Bakanlığı'nı kurarak, sivil ve askeri yönetimi birbirinden ayırarak, Tuşmend adında bürokrasi sınıfı oluşturuldu. Tuşmendler, vergiler toplamak ve yabancı ülkeleri incelemekten sorumluydular. Ögedey Kağan ayrıca vergilerin daha güvenli ve eksiksiz toplanması için merkezden uzaktaki prenslerin yanına Tangmaçin⁵⁴¹ ve Baskak⁵⁴² adlı idarecileri atayarak bir nevi denetleme yapmıştır. Aynı zamanda tüccarlar tarafından halka verilen ağır faizli borçlar bu dönemde ortadan kaldırılmıştır.

4.2.2- Alınan Vergi Çeşitleri ve Vergi Oranları

Moğollar güçlü bir merkezi otorite haline geldikten sonra Ermenistan'da daha önceden hiç alınmamış çeşitli vergiler toplamaya başladılar. Bölge insanından mal ve hayvan başına toplanan “kopçur” ve askerî yükümlülük olan “kalan” vergisinden başka Hülagü Han döneminde “tagar” vergisi alınmaya başlanmıştır. Alınan bu vergiler sadece erkeklerden değil kadın, yaşlı ve çocuklardan da alınmıştır. Özellikle kalan, tagar, tamga vergileri halkı zor durumda bırakmıştır⁵⁴³. Ögedey Kağan

⁵³⁹ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 75.

⁵⁴⁰ Ganizhamal Kushenova, “Cengiz Han'ın İki Valisi Mahmut Yalavaç ve Yeh-lu Ch'u-ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, **Bilig**, S.42, Yaz 2007, s.233-234.

⁵⁴¹ Türklerde tamga, eski konar-göçer bozkır imparatorluklarında, bir boyun mülkiyet nişanı olarak özellikle at, koyun gibi hayvanlarını tanıyabilmek, başka boyların hayvanları ile karışmasını önlemek amacıyla da kullanılmış olduğu gibi, Altınordu sahasında kar getiren bütün ticaret emtiasından alınan vergi anlamında da kullanılmıştır.

⁵⁴² Karahitaylarca kullanılan Baskaklar Cengiz Han devrinden itibaren Moğol taşra yönetiminde yer almışlardır. 1221'de Almalık'ın Baskak tarafından idare edildiği bilinmektedir.

⁵⁴³ A. G. Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar**, (Çev. İlyas Kamalov), İstanbul 2005, s.29.

zamanında hayvan yetiştirenlerden hayvan sayısının yüzde biri kadar vergi alınıyordu. Tarımla uğraşan kimselerden ise yetiştirdiği ürünün onda biri kadar vergi toplanmaktaydı. Yine Ögeday Kağan döneminde hayvan ve tarım ürünleri dışındaki mallara konulmuş olan otuzda bir oranındaki vergi de kaldırılmıştı⁵⁴⁴. Vladimirtsov ise Çin kaynaklarından topladığı bilgilere dayanarak Ögedey Kağan döneminde Moğollar'ın her yüz attan bir kısrak, sığır ve koyunlar için ise her yüz hayvandan bir baş hayvanı vergi olarak topladıklarını aktarmıştır.⁵⁴⁵

Güyük Kağan, döneminde ise halkın yanı sıra şehzadeler de hakan bir ila üç yıl arasında sütünden faydalınılması için kısrakları vergi olarak vermekle yükümlüydüler. Şehzadelerin başında bulundukları şehirlerde halk tıpkı hakana verdikleri gibi şehzadelere de vergi vermekteydiler⁵⁴⁶.

1249'da Tuli'nin oğlu Mengü Han yeni Kağan seçilirken Emir Argun da oradaydı. Mengü Han, ona vergilerin niçin yeterince toplanamadığını sordu. O da buna sebep olarak vergi sisteminin çarpıklığı ile vergi memurlarının beceriksizliğini gösterdi. Çözüm olarak da Mahmud Yalavaç'ın bölgesinde uygulanmakta olan Kopçur sisteminin kendi bölgesi olan İran ve Anadolu'da da uygulanmasını istedi⁵⁴⁷. Mengü Han, Emir Argun'un bütün fikir ve isteklerini kabul etti ve derhal uygulanmasını istedi⁵⁴⁸.

1254 yılında Mengü Han ülkenin genelinde nüfus sayımı yapılması için zabıtlarından emir Argun'a talimat verdi. Kadınlar ve çocuklar hariç bütün tebaadan vergi toplanmasına karar verildi⁵⁴⁹. Mengü Han zamanında Kitay bölgesinde alınan vergilere bakıldığında, her zengin kişi yılda on beş altın vergi vermekle, durumu olmayan fakir kimseler ise birer altın vergi vermekle yükümlü tutuldular. Hayvan vergisinde ise yeni düzenlemeler yapıldı. Elleri yüzden fazla hayvanı olan kimselerden vergi olarak bir hayvan alınırken, yüz tane hayvanı bulunmayan

⁵⁴⁴ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 270.

⁵⁴⁵ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, (çev: Abdulkadir İnan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 171.

⁵⁴⁶ Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, s.70.

⁵⁴⁷ İlhan Erdem, "İlk Dönem Selçuklu Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 24, Sayı 38, Yıl 2005, s. 6.

⁵⁴⁸ İlhan Erdem, "İlk Dönem Selçuklu Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)", s. 6.

⁵⁴⁹ Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul 2007, s. 172.

kimselerden ise vergi alınmayacaktı. Kendinden önce gelen hükümdarlar zamanında da olduğu gibi Mengü Han döneminde de din adamlarından herhangi bir vergi alınmamıştır⁵⁵⁰.

Mengü Han, vergi toplama sisteminde bazı aksaklıklar yaşanmasından dolayı vergilendirmede yeni bir sistem oluşturmuştur. Bu sisteme göre vergiler iki usûlde toplanmaya başlanmış, bunlardan birincisi yetişkin Moğol erkeklerinden alınan vergilerken, ikincisi ise iki alt kategoriye ayrılan geleneksel vergiler olmuştur. Mengü Han devrinde Çin ülkesinden kopçur vergisi alınmaktaydı. Bu kopçur vergisi ipek ve gümüş olmak üzere iki farklı şekilde toplanmaktaydı⁵⁵¹. Moğollarda alınan bir diğer vergi ise ordunun ihtiyacını karşılamak için toplanan gale vergisiydi. Toplanan bu gale vergisi sayesinde ordunun ihtiyacı olan yiyecek ve hayvan gereksinimi karşılanırdı⁵⁵². Tamga vergisine baktığımız zaman ilk defa Ögedey zamanında Çin'in kuzeyinde toplandığı görülmektedir. Tamga vergisinin ne oranda toplanacağı 1234 yılına kadar detaylandırılmazken, 1234 yılından sonra bu vergiyi toplamak için vergi toplama daireleri kurulmuştur⁵⁵³. Moğollar genellikle tamga vergisini gümrükten giren mallar için almışlardır. Bahse konu bu gümrük vergisi zanaatla uğraşanların da ödemek zorunda olduğu bir vergiydi. Ayrıca bu vergi hayvan kesim vergisi, Pazar vergisi, tartı ve şehir kapısı ücretlerini de kapsamaktaydı⁵⁵⁴.

Mengü Han döneminde tekrar maliyenin başına dönen Mahmut Yalavac Ön Asya'da Moğol hâkimiyetini tanıyan, Ermeni, Gürcü ve Türkiye Selçuklularını yıllık vergi ve hediyeler karşılığında mevcut statülerini koruma hakkı tanımıştı. 1243'de başlayan ve 1258'e kadar süren dönemde Türkiye Selçuklularının, Moğollara ödedikleri yıllık haraç konusunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Türkiye Selçuklu kaynakları bu konuda bir rakam veremezken biz Latin ve daha çok da

⁵⁵⁰ Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, C.II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999, s. 554.

⁵⁵¹ Firdes Özen, **Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 101-104.

⁵⁵² Ganizhamal Kushenova, "Cengiz Han'ın İki Valisi Mahmut Yalavaç ve Yeh-lu Ch'u-ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", **Bilig**, S.42, Yaz 2007, s. 234.

⁵⁵³ Firdes Özen, **Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 102.

⁵⁵⁴ Özgüdenli, **Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları (1295-1304)**, İstanbul 2009, s. 262.

Memlûk Devleti tarihçilerinden bilgi alabiliyoruz. Bu konuda en erken bilgiyi Sıbt İbnü'l-Cevzi ve İbn Devadârî'de bulabilmekteyiz. Onlara göre Selçuklu Sultanı 1243'de Tatarlar'ı ülkesinden uzaklaştırmak için onlara günlük 1.000 dinar para, köleler, cariye, at, iyi eğitilmiş köpekler ve tazılar vermeyi kabul etmiştir⁵⁵⁵. Başka bir rivayete göre yıllık ödenen meblağın 400.000 dinar olduğundan bahsedilmektedir. Bu durumda kesin rakamı tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Sadece Moğollara ödenen miktarın ortalama olarak 360 ile 400.000 dinar arasında olduğunu söyleyebiliriz, Bunun yanında Moğol elçilerinin Anadolu'ya her geliş ve gidişlerinde masraflarının Türkiye Selçukluları tarafından karşılanması gerektiğinden bu ek yük devleti oldukça zorlayacaktır. Bu dönemde Türkiye Selçukluları tam anlamıyla Moğol idari ve mali sistemine girmiş sayamayız. Ülkenin kurumlarından çoğu ayakta idi ve Moğollar, Türkiye Selçuklularını uzaktan ve kendilerine sadık yerli devlet adamları vasıtasıyla idare etmekteydiler⁵⁵⁶.

Mengü Han özellikle Mahmut Yalavac'ın tavsiyelerine uyarak vergilendirme konusunda yenilikler yapmış, Çin ülkesinde büyük zenginlere yılda on beş diğerlerine ise bir dinar, Horasan zenginlerine yılda on dinar ve diğerlerine bir dinar vergi koymuştur. Ayrıca Mengü Han, Müslimleri ve Hristiyanları, Putperestleri ve kendilerini dine vermiş olanları her türlü vergiden muaf tutmuştur⁵⁵⁷. Mahmud Yalavac bu yönüyle Moğol mali sisteminin kurucusu olarak bilinmektedir⁵⁵⁸. Mengü Han devrinin diğer bir önemli devlet adamı ise Körgüz'dü. Küçük yaşta babasını kaybeden Körgüz'ün kaderi, H. 651 (1252/1253)'de Mengü Han'ın başkente dönerken öğle vakti Barlıg'a uğramasıyla bir an da değişmişti. Önce Batu'un ordugâhında bir emirin hizmetinde seyisliğe başlayan Körgüz yeteneği sayesinde önce memurluğa ve sonrasında da kâtipliğe kadar yükselmişti. Cin Timur'un hâciplik ve nâiblik görevini de üstlenen Körgüz, Kağan'dan aldığı yarlıg ve payza ile Ceyhun Nehri'nin batı taraflarının yöneticiliğini de eline almıştı. Körgüz'ün Nizamaeddin Şah başkanlığında oluşturduğu heyet Irak, Arran ve Azerbaycan'da görevlendirildi. Bu bölgelerde mali işleri yoluna koyarak vergi düzenlemelerine gidildi. Daha önceki noyanlar topladıkları verginin az bir kısmını divana ayırıp geri kalan kısmını ise

⁵⁵⁵ İbn el-Cevzi, *Miratü 'z-zaman fi Tarihi elhi 'zaman*, (Çev. Ali Sevim), Ankara, 1968, c.III, s.742.

⁵⁵⁶ Erdem, İlk Dönem Selçuklu Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258), s. 6.

⁵⁵⁷ İbnü'l İbri, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafeddin Altkaya) Ankara, 2011, s. 25.

⁵⁵⁸ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Kayseri, 1994, s. 52.

kendilerine ayırmaktaydılar⁵⁵⁹. Nizâmeddin'in bölgeye gönderilmesinden önce Moğolların merkezi olarak sadece Mugan karargâhı dikkat çekerken Nizâmeddin'in görev almasıyla birlikte bölgenin kuzey merkezi Tiflis, güney merkezi Erdebil, doğu merkezi ise Gence oldu. Bu gelişmelerden sonra birbiri sıra ekonomik reformlar oluşturuldu. Nizâmeddin kendi sorumluluk alanında bir önceki Moğol para basma geleneğinin aksine vergileri düzenlemek ve toplamayı kolaylaştırmak için yeni bir darphane kurdu. Sorumlu olduğu bölgelerde altın, bakır ve gümüşün çeşitli karışımlarından oluşan paraları kullanmayı tercih etmemiş, bu üç madeni de para basımında birbiriyle alışım yapmadan ayrı ayrı kullanmayı tercih etmişti. İlk darphanesini Erdebil şehrinde kuran Nizâmeddin burada bastırdığı paraları ilk olarak H. 638 (1240/1241) yılında Tiflis'te kullanmaya başlamıştır. Muhasebe divanının amacı H. 637 (1239/1240)'de Azerbaycan'dan, H. 638 (1240/1241)'de ve H. 639 (1241)'un başlarında Gürcistan'dan, H. 639 (1242)'un sonunda ise tekrar Azerbaycan'dan vergileri toplamaktı. Fakat Nizâmeddin Arrân'da nüfus sayımı yapmak için gerekli vakti bulamadı. Burada sadece Moğol askerlerinin sayısını ve bu askerlerin ihtiyaç durumlarını bilmekle yetindi. Nizamaeddin kendilerine bağlı şehir merkezlerinden ayrıca kelle başı vergisi almaktaydı. Horasan şehrinden sikke bastırmak için usta getirmediğinden sikke basımı için buradaki ustalara güvenmek zorunda kaldı. Azerbaycan'da iki yıldan daha az bir sürede önemli işler başaran Nizâmeddin gerçekleştirmiş olduğu ekonomik reformlar sayesinde devlet hazinesi doldurmayı başarmıştı. Bu dönemde Arrân'daki yerel yöneticilerinin hazinesini dolduran yeni bir ticarî vergiye de başlamıştı. Ayrıca O bununla ilgili olarak H. 638'in sonundan H. 640'a kadar devam eden ve üç yılı kapsayan vergilendirme için ayrı bir gümüş parayı piyasaya sürmüştür⁵⁶⁰.

Körgüz'den sonra bölgenin bütün mali işlerinin sorumluluğu Emir Argun'a verilmişti. Tarihi vesikalarda Argun Aga olarak geçen Emir Argun, Mengü Han döneminde Arrân, Ermenistan ve Gürcistan'la birlikte Seyhun'dan Fars'a Anadolu ve Musul'u da içine alan geniş bir coğrafyaya vali tayin edilmiş bir Moğol devlet

⁵⁵⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 407-408. s. 414-415.

⁵⁶⁰ Bayram Arif Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdari ve İktisadi Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Sayı 41, Aralık 2015, s. 490.

adamı⁵⁶¹ olmayı başarmış, özellikle devletin batı kısmının idaresini ele almış ve vergilendirme sisteminde birçok yenilik ve köklü değişikliklere gitmişti. Bu değişikliklerden ilki keyfi vergilendirmeye son verip yerine kopçur vergi sistemini uygulaması olmuştur. Carmagon ve Baycu döneminde bozulan idareyi yeni bir düzene sokan Emir Argun, halkın malını güvence altına almıştır. Emir Argun 1243'de Horasan üzerinden Azerbaycan'a gelmişti. Burada Moğol askerlerinin yaptıkları zulüm ve tahribatı görünce derhal tedbir aldı. Önce vergi toplama görevini askerlerden aldı ve bu iş için sivil memurlar görevlendirdi⁵⁶². Buralarda kopçur vergisi için nüfus sayımı yaptırıldı⁵⁶³. Emir Argun'un sistemiyle düzenli olarak toplanan vergiler, Moğol Han'ın isteği ile değişikliğe uğramış böylece 15 yaş ile 60 yaş arasında bulunan kimselerden kişi başı 60 beyaz akçe vergi toplanmaya başlanmıştı.

“Grigor, 1251 senesinde Mengü Han'ın emriyle Argun adlı bir Moğol komutanına vergi için memlekette nüfus sayımı yaptırdı, demektedir. Sayımdan sonra vergi defterlere kayıt edildi ve vergi nüfus başına alınmaya başlandı. Moğollar bu suretle şark memleketlerini yağma ettiler. Küçük bir köyde otuzdan elliye kadar adam saydılar ve on beş yaşından altmış yaşına kadar olanlardan kişi başına altmış beyaz akçe aldılar. Bu vergiyi vermeyenleri, kaçan veya gizlenenleri yakaladıkları zaman el ve ayaklarını bağlayıp, kanayınca kadar yaş çubuklarla dövmeye başladılar. Sonra da vergi vermeyenleri insan eti yemeye alıştırdıkları köpeklerine yedirmeye karar verdiler”⁵⁶⁴. Bu durumdan kısa süre önce ise büyük bir çekirge istilasını özellikle doğu ülkelerini kaplayarak ürünleri yok etmişti. Bütün bu yaşananlara rağmen vergiler zorla tahsil edilmeye başlayınca halk hızla fakirleşti ve vergilerini ödeyemez duruma düştü. Devlete borçlanan halkın çocukları alıkonuldu. Ülkede demirciden, balıkçıya tüm esnaf vergiye tâbi tutuldu. Ödeyemeyenlerin ellerindeki değerli eşyalar da böylelikle alınmaya başlandı⁵⁶⁵.

⁵⁶¹ Anadolu'nun ilk sivil mali Moğol idarecisi olarak Uyrat kabilesinden ünlü Emir Argun'u sayabiliriz. Bkz. İlhan Erdem, İlk Dönem Selçuklu Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258), **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 24, Sayı 38, Yıl 2005, s. 6.

⁵⁶² Erdem, İlk Dönem Selçuklu Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258), s. 6.

⁵⁶³ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 418,425,426,428,430,431.

⁵⁶⁴ Aknerli Grigor, **Mogol Tarihi**, İstanbul 1954, s. 24-25.

⁵⁶⁵ Bayram Arif Köse, “Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdari ve İktisadi Etkileri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 8, Sayı 41, Aralık 2015, s. 490.

Gazan Han döneminde para da herhangi bir kaybın meydana gelmemesi için Ermeni ve Gürcü krallıklarının bastığı paralar ve İlhanlılara bağlı diğer topraklarda basılan paralar merkezden kontrol edilerek standart hale getirilmişti. Bölge de ekonomik anlamda birçok reform gerçekleştirip önemli işler başarmış Argun Han ve Geyhatu dönemlerinde tüccarların kayıplarına ve bir takım karışıklıklara neden olan paralardaki eşitsizliğin giderilmesine yönelik girişimler olsa da bu girişimler, Gazan Han'ın uygulamaları kadar başarılı olamamıştı. Gazan Han dönemindeki iktisadi düzenlemelerle Arrân ve Azerbaycan'daki paralar da standart hale getirilmiş oldu⁵⁶⁶. Gazan Han vefatından sonra hükümdar olan Olcaytu Han döneminde Hristiyanlardan haraç vergisi toplanmaya başlanmıştı. Bölgenin fakir halklarından olan ve zanaat işi ile uğraşan Ermenilere haraç vergisi çok ağır geldiğinden vergilerini Moğollara hayvan derilerinden elbise dikerek ödeme yoluna gitmişlerdir⁵⁶⁷. Moğol emiri Argun, mal vergisi ve kopçur⁵⁶⁸ adında vergiler toplamaktaydı. Bu vergilerin yanında Hülagü tarafından bir de thoghar adı verilen şahsı bir vergi daha toplanmaktaydı. Bu vergiler ile birlikte ülkede yaşayan her kişi yüz rıtıl buğday, elli rıtıl şarap, iki rıtıl pirinç, iki torba ip, bir gümüş sikke, bir ok ve bir at nalı vermek yükümlülüğü altındaydı. Bu verginin yanında her yirmi baş hayvandan bir baş ve yirmi adet gümüş sikke alınıyordu. Bu vergiyi vermeyenlerin çocukları da alıkonuyordu⁵⁶⁹.

⁵⁶⁶ Bayram Arif Köse, “Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdari ve İktisadi Etkileri”, s. 490.

⁵⁶⁷ A. G. Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar**, (Çev. İlyas Kamalov), İstanbul 2005, s.156.

⁵⁶⁸ Kopçur vergisi halktan çeşitli adlar altında alınıp karışıklığa neden olan vergiler yerine alınan verginin adı olup Mâverâünnehir'de Sahib Yalavaç'ın uyguladığı bir sistemdi. Bu sisteme göre herkesin geliri ve servetine göre belirlenen vergi o kişi tarafından ödenince bir daha ondan farklı adlar altında vergi talep edilmezdi. Sadece bunun dışında haşeri, posta menzilleri ve elçilerin giderleri için fakirlerden bir dinar zenginlerden on dinar olmak üzere ayrı bir vergi alınmaktaydı. Ancak Emir Argun Arrân'da bulunan Hülagu'nun yanına vardığında Gürcistan'a gitmeden önce halkı sayarak vergi için bin kişilik gruplara ayırmaya başladı. Daha önce her 10 kişinin ödediği 70 dinar vergi haşer, posta menzilleri ve devletin diğer giderlerini karşılamadığı için ilave vergiler belirleyip taksitler halinde toplamaya başladı. Özellikle toprak sahipleri ve zenginler her bir geliri için ayrı ayrı vergilendirilmekte ve 50 ile 1000 dinar arasında vergi vermekteydiler. Ancak kopçur sistemiyle birlikte 1.000 dinar yerine 10 dinar ödemeye başladılar ve zenginlikleri artmasına rağmen vergi miktarları artmadı. Bu durum zenginlerin lehine olmakla birlikte fakirler için uygun değildi. Emir Argun bu durumu düzeltmek için Kağan'a bilgi verdi ve onun emriyle zenginlerden 500 dinar alınmasına karşın fakirlerden 1 dinar vergi talep edildi. Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 418, 425-426, 428, 430-431.

⁵⁶⁹ Müverrif Kiragos, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, (Trc: Gürsoy Solmaz), Ankara, 2009, s. 74.

İlhanlı Devlet adamı Hamdullah Müstevfi'nin 1340 tarihli Nüzhetü'l Kulûb'a dayanarak Zeki Velidi Togan şu bilgileri vermektedir, Musul devlet hazinesine 328.000, Erbil 22.000, Sincar 147.000, Bertulla 13.200, Bevazic 14.000, İmadiya 68.000, Kermelis 11.200 dinar vergi vermektedir. Bu rakamları karşılaştırsak Musul'a bağlı küçük yerleşim birimlerinden Bertulla, Bevazic ve Kermelis'in zirai açıdan önem kazandıkları anlaşılmaktadır⁵⁷⁰. İlhanlıların Anadolu bölgesinden aldığı vergiler toplamı ise 3.300.000 dinardır⁵⁷¹. 1336 yılı vergi kayıtlarına göre, Tebriz 1.390.000, Erzurum 222.000, Bayburt 21.000, Harput 215.000, Divriği 40.300, Kırşehir 90.500, Aksaray 51.000, Niğde 41.500, Akşehir 4.000, Kastamonu 15.000, Musul 328.000, Hasankeyf 236.000, Silvan 224.000, Muş 69.500, Mardin 236.000 dinar vergi ödüyordu⁵⁷².

Altın Orda Devleti'nde vergiler gerek nakdî olarak gerekse de aynî şekilde alınabiliyordu. Hangi şekilde tahsilat yapılacağı han yarıklarında belirtiliyordu. Her bir meslek erbabından alınan vergi farklıydı. Yerleşik ahaliden tarımla uğraşan çiftçiler ürünlerinden 1/10 oranında vergi ödemekle mükellefi. Bu vergiye kalan deniliyordu. Hayvan yetiştiricilerinden kopçur vergisi alınıyordu. Kopçur ilk önceleri at, koyun, inek gibi hayvan sürülerinden 10% nispetinde alınıyordu. Bu oran daha sonra 1%'e düşürüldü. Ticarî vergiye tamga deniliyordu. Tamga vergisini alan memura tamgacı deniliyordu. Tamgacı vergisini aldığı malın üzerine damga vuruyordu. Tamga malın değeri nispetinde 3% oranında alınıyordu. Bunların dışında ev veya baca başına alınan tütün, posta teşkilatının masraflarının karşılanması için toplanan yam (ulag), Ruslardan alınan dan (haraç, çıkış), ulaklara ve seyahat eden devlet görevlilerine erzak temini için alınan süsün gibi vergiler bulunuyordu⁵⁷³.

Ticarî, yol ve gümrük vergileri hem yerli nüfustan hem yabancılardan alınıyordu. Sınır geçen şahıs mallarından gümrük resmi ödemek zorundaydı. Limana yanaşan gemilerden de büyüklüklerine göre ithalat ve ihracat ürünlerine uygulanan

⁵⁷⁰ Zeki Velidi Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", **İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası**, XV, 1-4, İstanbul 1953, s. 37-38.

⁵⁷¹ Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", **Türk Hukuku ve İktisad Tarihi Mecmuası**, C I, s.16-17.

⁵⁷² Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 22-27.

⁵⁷³ İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)**, İstanbul, 2009, s.162-169.

nispette gümrük vergisi alınıyordu. Sınırlarda yolların bakımına harcanması ve tüccarlara sağlanan silahlı korumalara (karaulluk) tahsis edilmesi amacıyla yol vergisi de alınıyordu. Tüccarlar ve seyyahlar köprülerden veya kayıklarla su kaynaklarından geçişleri karşılığında da vergi ödüyorlardı. Vergilerin birçoğunun toplanmasından sorumlu bürokrat vezir idi. Ona bağlı divan kurumu ülkedeki vergilerin toplanması ve mükelleflerin belirlenmesini sağlıyordu⁵⁷⁴.

Yeni kurulan Moğol devletinin aslında en büyük sorunlarından birisi bu dönemde vergi toplama sistemin nasıl ve neye göre yapılacağıdır. Aslında bu sorunun temel kaynağı da farklı ülkelerin büyük Moğol devleti içerisinde nasıl bir uyum içerisinde yönetilmesinden kaynaklanmaktadır. Farklı din, milliyet, iktisat ve yaşam tarzlarına mensup olan Orta Asya, Türkistan ve Çin ülkelerinin vergilendirilme sistemi ilk etapta yöneticilerin kafalarını bir hayli karıştırmış olmalıdır. Göçebeler ile yerleşik hayat sürenler, tüccarlar ile çiftçilerin tek bir sistemde buluşturulması akıllarda soru işaretlerine sebep olmuştur. Doğal olarak bu karışık duruma değişik sistemleri savunan bürokratların çekişmeleri de şüphesiz ki buna eklenmelidir. Malî açıdan vergilendirme hususunda Yelüçutsay'ın ortaya attığı hane sistemine göre vergi alınması ile Mahmud Yalavac'ın savunduğu şahıs sistemine göre vergi alınması hususu tartışmaların ana kaynağını teşkil etmekteydi⁵⁷⁵.

4.3-Ticaret

Ticaret, her türlü mal ve hizmet alım satımını kapsayan ekonomik etkinlik olarak tanımlanmaktadır⁵⁷⁶. Ticaret kişi ya da toplumların kazanç sağlamak amacıyla giriştikleri ve bir yerden başka bir yere taşımak zorunda oldukları her türlü ham ya da işlenmiş mal, hizmet, değer, yiyecek gibi şeylerin alım satımını, değiş tokuşunu kapsayan ekonomik bir etkinlik olarak da tanımlanmaktadır⁵⁷⁷. En ilkel toplumlarda bile insanlar kıt kaynakları, ihtiyaçlarını gidermek için ortaklaşa kullanmışlardır.

⁵⁷⁴ Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul, 1976.s.134-136.

⁵⁷⁵ Özkan Dayı, “Mahmut Yalavac’ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, **Current Research in Social Sciences**, Cilt 1, Sayı 3, 2015, s. 66.

⁵⁷⁶ **AnaBritannica 1990**, Cilt 20, s. 628.

⁵⁷⁷ Nejat Bozkurt, “Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi Ve Etikile Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi**, İstanbul, 2002, Sayı 2, s. 153.

Daha da önemlisi daha fazla mal ve hizmete sahip olabilmek için işbirliği içinde üretim yapmanın önemli ve gerekli olduğunu anlamışlardır. İşbirliği, ortaklaşa kullanma üretimde uzmanlaşmayı sağlamıştır⁵⁷⁸.

Göçebe kavimler, sürdürdükleri yaşam şartlarından dolayı her türlü ihtiyaçlarını karşılayamıyorlardı. Bu yüzden ticaret yaparak üretmedikleri maddeleri başka yerlerden tedarik etmeye çalışıyorlardı. Göçebeler, yerleşik toplumlarla değiş tokuş usulüyle ya da para karşılığında ticaret yapıyorlardı. Göçebelerin ihtiyaçlarını karşılama yollarından bazıları da istila ve yağmaydı. Avcılık, hayvancılık ile zaruri ihtiyaçlarının tamamını karşılamaları pek mümkün değildi. İlk olarak Baykal gölü çevresinde Yenisey ırmağının yukarı taraflarında ve İrtiş boylarında yaşayan Moğol kabileleri, esas olarak hayvan yetiştiriciliği ve avcılık yaparak geçinirlerdi. Ormanlarda yaşar; maral geyik ve karacaları ehlileştirerek, bunların et ve sütünden faydalanırlardı. Bu bakımdan aktif bir ticari hayatları olmamakla birlikte, ticaretleri takas sistemine dayanmaktaydı. Çin seyyahları Moğolların önceleri değiş-tokuş ticaret usulünü kullandıklarını belirtirler. Bu rivayetlerde Tatar halkının, sadece ipek, üç ayaklı kazan, nakışlı ahşap ve gıda ürünleri ile ilgilendikleri aktarılmaktadır. Çinli ve Uygurlu tüccarların Moğolistan'a ticaret için geldiklerinde Moğollar'ın, aldıkları mallar karşılığında tüccarlara ödeme olarak koyun ve at verdikleri bilinmektedir⁵⁷⁹. Bu yüzyıllarda ticaret genel olarak Müslüman tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Bazı kaynaklarda Hasan isimli bir Müslüman tüccarın sahip olduğu 1000 koç ve 1 deveyi, samur ve sincaplarla takas etmek için Ergüne ırmağı vasıtasıyla Moğol bozkırlarına kadar geldiğinden bahsedilir. Özellikle ticaretin Uygurlar ve Müslüman tüccarlar tarafından yapıldığı Moğollarda, yaşadıkları ormanlı bölgelerden ticaret yollarının geçtiği ve bu yollar üzerinden develere yüklenen ve bir takas ürünü olan un'u kuzey bölgelerine götördükleri kaynaklarda ifade edilir.

Bu bakımdan kaynaklarda Moğol iktisadi ve ticari hayatının doğal ekonomisi olarak isimlendirilmesindeki en büyük sebebin; Moğolların özellikle de Cengiz Han'ın önce büyük fetihler yapılmaması diğer medeniyetlerin çok tanınmaması bundan dolayı Moğollarda paranın bilinmemesi ve bunun karşılığında nakit para

⁵⁷⁸ Havva Tunç, **Uluslararası Ticaret, Para ve Finans**, İstanbul, 2004, s. 2

⁵⁷⁹ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s. 130.

olmaksızın takas sisteminin kullanılması ile sonuçlanmaktadır. Ayrıca bu ihtiyaçlarını ilkel ve basit yollarla doğadan karşıladıkları da bilinen bir gerçektir.

Temuçin'in 1206 yılında yapılan kurultaydan sonra Cengiz adını alması ve han seçilmesiyle birlikte yaptığı fetih ve seferlerle Moğolların ticari hayatlarında canlanma olmuştur⁵⁸⁰. Cengiz Han Moğol kabilelerinin tamamını itaat altına aldıktan sonra ele geçirdiği yerlerin güvenlik işleri ile bizzat alakadar olmuş ve şehirlere *karakçi*⁵⁸¹ denilen bölgenin güvenliğinden sorumlu kişiler atamıştır. Karakçiler görev yaptıkları yerlerde tüccarların güvenliğinden sorumlu olup, tüccarların satmış oldukları değerli malları hana götürmekle mükelleftiler⁵⁸². Cengiz Han Moğol ülkesinde ticaretin gelişmesi için ticari konularla bizzat ilgilenmiş, yabancı tüccarların ülkesine gelip ticaret yapmalarını sağlamış ve tüccarlara çeşitli ayrıcalıklar tanımıştır. Uygurlar döneminden itibaren uygulanan ve Moğollar döneminde daha da sistematik bir hale gelen ortaklık müessesesi ticari hayatın önemini daha da arttırmıştır. Ayrıca Moğolların ticari hayatta dinî farklılıklar gözetmemesi herkese eşit bir şekilde yaklaşması ve aynı oranda vergiler alması ticaretin gelişmesini sağlamıştır⁵⁸³.

Cengiz Han'ın Moğol Devletini büyük bir imparatorluk haline getirmesinden sonra Moğolların ekonomik hayatında büyük bir değişim yaşanmıştır. Dünyanın her tarafından gelen değerli ticari mallar Moğol ülkesine girmeye başlayınca iktisadi hayat zirve yapmıştı. Moğollar zaptettikleri ülkelerden topladıkları zanaatkârlar sayesinde yavaş yavaş göçebe yaşamdan ayrılıp şehir hayatına geçmeye başlamışlardı. Bundan sonra Moğol şehirleri ticaret yollarının birleştiği bir merkez haline gelmeye başladı⁵⁸⁴. Cengiz Han tüccarlara çok büyük önem verip onlara bazı ayrıcalıklar tanımaktaydı. Tüccarlar için “tüccarlar beldeleri imar eden, meliklere

⁵⁸⁰ Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, (çev: Abdulkadir İnan), s. 34-59-67-71-72.

⁵⁸¹ Karakçiler gibi Tatgaül adında görevlilerde bulunmaktaydı. Muhtemel aynı işi yapan kişilerdi. Moğol hanları, ticaret yollarının güvenliği meselesine büyük önem veriyorlardı. Bu amaçla **Tatgaül** adı verilen özel birliklerle bir yandan yolun güvenliğini temin ederken, öbür yandan da sorumlu oldukları güzergâhlardaki gümrük ve ticaret vergilerinin toplanmasını sağlıyorlardı. Bknz. Ekrem Kalan, **Moğollar Devrinde İpek Yolu**, İstanbul, 2015. s. 100.

⁵⁸² Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 117.

⁵⁸³ İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul 2003, s.37.

⁵⁸⁴ Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, (çev: Abdulkadir İnan), s. 72.

güzel eşya ve hediyeleri taşıyan kişilerdir. Onlara engel çıkartmayın” diyerek ticarete ve tüccarlara büyük önem verdiğini göstermiştir⁵⁸⁵. Daha doğru bir ifadeyle Moğolların yaşamlarını sürdürebilmek için ticarete oldukça ihtiyaçları vardı.

Cengiz Han devletinin ve halkının refahını sağlamak amacıyla ticaretin gelişmesi için tüccarlara gerekli kolaylıkları sağlanarak ticareti canlandırmaya gayret göstermiştir. Ticaret yollarında tüccarların rahatça seyahat edebilmeleri için belli aralıklarla su kuyuları açılmış ve çok sayıda kervansaray inşaa edilerek, tüccarların ihtiyaçlarının rahatça karşılaması ve iyi bir şekilde konaklamaları için her türlü imkan seferber edilmiştir⁵⁸⁶. Bütün bunların yanında Cengiz Han’ın torunlarından Mengü Han döneminde tüccarlar ile müfettişler arasında meydana gelebilecek her türlü karışıklığın önüne geçebilmek adına esnaf tezkeresi adlı kanun çıkartılmıştır⁵⁸⁷. Ayrıca tüccarların ülke sınırları içerisinde daha güvenli bir şekilde ticaret yapmalarını sağlamak adına tüccarların korunması için silahlı birlikler görevlendirilmiştir. Yabancı tüccarlara vergilendirme sisteminde çeşitli kolaylıklar sağlanmış ve yabancı tüccarların yükü hafifletilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında ticaretin gelişmesi için gümrük vergilerin de belli oranda indirime gidilmiştir⁵⁸⁸.

Moğol Devleti genel itibariyle genişleme politikası izleyen askerî teşkilata önem veren bir siyasi yapıya sahip olduğu için, tüccarlardan sadece lüks eşyalar değil ordu içinde silah vb. araç gereçler temin etmişlerdir. Örneğin Ögedey Kağan devrinde tüccarlardan ok uçları, yaylar, askerî çantalar alınmaktaydı. Tüccarların Moğolların ülkesi içerisinde rahatça seyahat edebilmeleri ve ticari faaliyetlerini kolay sürdürebilmeleri için Pax Mongolia (Moğol Barışı) oluşturulmuştu⁵⁸⁹. Pax Mongolia (Moğol Barışı), Moğolların Çin ve Yakın Doğu’yu istilasından sonra XIII. ve XIV. yüzyıllarda sosyal, kültürel, ekonomik hayata etki etmiş bir barıştı. Bu sayede Batı Doğu’yu yakından tanıma ve Doğu’nun her türlü imkânından yararlanma fırsatı bulmuştur. Moğol barışı sayesinde Batı, Çin’i, Hindistan’ı, kıymetli ticari malları,

⁵⁸⁵ Mehmet Emin Şen, “Bilim Tarihçisi Sübki’ye Göre Cengiz Han”, *Akademik Bakış*, C.VI, S.11, Kış 2012, s.258.

⁵⁸⁶ Ekrem Kalan, *Moğollar Devrinde İpek Yolu*, İstanbul,2015. s.100.

⁵⁸⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220- 1350*, (Çeviren: Cemal Köprülü), Ankara, 2011, s. 468.

⁵⁸⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 459.

⁵⁸⁹ Mehmet Tezcan, “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV, S.1, Temmuz 2009, s. 155, 163.

ticari geçiş yollarını öğrenmiş ve tüm bunların dışında İslam lkeleri ve medeniyetini tanımıştır⁵⁹⁰.

Mengü Han hükümdar olduktan sonra, kardeşleri ve kuzenlerinin kendi hüküm sürdükleri bölgelerinde haksız dağıttıkları yarlıklara el koymuştur. Ülkenin dört bir yanına emirler göndererek ister Moğol kökenli olsun, isterse yabancı bir tüccar olsun, ticaretle uğraşanlara çeşitli krediler verip tüccarlara ortak olmuştur. Mengü Han zamanında tüccarlar kendi aralarında sınıflara ayrılmışlardı. Bu tüccarlar, rahatça ticaret gerçekleştirebilmeleri için hazineden kredi alıp, aldıkları bu krediyi her yıl kararlaştırılan şekilde hazineye geri öderlerdi. Hazineden kredi alıp ticaret yapan tüccarlara ortak denirdi⁵⁹¹. Cengiz Han’dan sonra devletin başa geçen Ögedey Kağan zamanında devlet yönetiminde Uygurların etkisi oldukça artmaya başlamıştı. Devlet yönetiminde görülen Uygur etkisi sonucunda özellikle 1235-1250 yılları arasında Moğollarda ortak olarak bilinen tüccarlar devlet içerisinde etkin bir şekilde rol almaya başlamış ve “ortak” üyeleri zamanla devletin fahri elçileri gibi görevlendirilmişlerdir. Uygurların başını çektiğı bu ortaklık müessesesi Doğu ile Batı arasında ticaretin gelişmesini sağlamaktaydı. Bu müessese Altın Orda Devletinde de isim değıştirerek etkisini sürdürmüştür. Altın Orda Devletinin yarlıklarında ortak kelimesi bazirgan şeklinde kullanılmıştır. Yine ortak kelimesi hanın ticari açıdan oratağı ve tüccarın geldiğı ülkedeki temsilcisi olarak düşünölmüştü⁵⁹². Ortak kelimesinin anlamı Altın Orda Devletinde “ticaret birliğinin üyesi olan tüccar” olarak ifade edilmekteydi. Altın Orda Devleti, kendi öncesinde kurulmuş Moğol Hanlıklarından daha da ileri giderek ticari faaliyetler alanlarını genişletmiş hatta devlet adamları şahsen ticari faaliyetlere katılmışlardır.

Kubilay Han, güzel hediyelere ve kıymetli ticari mallara meraklı bir hükümdardı. Bu sebeple dış ülkelerden gelen tüccaralara oldukça değıer vermekteydi. Bundan dolayı dışarıdan gelen tüccarlara karşı her türlü kolaylığın sağlanmasını istemekteydi. Bütün bunların karşılığı olarak Kubilay Han tüccarlar için çeşitli hanlar ve konaklar inşa ettirmiştir. Bu hanlarda ve konaklarda zamanla bir pazar yeri haline

⁵⁹⁰ Tezcan, “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, s. 181-182.

⁵⁹¹ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 480-486.

⁵⁹² A. Melek Özyetgin, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, **International Journal of Central Asian Studies**, Volume 13, 2009, s. 444, 449.

gelmiş ve herkes malını burada satmaya başlamıştır. Yabancılar da buralara gelerek mallarını satarlardı⁵⁹³. Kubilay Han, yabancı tüccarlara önem verdiği gibi Moğol tüccarlara da oldukça kıymet vermiş bu yüzden onlara çeşitli ayrıcalıklar tanımış ve onların statülerini yükseltmiştir. Tüccarlar ile Moğol soylu sınıfı arasında çok eskiden beri var olan ortak adıyla bilinen bir ilişki bulunmaktaydı. Bu ilişki Tüccarlar açısından oldukça önemliydi. Soylu sınıfın sağladığı destekle Asya kıtasının dört bir yanında rahatça dolaşıp alışveriş yapabiliyorlardı. Devlet ve soylulardan alınan bu desteğe ve yardıma karşılık olarak tüccarlar savaş zamanlarında bazen devlete borç para bile veriyorlardı. Kubilay Han döneminde tüccarla olan bu ilişki daha sistemli bir hal almış, ortaklık müessesesi resmî bir kurum haline gelmiştir. Kubilay Han hükümdar olduğunda Çin’de tarım ve ekonomi oldukça kötü vaziyetteyken Çin topraklarında tarımın tekrar canlanması için Kubilay Han çeşitli desteklerde bulunmuştur. Bu dönemde ülkede tahıl ambarları kurulmuş, ülkedeki çiftçiler küçük kooperatifler oluşturmuşlardır. Her kooperatif toprağı ıslah etmek, tarlaları ekip biçmek, sulama sistemleri yapmak gibi konulardan sorumlu tutulmuştur. Kooperatif başkanlarının başarıları ödüllendirilirken, başarısızlıkları ise cezalandırılmıştır⁵⁹⁴. Ticaret işindeki bu başarı 1270 li yıllara kadar bütün hızıyla devam etse de Moğol İmparatorluğunda baş gösteren sıkıntılar nedeniyle ticaret yollarının güvenliği sıkıntıya düşmüştür⁵⁹⁵.

Kubilay Han, kardeşi Arık Böke ve amcası Ögedey’in torunu Kaydu’yu bertaraf ettikten sonra Moğol tarihinin en görkemli kağanlarından biri olmuştu. Fakat iktidarının büyük bir kısmı çeşitli mücadelelerle geçmişti. Üstelik onun başarıları, bölünmeyi engelleyememişti. Herşeye rağmen, sürekliliği siyasi iktidarların ömrüne bağlı olmaksızın devam eden Türkistan’daki ekonomik düzenin, bu tür bunalım dönemlerine karşı her zaman için ikinci bir planının olduğunu biliyoruz. Nitekim Mengü Timur, esasen ticaret mallarını kendine çekmek için bile olsa, Çağataylar ile iyi geçinme kararı almıştı. Çağataylar devrindeki Türkistan’da, ticaret ekonominin bel kemiği idi. Ticaret o kadar etkili bir kazanç yöntemi ki, devlet idarecileri de

⁵⁹³Marko Polo, **Markopolo Seyahatnamesi**, (Yayına Hazırlayan: Filiz Dokuman), C.I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980, s. 93.

⁵⁹⁴ Robert Marshall, **Doğudan Yükselen Güç Moğollar**, (Çeviren: Füsün Doruker), İstanbul, 1996, s.121.

⁵⁹⁵ Nilüfer Alkan, “15. ve 16. Yüzyıllar’da İran İpek Yolu’nda Kervanlar”, **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, 2006, Sayı, 11, s. 142.

bu ağın içinde yerlerini almışlardı. Bunlar arasında, en güvenilir devlet adamlarından olan Habeş Amid de vardı⁵⁹⁶. Ticaretin sahip olduğu siyasal güç, elçilik hizmetlerinin bile bu ağın içinde kullanılmasına neden oluyordu⁵⁹⁷. Moğol hanlıkları ticaretin gelişmesi için ortak bir tavır takındılar ve alınan önlemler içinde yeni yolların yapılması, yam teşkilatının güçlendirilmesi, kervansaraylar yaptırılması, kentleşme ve ortaklıklar kurulması, % 3 ila 5 arasında ılımlı bir vergi rejimi ile pazar ve fuarların sıklaştırılması gibi bir takım yenilikler vardı. Pazar ve fuarların sıklaştırılması ticaret hacmini arttırdığı gibi, malların üreticiden tüketiciye doğrudan ulaşmasına vesile oluyordu. Ayrıca fiyatların düşük olmasına ve alım gücünün artmasına olanak sağlıyordu⁵⁹⁸. Devlet hazinesinden kredi alarak ticaret yapan “ortaklık”⁵⁹⁹ genellikle Müslümanlarla yapılmaktaydı.

Altın Orda hanları ülkelerinden birçok ticari yol geçmesinden ve ticaretten büyük gelirler elde ettikleri için ticareti desteklemekteydiler. Ticareti sadece Altın Orda hanları değil ülkenin büyük şehirlerinde bulunan Cuci ulusuna mensup hanedan üyeleride destekliyordu. Bu hanedan üyeleri tüccarla ortaklık ilişkileri kurmuşlardı. Bu ticari ortaklıklar sayesinde büyük kervanlar oluşturuluyor ve ticari ilişkiler gerçekleştirilerek büyük gelirler elde ediliyordu⁶⁰⁰. Bu kervanların çoğu ipek taşıyordu. İran’da ham ipek, Hazar Denizi’nin güneyindeki Cürcan, Amul, Mazenderân, Gilân, Şemahi ve Şirvan gibi eyaletlerde üretiliyor ve Tebriz pazarında satılıyordu. Kervanlar iki önemli dağıtım merkezi olan Erzurum’a ve Halep’e doğru yola çıkarlardı. Erzurum’dan sonra Trabzon-İstanbul deniz yolunun bile kullanıldığı oluyordu. Ancak İran kervanları çoğunlukla Anadolu güzergâhını takip ediyorlardı. İran İpek Yolu’nun Anadolu kısmında farklı zamanlarda değişik menziller

⁵⁹⁶ Bilen Yılmaz, **Moğolların Türksitan Fethi ve Sonuçları (13-14. Yüzyıllar)**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 156.

⁵⁹⁷ Ekrem Kalan, **Orta Çağ’da İpek Yolu’nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar. Yükselen İpek Yolu**, Cilt 2, Ankara, 2016, s. 188.

⁵⁹⁸ Kalan, **Moğollar Devrinde İpek Yolu**, s. 97-102-105.

⁵⁹⁹ Tarihi Türk şivelerinden Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçelerinde “Ortak”, “arkadaş” şeklinde geçmektedir. Doğu kaynaklarında geçen “ortak” tabiri ise Altınordu ve İlhanlılarda İranlı tüccarlar için kullanılmıştır. Barthold ise kelimeyi “iş arkadaşlığı” ile ilişkilendirmiştir. Büyük Kağanlıkta kelimenin “hanın ticari mümessili” anlamda kullanıldığı görülmektedir. Hanlarla bu tacirler arasında sıkı ilişkiler vardı. Gerektiğinde tacirler hanlara borç para verirdi. Yine tacirler önemli devlet görevlerine getirilir, yabancı ülkelere elçi olarak gönderilirdi. Bkz. Ayşe Melek Özyetkin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarluk ve Bitkilerin Dil ve Üslup İncelemesi**, Ankara, 1996, s.169-170.

⁶⁰⁰ Ekrem Kalan, **“XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları’nın Ticaret Politikaları”**, Avrasya Etüdleri, S.45, 2014, s. 57.

kullanılmaktaydı. İlhanlılar döneminde kervanlar Erzurum, Erzincan, Sivas yoluyla Konya'ya ve İstanbul'a gidiyordu⁶⁰¹. İlhanlılar döneminde de ticaret devlet için oldukça önemli bir yer teşkil etmekteydi. İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküder, Mısır Memlûk sultanı Kalavun'a yazdığı mektupda Tüccarları devletin temeli olarak nitelendirmektedir.

Büyük Okyanustan Akdeniz'e ve Karadeniz kuzeyine oradan orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir coğrafya'ya hakim olan Moğollar tarihin gördüğü en büyük göçebe topluluklardandır. Moğollardan önce Orta Asya ve Ön Asya'da siyasi, dini, ticari bir birlik yoktu. Bölge de yaşayan Türk, Arap, Fars gibi güçlü toplulukların kendi içindeki kavgalar, Haçlı seferlerinin getirdiği yorgunluk ve yıkıntı, Moğollar'ın sahneye çıkışını elbette kolaylaştırmıştı⁶⁰².

1220'li yıllarda başlayan Moğol istilaları zaten ortada olan parçalanmışlığı tam bir yıkım haline getirdi. Birçok şehir, kültür, medeniyet, ticaret merkezi ve milyonlarca insan yok oldu⁶⁰³. 1260'lı senelere kadar devam eden yıkım daha sonraları inşaa faaliyetlerine döndü. Moğollar yeni şehirler yeni kanallar ve yeni ticaret merkezleri inşaa edip yeni ekonomi ve vergi sistemi oluşturdu. Yeni merkelerin kurulması, bölge ve Moğol ekonomisine sağladığı katkının yanı sıra dünyanın ekonomik gelişimi üzerinde de büyük bir etki yapmıştı. Çünkü Kağanlar ya da Moğol hükümdarları, kendi topraklarından geçen ticari güzergâhlarında yeni bir takım kanunlar çıkartarak daha düzenli hale getirmişler ve Avrupa, Orta Asya ve Uzakdoğu arasında kurulan bu ekonomik ilişkilerin gelişmesine ve istikrarın sağlanmasına yardımcı olmuşlardır⁶⁰⁴.

Bu bağlamda Moğolların Ortadoğu'ya yerleşmeleriyle birlikte Batılılar; Doğu Akdeniz, Karadeniz ve Rusya ticaret yolları üzerinden Çin, Hindistan, Orta Asya ve İran ile ticaret yapmak istediklerinde, Moğol yönetimlerinden çeşitli destekler

⁶⁰¹ Alkan, 15. ve 16. Yüzyıllar'da İran İpek Yolu'nda Kervanlar, s. 142.

⁶⁰² Tezcan, "Türk-Moğol Döneminde Karadeniz'de Ticaret", s. 154.

⁶⁰³ Cüveyni, Moğol istilası sonucu Nişapur kentinde 1.300.000 insanın katledildiğini, 100.000 kişinin yaşadığı şehirlerde 100 kişinin dahi kalmadığını aktarır.

⁶⁰⁴ Önder Güler, "Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti", **Karadeniz Uluslar Arası Bilimsel Dergi**, Volume:45, Spring 2020, s. 27.

almaktaydılar⁶⁰⁵. Böylece geleneksel engellerin kaldırılmasından yararlanan ilk kişiler arasında tabii ki tüccarlar vardı. Bu tacirlerin yanı sıra Moğol hanları da ticaret ve takas sürecinde önemli bir faktör ve katılımcı olarak yer almıştır. Moğol hanları, profesyonel tacirlerin ticaretlerini daha rahat yapmaları için ihtiyaç duyduğu şartları iyileştirmeye büyük katkı sağlamışlardır.

Moğol topraklarına gelen tüccarların serbest bir şekilde dolaşmaları ve dini inançlarını hiçbir engelle karşılaşmadan yaşayabilmeleri, Karadeniz'in Avrupalılar tarafından cazip bir ticari nokta haline gelmesini sağladı. Nitekim Akdeniz ticaretinin Karadeniz'e kaymasının bir diğer sebebi de bu olabilir. Bunun en büyük göstergesi de o dönemde bu bölgedeki ticarete adından çokça söz ettiren İtalyanlar; Karadeniz ticaretine yönelmişlerdi⁶⁰⁶. Bu ticari yöneliş İtalya'nın önemli ticaret kentlerinden Venedik ve Cenevizli tacirlerin, XIII. yüzyılın başlarında Tatar topraklarında çokça ticaret yapmalarıyla devam etmişti. Bu durumun bir sebebi, Altın Orda Devletinin Müslümanların alışveriş şehri olan Solhat'ın yerini Kefe şehrine taşınması⁶⁰⁷ idi. Bir diğer sebebi ise Akdeniz'den Karadeniz'e kayan bu ticaretin bölgedeki hükümdar ve yöneticilerin, Karadeniz'in önemli ticaret noktalarına Marco Polo gibi yabancı seyyah, girişimci ve tacirleri çekerek ticari anlamda büyük atılımlar yapmalarıydı. Ayrıca bu dönemde Karadeniz'in önemli ticari noktalarından Kırım; Asya ile Avrupa ticaretinin ağ geçidi olarak görev yapıyordu. Bu bakımdan Venedikliler, Latin İmparatorluğu zamanlarında yarımada'nın güney kıyısındaki Kiev/Sudak'a belli aralıklarla yolculuk yapıyorlardı. Ceneviz ve Venedikli tacirler, Don nehrinin ağzında gelişen bir ticaret merkezi olan Tanais'e yerleştiler. Nitekim kısa bir zaman sonra Pisa tacirleri aynı nehirde Azak Denizine daha yakın olan Porto Pisano'yu (Siniavka) kurdular. Böylece İtalyanların bölgedeki varlıkları Karadeniz ticaret ağını daha da genişletmişti⁶⁰⁸.

Haçlı seferleriyle birlikte Doğu'nun önemini daha iyi anlayan batılılar, Karadeniz üzerinden Mısır'a İtalyanlar tarafından yapılan ticarete ve Mısır'a her

⁶⁰⁵ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, C. 1, İstanbul, 1974, s. 442.

⁶⁰⁶ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisat Tarih Mecmuası**, C. 1, S. 2, İstanbul, 1931, s.10-17.

⁶⁰⁷ Tezcan, **Türk-Moğol Döneminde Karadeniz'de Ticaret**, s. 161.

⁶⁰⁸ Güler, "Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti", s. 28.

türlü ambargo koyulacaktı. Özellikle Papalık, mukaddes bölgelerin Müslümanların elinde kalmasını sağlayan Mısır'daki Memlukleri yıkmak için çeşitli planlar içerisine girmişti. Öyle ki Mısır'a ekonomik bir ambargo uygulamış; kıtlık ve sefaletle sürükleyerek parasızlaştırma politikası yoluna gitmişlerdi⁶⁰⁹. Fakat Mısır'da Memluk devletinin güçlenmesiyle birlikte Haçlılar, Doğu Akdeniz liman ve bölgelerinden çıkartılırken, 1291 yılında Akkanın da fethedilmesiyle birlikte, Haçlılar tamamen Doğu Akdeniz'den çekilmek zorunda kalmışlardı⁶¹⁰. Fakat tüm bu yaşananlardan sonra papalığın baskı ve ambargoları artarak devam etmişti. Avrupa'dan Mısır'a gelen demir ve kereste gibi önemli ticari ürünlerine bile ambargo uygulamaya başladılar. Özellikle de XIII. yüzyılın ortalarında; Memlukların ilk dönemlerinde bölgenin tahıl ihtiyacı çok fazlaydı. Dolayısıyla İtalyan tacirleri vasıtasıyla Sicilya'ya da Apulia bölgesinden Mısır'a gelen çeşitli ticari ürünlerin papalık tarafından Mısır'a gelmesi engellenmekteydi. Ayrıca Memluk orduları için Karadeniz'in kuzeyinden Kuzey Anadolu kıyılarına özellikle Sinop, Samsun ve Trabzon limanlarına gelen İtalyan ticaret gemileri ve onların tüccarları, buradan da kara yolu ile Kastamonu-Çankırı-Sivas üzerinden Konya ve Antalya'ya gelerek, bu limanlardan köle alımına ve taşınmasına bile papalık engel çıkarmaktaydı. Bütün bunlara ilaveten papalık Hindistan'dan gelip İskenderiye limanından Avrupa'ya gidecek olan malların gümrük gelirlerinden bile mahrum etmek gibi çeşitli ambargolar koymaktaydı. Fakat papalığın tüm engellemelerine rağmen İtalyan tüccarları kaçak olarak Mısır ile ticaretlerine devam ediyorlardı⁶¹¹. Ancak bütün dikkatleri üzerlerine çekmemek için alternatif bir yol olarak; Küçük Ermenistan-Sivas-Tebriz yolunu kullanarak bu yolu canlandırdıkları gibi Karadeniz kıyılarındaki limanların da ticari potansiyelini zirveye çıkarmıştı. Çünkü Trabzon, Tebriz'den gelen ticari malların yüklenmesi için gayet uygundu.

Moğolların saldırı ve seferleri neticesinde Karadeniz üzerinden kurulmaya mecbur kalınan ticari ilişkiler ise Güney Karadeniz'de Trabzon limanı ve Kuzey Karadeniz'de ise Kefe limanı önemli rol oynuyordu. Özellikle Kefe limanı, Rusya ve

⁶⁰⁹ Bahattin Keleş, **Bahri Memluklerde İktisadi ve Ticari Hayat**, İstanbul, 2018, s.225. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, C. 1, İstanbul, 1974, s.434.

⁶¹⁰ Bahattin Keleş, **Bahri Memluklerde İktisadi ve Ticari Hayat**, s.246. Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, 1994, s.130.

⁶¹¹ Güler, "Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti", s.28-29.

Doğu ticareti için önem kazanırken, bu ticaret yolları güneyden kuzeye kaydığı için Anadolu Selçuklu Devleti ve Karadeniz ticareti için büyük bir katkı sağlamıştı⁶¹². Ayrıca yapılan bu ticari faaliyetlere konu olan en önemli ticari emtialar arasında Küçük Asya'ya yani Anadolu'ya İsfahan'dan çokça meyve gelirken, Gürcistan'dan çivi, kereste, yük hayvanları, elbise, aba, iplik, yün halı ve ipek ürünleri, Türkistan'dan ise misk, sincap, samur, siyah tilki, beyaz tavşan derileri, koyu şahin, akik, at ve köle gelmekteydi⁶¹³.

Moğol tarihinin ticari anlamda en olumlu başarısı, sahip oldukları muazzam bir coğrafyada oluşturdıkları olağanüstü ulaşım kolaylığı ve transit yolları olmuştur. Şimdiye kadar farklı coğrafyalardan gelmiş insanlar, ilk kez buralarda başka insanlarla irtibata geçerek, birbirlerini tanımış, maddi ve manevi anlamda fikir alışverişinde bulunmuşlardı. Moğollar sonraki yıllarda da Batı ile olan ticaretlerine önem vererek, Venedik ve Cenevizlilerle sıkı ilişkiler içerisine girmişlerdi. Bu ticari ilişkilere İlhanlılar sıcak bakmasa da, diğer Moğollar yani Altın Orda devleti, Batı ile olan ticarete önemli bir konuma sahip olduklarını düşündükleri Trabzon ve Küçük Ermenistan'ı bir liman ya da istasyon olarak kullanmaktaydılar⁶¹⁴. Özellikle Moğolların Yakındoğu'ya gelmeleriyle birlikte, Doğu ve Batı arasındaki ticari faaliyetler mekânsal olarak bir değişime uğramıştı. Bu değişim Akdeniz ticaretinin Karadeniz'e kaymasıydı. Aslında bu bir nevi Karadeniz'in uluslararası alanda kendini tanıtmayı ve Karadeniz bölgesinin önemli bir ticaret merkezi olmasına da hizmet etmişti⁶¹⁵. Bu bakımdan Moğolların bölgedeki önemli kollarından olan Altın Orda Devleti, Asya ve Avrupa arasında sahip olduğu coğrafya itibarıyla kara ticaretinde önemli bir ticari ağı sahip olan Çin'den Karadeniz'e uzanan ticaret yolları, doğuda Harezm'den başlayıp, başkent Saray'dan Azak'a ve oradan da Kırım limanlarına ulaşan bir güzergâhtan oluşmaktaydı⁶¹⁶. Dolayısıyla sınırların genişlemesiyle birlikte yapılan ticari faaliyetler Moğollar ya da onların kolu olan Altın Orda Devleti ticari ağını da genişletiyordu. Özellikle İtalyan tüccarlar

⁶¹² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. 1, İstanbul, 1974, s.434.

⁶¹³ Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220- 1350*, (Çeviren: Cemal Köprülü), s. 473.

⁶¹⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220- 1350*, (Çeviren: Cemal Köprülü), s. 473.

⁶¹⁵ Abdulkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *On dokuz Mayıs Üniversitesi İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, Samsun,1990, s. 233.

⁶¹⁶ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 49-50.

tarafından Kırım'dan yüklenen malların Akdeniz ve Batı kıyılarına ulaştırılması ve bu dönemde kuzey yolu yani Baltık denizi ve Novgorod'dan başlayıp İtil nehri üzerinden Saray'a uzanan bu önemli ticaret yolu Altın Orda devletinin önemli ticari ağını oluşturmaktaydı.⁶¹⁷

Ticari ağın genişlemesiyle birlikte Moğolların farklı bölgelerde yaptıkları ticarete zaman zaman hükümdarlar müdahale ediyorlardı. Tabii ki bu müdahaleler, ticareti korumak adına yapılmış olup, özellikle satıcıların, sattıkları ürünlere fahiş fiyatlar isteyerek, şahsi çıkar elde etmelerini engellemek için yapılmış müdahalelerdir. Ayrıca bu mesele Moğol hükümdarlarından Mengü Han zamanında çokça gündeme gelmiş ve hükümdar tarafından önemli tedbirler alınmıştı. Aynı zamanda taciri ve ticareti desteklemek adına günümüzdeki bankaların esnafa verdikleri ticaret kredisine benzer şekilde Moğollarda bu işi yapmak üzere kredi birlikleri kurmuşlardı. Özellikle bu birliğe ortak ya da kayıt olan tacirler, paralarını faiz karşılığında ödünç verebiliyorlardı. Fakat bu sistem daha sonraları suistimâl edilerek, Mengü han tarafından durdurulmuştu. Ayrıca bu hükümdar döneminde belli sebeplerden dolayı zarar görmüş tacirlerin zararları devlet tarafından tanzim edilmişti⁶¹⁸

Karadeniz havzasında yapılan ticaret bizzat Moğol imparatorluğunun yanında onun soyundan olan Altın Orda ve İlhanlılar gibi Moğol sülalesinden olan ailelerin kurdukları devletlerin de katkılarıyla önemli bir ticari faaliyete dönüşmüştü. Özellikle dışarıdan Karadeniz havzasına gelen İtalyan tüccarlardan Cenevizliler, İlhanlıları desteklerken, Venedikliler de Altın Orda ve Memluk devleti adına faaliyet göstermekteydiler⁶¹⁹. Fakat tam manasıyla Karadeniz'de var olmaya çalışan Moğol sülalesi; Altın Orda Devleti hanedanlığından olanlardı. Çünkü onlar sahip oldukları coğrafya gereği, Karadeniz'e çok yakın hatta topraklarının Karadeniz'e kıyısı bile vardı. Bu bakımdan genellikle bu dönemde Moğollar, ticari ilişkileri ve faaliyetlerini Altın Ordu Devleti topraklarında yaşayan Müslümanlar sayesinde yapabiliyordu.

⁶¹⁷ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, (Çeviren: Egemen Mızrak-Dorukan Mızrak), İstanbul,2009, s. 87-88.

⁶¹⁸ Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220- 1350**, (Çeviren: Cemal Köprülü), s. 469-470.

⁶¹⁹ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisat Tarih Mecmuası**, C. 1, S. 2, İstanbul,1931, s. 16.

Nitekim bu Müslüman tacirler, aynı zamanda Rus topraklarından da geçerek sonrasında Novgorod ticaret yoluna ulaşmaktaydılar. Moğollarda bu dönemde bu yolun devamı olarak, Baltık denizine Litvanya üzerinden bir yol açmakla meşguldüler⁶²⁰. Dolayısıyla Novgorod ve sonrasında Baltık Deniz'ine varılan bu yolda; bal, balmumu, domuz, kürk, köle, deri, samur derisi gibi bazı ürünlerin ticareti yapılmaktaydı⁶²¹. Bunların yanında Hindistan'dan fil, ilaç, kıymetli taşlar, inci, altın, gümüş işleme ve fildişi gibi ürünler, Moğollarla Hintliler arasında yapılan ticaretin önemli ticari ürünleriydi⁶²².

Karadeniz kuzeyinde bol miktarda yetişen ve ihtiyaç fazlası olan tahıl, et, balık gibi ürünlerine karşılık, güneyin şarap, zeytinyağı, ilaç, kurutulmuş meyve, mücevherat'ı ticarete kullanıyordu. Moğollar özellikle Altın Orda döneminde Kuzey Buz Denizi ve Baltık Denizi ticaret yolu ile yakından ilgilenmişler önemi kaybolan Akdeniz ticaret merkezlerinin yanında burada yeni ticaret ağı kurmak istemişlerdir⁶²³. Moğollar böylelikle Avrupa da, Novgorod üzerinden Rusya ve Doğu bölgeleri ile yeni bir önemli ticari bağlantıların yapılabileceği ve önemli bir kapıya sahip olma imkanının böylelikle yakalanabileceğinin bilincindeydi⁶²⁴. Kara seferlerinde ileri düzeyde bir başarı ortaya koyan Moğol süvarilerinin, karadaki güçleri ile kıyaslandığında deniz gücü neredeyse yok gibiydi. Dolayısıyla Moğolların Karadeniz üzerinde özellikle de ticari anlamda uzun bir dönem çok büyük bir katkısı olmamıştır. Fakat Altın Orda Devleti'nin kurulması ve Karadeniz'in kuzeyinde var olmaları 13 ve 14. yüzyıllar için Karadeniz ticareti adına atalarına göre daha iyi işler başarmışlardı. Özellikle Kefe limanı büyüyerek Karadeniz ticaretinin kavşak noktası haline geldi. İlk zamanlar Karakum da bulunan Moğol Hanlarına doğrudan bağlı iken peyderpey bağımsız olan Altın Orda Hanları Kefe'yi kendi toprakları içerisinde kabul ediyorlar, Kefe şehrine Tudun adında Han'ı temsil eden ve vergi toplayan bir yönetici tayin ediyorlardı⁶²⁵. Cenovalılar, Tudunlarla iyi geçiniyorlar ama Han ve

⁶²⁰ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, (Çeviren: Egemen Mızrak-Dorukan Mızrak), İstanbul,2009, s.195.

⁶²¹ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, s.51.

⁶²² Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220- 1350**, (Çeviren: Cemal Köprülü), Ankara, 2011, s. 472.

⁶²³ Tezcan, Türk-Moğol Döneminde Karadeniz'de Ticaret, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, s. 156-160.

⁶²⁴ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, C. 1, İstanbul, 1974, s. 434.

⁶²⁵ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, I.Cilt, İstanbul, 2000,s. 331-332.

Tudunlar arasında meydana gelen çekişme ve çatışmalardan olabildiğince faydalanmak için fırsat kolluyorlardı.

Özellikle 14. yüzyılın ilk yarısında ve Canibek Han zamanında Altın Orda Devleti ile Venedikliler arasında bir antlaşma yapılmıştı. Nitekim bu antlaşma ile hükümdar, ilk olarak Karadeniz'in kuzey kıyısını, limanları ve ticaret merkezlerini elinde tuttu. Ardından aktif ticarete katılmak isteyen tacirlere destek oldular. Özellikle de Canibek, Müslüman yolcuları taşıyan gemilere saldırmamak şartıyla Venediklilere Karadeniz'de ticaret yapma hakkı vermiřti⁶²⁶. Aynı yüzyılda Cenevizlilerin Bizans'tan ticari tavizler elde etme adına Bizans'ı sıkıştırmaları ve Moğolların kötü sürecinden faydalanarak, Karadeniz çevresindeki liman ve bölgeleri zapt etmiş olan Rusların; Çin ve İran gibi ölkelerin mallarının sadece kendilerince korunan ve idare edilen bir yapıya bürünmesi durumu, İstanbul'un fethedilmesine kadar devam edecekti⁶²⁷. Bu bakımdan Moğol istilalarının, İtalyan tacirlerin Karadeniz'de "dükkân ya da pazar yeri açmak/kurmak" için ilk girişimlerini tetiklediğİ çeşitli kaynaklarda da ifade edilmektedir. Bu bağlamda Moğol devletlerinin Karadeniz kıyı ve çevresinde ve Karadeniz'in kuzeyindeki varlığı; ticaret merkezlerinin hayatta kalma ve gelişme stratejilerini, Akdeniz piyasalarını Avrasya'nın ötesinde Karadeniz'in büyük topraklarına bağlayan ticari ve siyasi mekanizmanın bileşenlerini şekillendirmede önemli bir konuma sahipti.

Nitekim Doğu Akdeniz'de meydana gelen siyasi münakaşa, çeşitli ambargo ve politikaların ortaya çıkardığı boşluğu Karadeniz havzası doldurmuştu. Bu bakımdan Batı Avrupa'nın Asya ticaretine giriş kapısı olarak Doğu Avrupa kullanılmıştı. En nihayetinde bu dönemde Karadeniz havzası Cengiz hâkimiyetinin bir parçası olduğundan tacir ve misyonerlere sınırsız bir şekilde engellenmeden dolaşım ve ticaret yapma hürriyeti sağlanmıştı. Ayrıca kendi tacirlerinin çıkarlarını dış rekabete karşı korumak için mücadele veren Bizans imparatorluğunun ya da doğu'daki Müslüman hükümdarların aksine, Moğol hanlarının hiçbir ticari sınıfları yoktu ve yabancı tacirleri sahip oldukları toprakları dolaşmaya teşvik etmek için her şeyi yapıyorlardı. Özellikle de Cengiz Han ve oğlu Ögeday Kağan, hâkim olduğ

⁶²⁶ Güler, Moğollar, "Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti", , s.31.

⁶²⁷ Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, s.439-440.

topraklarından tacirlere seyahat edecekleri yerlerde emniyeti, gümrük vergilerini ve mal alışverişini sağlayarak, mümkün mertebe en yüksek kârları elde edebilmeleri için çeşitli transit kolaylıkları sağlanmaktaydı⁶²⁸.

Moğol imparatorluğunun 1261 yılında birkaç devlet olarak parçalandığını ve bunlardan Avrasya steplerinde yer alanın Altın Orda Devleti ve diğerinin ise İlhanlılar Devleti olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Dolayısıyla Moğol sülalelerinden olan bu iki devlet arasında, Moğol topraklarında ve çevresinde iktidar olma mücadele ve anlaşmazlıkları özellikle de ticari anlamda bir dizi rekabeti ortaya çıkardı. Beraberinde ticaret yollarının kontrolü üzerindeki çatışmalar ve Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki toprak anlaşmazlıkları, Karadeniz bölgesi için büyük bir öneme sahip olan Avrasya ticaret ağında büyük değişikliklere yol açtı. Yaşanan bu siyasi olayların, ticari faaliyetlere yaptığı etkinin yanında, aynı zamanda siyasi otoritenin boşluğundan faydalanan Ceneviz ve Venedik devletleri tarafından Kefe ve Tana limanlarının kurulmasındaki Moğolların rolü, Karadeniz ticaret ve siyasi tarihinin en önemli hadiseleri arasında gösterilmektedir. Öyle ki Moğollardan teşekkül eden İlhanlılar ve Altın Orda devletleri, ipek yolunun kontrolü üzerinde fikir ayrılığına düştüklerinden dolayı, o güzergâhta ticaret yapan tacirler, Aral Denizi bölgesinden hareketle bozkırlar boyunca devam ederek kuzey Karadeniz kıyısındaki önemli limanlara yani Kefe, Tana ve Suğdak'a yönlendirilmişti. Bu bakımdan bu iki Moğol devletinin aralarındaki iktidar kavgası, Karadeniz üzerindeki ticaret limanlarının iktisadi potansiyelinin artırılmasına büyük katkı sağlamıştı.

Karadeniz havzası, Karadeniz'in kuzey ve steplerini oluşturan bölgede meydana gelen ticaret trafiği, kültür alışverişi, Avrasya'daki bilimsel, dini ve felsefi fikirlerin aktarılmasında Moğol aristokrasilerinin önemi dikkate şayandır. Dolayısıyla Moğol İmparatorluğundaki yöneticilerle Karadeniz'deki Avrupalı tacirler arasındaki ilişki, aslında Moğol imparatorluğunu, sadece Avrupa da sahip olduğu topraklarla değil, daha önceki göçebe imparatorluklarla olan ilişkileri üzerinden de bir fikir ortaya koymaktadır. Aynı zamanda İlhanlıların, Memluk Devleti ile olan çatışması ve Doğu Akdeniz'deki Müslüman engelini güçlendirmesi hem ipek

⁶²⁸ Güler, "Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti", s.31.

yolunun hem de Hint okyanusundan Diele ve Fırat yolu ile Suriye'ye ve Kilikya Ermenistan'ına kadar olan baharat yolunun Irak bölgesi ucunun abluka altına alınmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan İlhanlı hükümdarı Arghun, sahip oldukları ticareti Irak nehir yolları ve Basra körfezini; Ormuz, Tebriz ve Trabzon yoluyla Karadeniz'e bağlayan İran yolunu kara yolu rotasına kaydırmak için Cenevizli tacirler ile uzun süre çalıştı. Bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere Karadeniz bölgesi, muhtemelen tarihin her dönemi ve özellikle de Ortaçağ'da ipek ve baharat yolları bölgedeki önemli ticaret yollarına katkı sağlarken, bu yollar daima işlek olarak kullanılmıştı. Özellikle de 1300'lü yıllardan sonra büyük tacir kervanları ve misyonerlik yolculukları Karadeniz üzerinden gerçekleşmekteydi.

Aslında kaynaklar, 14. yüzyılın ilk yarısında bu güzergâh üzerinde ticaret yapan ve buradan geçen, tacir ve seyyahları ticaretin en önemli sağlayıcıları ve tedarikçileri olarak göstermektedir. Ayrıca bu bölgenin bir kısmı İlhanlılar yani İran Moğollarının sınırları içerisinde; XIV. yüzyılın başlarında Batum'un güneybatı kısmından Trabzon Rum imparatorluğunun doğusuna yani Karadeniz'e kadar uzanmış olduğundan bu devletin gemileri Karadeniz'de rahatlıkla dolaşabiliyordu. Hatta bu dönemde İlhanlılar ile Cenevizlilerin kendi aralarında yaptıkları ticari antlaşmalar gereğince, Cenevizliler Tebriz'de ticaret kolonileri kurmuşlardı. Bu bakımdan Tebriz bu dönemde Karadeniz ticaretine önemli miktarda katkılar sunmuştu. Öyle ki, Tebriz; Bağdat, Hindistan, Musul, Hürmüz ve Avrupa'dan gelen tüccarların toplandığı bir merkez konumundaydı. Özellikle Tebriz, İlhanlı devletinin başkenti olmasının yanında bölgenin önemli ticari merkezleri arasında yer almaktadır. Trabzon üzerinden gelen ticaret kervanları, Tebriz üzerinden Kazvin, Nişabur, Bâdâşhan'a ulaşmaktadır. Cenevizliler ise Bağdat, Musul, Keşmir ve diğer güney şehirlerinden alınan her türlü ihtiyaç maddelerini Tebriz'den alıp Trabzon'a, buradan da Avrupa'ya ulaştırmaktaydılar. Böylece Cenevizliler, İlhanlıların kendilerine sağladıkları güvenli ticaret ortamında, birçok ticari ürünü, Kuzey ile Güney ticaret noktaları arasında önemli bir ithalat ve ihracat merkezi olan Trabzon'dan sevk etmekteydi. Bu bakımdan Venedik ve Cenevizliler, Asya'dan temin ettikleri ürünleri Avrupa'ya nakletmek için Trabzon'u bir istasyon olarak ve önemli bir ticari liman olarak kullanıyorlardı.

XIII. yüzyılın sonlarına doğru sınırları Batum'un güneybatısından Karadeniz'e kadar yayılan İlhanlıların Karadeniz'deki gemileri sıkıntısız bir şekilde seyrüsefer yapabilmekteydi. Ayrıca İlhanlıların, Ceneviz ve Venediklilerle yaptıkları ticari antlaşmalar neticesinde bu coğrafyada çeşitli ticari avantajlar elde etmişlerdi⁶²⁹. Özellikle İlhanlıların bölgede sağlamış oldukları güven ve emniyet ortamında Trabzon-Tebriz ticari hattı ön plana çıkmıştı. Dolayısıyla bu hat üzerinde gerçekleştirilen bütün ticari faaliyetler İlhanlı devletlerinin kontrolü altındaydı⁶³⁰. Ayrıca Cenevizliler aracılığıyla Tebriz üzerinden Trabzon'a buradan da Avrupa'ya ulaştırılan ürünler arasında gümüş, şap, baharat, balmumu ve ipek gibi ürünler, Avrupa ulaştırılıyordu⁶³¹.

Moğol imparatorluğundan ayrılan Altın Orda ve İlhanlı devletlerinin dışında Kubilay Han tarafından Çin'de kurulan Kubilay Hanlığı, Moğol hükümdarı ile olan sorunlarına rağmen, zaman zaman kendi Moğol kabileleriyle ittifaklar kurmayı başarmıştı. Özellikle Karadeniz'de önemli bir güce sahip olan İlhanlı hükümdarı olan yeğeni İlkhana Abakha ile ittifak kurmada başarılı olmuştu. Aslında bu ittifaklar onun uzun mesafeli ticareti teşvik etme isteğinden kaynaklanıyordu. Nitekim bu dönemde ipek yolu bir kez daha iyi çalışmaya başladı. Aynı zamanda deniz ticaretini de teşvik etti. Dolayısıyla Çin, Güneydoğu Asya, Güney Asya ve Orta Doğu arasındaki deniz yolu boyunca sevkiyat hacmi de böylece büyüdü. Yabancılar imparatorluğun içinde ticari faaliyette bulunmayı ve dini vecibelerini yerine getirmeyi kabul ettiler. Kubilay Han'ın uluslararası çıkarları onun mahkemelerine yansarak; ülkelerindeki ticareti daha iyi bir seviyeye getirmek adına; tacir, seyyah ve çeşitli misafirleri düşünen yasalar yaptılar. Bu mahkemelerde birçok yabancı elçi, tacir ve dini şahıslar sürekli olarak yer aldı. Güneydoğu Asya'dan Chams, Orta Doğu'dan İran Müslümanları ve hatta birkaç Avrupalı Hristiyan dâhil, nispeten çok sayıda yabancı işadama Moğol coğrafyalarında ikamet ettiler⁶³².

⁶²⁹ Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220- 1350**, (Çeviren: Cemal Köprülü), s. 473-474.

⁶³⁰ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisat Tarih Mecmuası**, C. 1, S. 2, İstanbul, 1931, s. 17.

⁶³¹ İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu- İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 2003, s.33.

⁶³² Güler, "Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti", s. 33.

Venedik ve Cenevizlilerin fasılasız ve yoğun şekilde İlhanlı topraklarında ticaret yaptıkları anlaşılmaktadır. İlhanlı hükümdarları, sözü edilen bu İtalyan tüccarların ilgisine kayıtsız kalmayarak zaman zaman onlara çeşitli imtiyazlar tanıdıkları ve vergi ücretlerinde iyileştirmeler yaptıkları görülmüştür. Ortaçağın en önemli ticarî şehirlerinden olan Tebrîz, Avrupalı İtalyan tüccarların uğrak noktası olmuş, ayrıca Karadeniz ve Anadolu'dan getirdikleri malları burada değerlendirme fırsatı elde etmişlerdir. Bu bakımdan gerek Avrupalı tüccarlar gerekse diğer ülkelerden gelen tacirler için Tebrîz vazgeçilemez bir ticaret şehri haline gelmişti. İlhanlıların İtalyan tüccarlarla gerçekleştirmiş oldukları ticari faaliyetler zamanla öylesine ilerlemiştir ki İlhanlı topraklarında Venedik ve Cenovalılar konsolosluklar bile açmışlardı. Bu sayede İlhanlı hâkimiyetindeki İtalyan vatandaşların ve tüccarların sorunları hızlı bir şekilde çözüme kavuşturulmaktaydı. Venedikliler ile yapılan antlaşma gereği Venedikli tüccarların İran'da serbestçe ticari faaliyette bulunmaları, gümrük ve yol vergisi dışında başka vergi ödememeleri karara bağlanmıştı⁶³³. Hazar gölü ve çevresindeki ticari malların nakliyesi ile uğraşan Cenovalılar Tebriz şehrinde ticaret konusunda oldukça faal durumdaydılar. Tebrizde bulunan Cenova konsolosluğunun yirmi dört üyesi Cenova ve İlhanlılar ile olan ticari ilişkileri düzenlemekle görevliydi. Tüm bunlara ilaveten deniz ticaretinde etkin olabilmek, korsanlara karşı tedbir almak ve Memlûklarla denizde de rekabet edebilmek için İlhan Argûn döneminde Cenovalılarla ortaklaşa yapılmaya çalışılan donanma projesi de İlhanlı-Avrupa ilişkilerinin askerî-lojistik alışverişini temsil etmektedir. Bunların yanı sıra Gazan Han döneminde ticaret yollarını açık tutmak ve emniyetini sağlayabilmek için büyük çaba sarf edildi. Venedik ve diğer İtalya şehirleri Sivas ve Konya'da şubeler açılar, bu şehirlerdeki tamga vergisi bütün Anadolu vergileri içerisinde önemli bir yekun tutmaktaydı. Ticaretin bu derece gelişmesi doğal olarak şehirlerin büyümesini ve ticari merkezler haline gelmesini sağladı.

Timurlular döneminde Emir Timur, yeni planlar oluşturarak, ortalığı toplayıp, yıkılan yerleri yeniden inşaa etmek işini kendisine prensip edinmişti. Bu anlayış ile harabeler ortadan kaldırılıyor, yollar iyileştirilip onarılıyor, kuyular temizleniyor,

⁶³³ Özgüdenli, **Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları (1295-1304)**, s. 297.

harap köprüler yıkılıp yenileri yapılıyordu. Yeni bağlantı yolları, menzillere yüzlerce at barındıran postaneler kuruldu. Amu Derya üzerinde nehirden geçişleri kontrol için bekleyen memurlar için istasyon binaları yapıldı. Kalın çelik halatlara vasıtasıyla bir kıyıdan diğer kıyıya giden sallar çalıştırılıyordu. Ticaret için, kervansaraylar, köprüler, sokak döşemeleri yapılıyor ayrıca yer altı kanalizasyon, baraj ve suyollarına oldukça önem veriliyordu. Semerkand önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş, her ırktan ve dilden insanlar şehirde zanaatlarını icra ediyordu. Semerkand pazarlarında o dönemlere göre aklın alamayacağı bir şekilde ticari aktivite oluşmuştu. Çinden ipek balyaları, Hindistan'dan baharat, Venedik'in Karadeniz kıyısındaki kolonilerinden, Hive'den ve Afganistan'dan her gün hesaplanamayacak miktarda kıymetli ticari mallar gelmekteydi⁶³⁴.

4.4- Ticaret Yolları ve Ulaşım

Moğollar, Cengiz Han tarafından merkezi Karakum şehri olarak kurulmuş, XII. yüzyıl ortalarına doğru kuzeyde Sibiry, doğuda Mançurya, güneyde Afganistan, batıda Anadolu dâhil olmak üzere bugünkü Ukrayna ve Polonya sahasına kadar uzanan bir hâkimiyet kurmuşlardı. Cengiz Han'ın ölümünden sonra da oğulları ve torunları tarafından fetihler yapılmaya devam etmiştir⁶³⁵. Moğol fetihleri sırasında fethedilen yerler yağmalanmış büyük hasarlar görmüştü. Özellikle Türkistan bölgesinde kolay kolay kapanmayacak yaralar açılmıştı. Dönemin en önemli merkezlerinden Herat gibi şehirler yok olmaya yüz tutmuştu. 1260 yılına kadar tahribatlarına devam eden Moğollar bu tarihten itibaren ticaretin önemini kavramış, ticareti geliştirmek için de yeni yollar, ulaşım, konaklama ve Pazar yerleri gibi alanlara önem vermeye başladılar⁶³⁶. Önlerinde Babil, Petra, Basra, Necran gibi ticari yönden gelişmiş önemli şehirler vardı. Dolayısıyla ticaret ile şehirleşme arasındaki bağı anladılar. Harap olmuş şehirleri imar ederek ve yeni şehirler kurarak, kervansaraylar, köprüler, yollar yaparak Avrasya şehirciliğinin ve ticaret bağlantılarının gelişimine katkıda bulundular. Örnek verilecek olursa Altın Orda

⁶³⁴ Okay, Stalter, **Türk Hakanı Timur**, s. 193.

⁶³⁵ Güler, Moğollar, “Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti”, s. 24.

⁶³⁶ Tezcan, “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret”, s.154.

döneminde Tver Knezliği'nde 8, Moskova Knezliği'nde 12 olmak üzere şehirler kurulmuştur⁶³⁷.

Önceleri seyahat etmeye korkan kervan sahipleri artık kolayca doğuda Çin batıda Avrupa içlerine kadar gece gündüz ayrımı yapmadan gidip gelmeye ve mallarını satmaya başladılar. Bütün bunlar ticaret yollarının korunması, onarılması ve yeni yollar inşa edilmesiyle gerçekleşmiştir. Asırlardan beri Asya ve Avrupa arasındaki ticareti sağlayan yol İpek Yoluydu. İpek Yolu'nun batıda Karadeniz'den başlayarak, doğuda Büyük Okyanus'a kadar uzanan kısmı tamamen Moğolların hakimiyetindeydi. Bu yol baharat, çay, porselen için kullanılıyordu ve artık bu yola sadece İpek Yolu demek yetersiz kalmaktaydı⁶³⁸. Büyük İpek Yolu Lobnor'dan⁶³⁹ Kuça, Karaşar üzerinden Tanrı Dağları ve Tarım nehri boyunca devam edip Kaşgar'a kadar uzanmaktaydı. Oradan Fergana Vadisi'nden devam ederek Seyhun boylarına varmakta ve devamında da Güney Ural bozkırları, Aşağı İdil (Volga) bölgesine ve nihayet Karadeniz'in kuzey limanlarına, Erzurum, Erzincan yoluyla ile de İskenderun'a yani Akdeniz limanlarına ulaşmaktaydı⁶⁴⁰. Bunun dışında doğu bölgesine giden ticaret yollarının istikameti şu şekilde olmuştur, Suriye, İran, Orta Asya, Sir Derya Havzası⁶⁴¹, Talas Havzası⁶⁴², Çu Havzası⁶⁴³, Issık Göl bölgesi⁶⁴⁴, Doğu Türkistan, Kuzey doğu tarafından ise Hazar denizi bölgesinden,

⁶³⁷ Muhammed Emin Koçak, "Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Ocak 2019, Cilt 1, Sayı 1, s. 39.

⁶³⁸ Güray Kırpık, "Haçlılar ve İpek Yolu", **Bilig**, Bahar, 2012, Sayı 61, s. 192.

⁶³⁹ Bazı kaynaklarda Lop Nur olarak da geçen Lobnor, Çin'in kuzeybatı kesiminde eski tuz gölü yatağından oluşmaktadır. Doğu Türkistan-Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Taklamakan Çölünün doğusunda, Tarım havzasında yer alır. Çin'in en kıraç yörelerinden biridir. Bkz. Minara Aliyeva Esen, "Lobnor, Lobnor Ağzı Araştırmalarına Genel Bir Bakış", **Uluslar arası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2017, Sayı 10, s. 54.

⁶⁴⁰ Ekrem Kalan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları", **Avrasya Etüdləri**, S.45, 2014, s.46.

⁶⁴¹ Sir Derya havzası Otrar, Sıganak, İsficab, Yesi, Savran (Sauran), Barçınlıkent, Yenikent, Süt kent gibi bir çok şehirlerin bulunduğu, uygarlığın doğduğu yer olarak tabir edilen bölgedir. Bkz. Dana Moldabayeva, "Sir Derya' Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Bilig**, Güz, 2005, Sayı 35, s.1.

⁶⁴² Tanrı Dağları etrafındaki üç bölgeden biridir. Bkz. Rysbek Alimov, "Talas Yazıtları: İşaret Kadrosuyla İlgili Bazı Düzeltmeler (2. Talas Yazıtı Örneğinde)", **Belleten**, Yıl, 2017, Cilt 65, Sayı 1, s. 130.

⁶⁴³ Bugün güney Kazakistan bölgesinde Taraz ve Merke arasında Çu nehrinin suladığı alana Çu havzası denmiştir. Bkz. Bekir Deniz, "Ak Kesene: Çu Havzasında Bir Yapı", **Bilig**, Bahar 2015, Sayı 73, s. 141.

⁶⁴⁴ Tanrı Dağları etrafındaki üç bölgeden biridir. Bkz. Rysbek Alimov, "Talas Yazıtları: İşaret Kadrosuyla İlgili Bazı Düzeltmeler (2. Talas Yazıtı Örneğinde)", s. 130.

Maveraünnehr, Aral, Sir Derya havzası istikametini takip etmiştir⁶⁴⁵. İpek Yolu üzerindeki başlıca şehir ve ulaşımın ve konaklamanın sağlandığı ülke ve iller ise; Türkiye: İstanbul, Bursa, İzmit, Beypazarı, Antakya, Konya, Adana, Yumurtalık, Tarsus, İskenderun, Samandağ, Antakya, Antep, Maraş, Kayseri, Sivas, Kemah, Erzincan, Erzurum, Trabzon. Sûriye: Şam, Halep, Lazkiye. Irak: Ramâdî, Fellûce, Ebu Gureyb, Bağdat, Musul, Bakuba. Doğu Akdeniz Kıyı Şeridi: Sûr, Beyrut, Trablusşam, Akka, Hayfa, Sayda, İskenderiye. İran: Kirmanşah, Hemedan, Rey, Tahran, Tebriz, Şiraz, İsfahan, Herat, Hecatompylos, Sebzevar, Nişabur, Yezd. Türkmenistan: Merv, Köhne Ürgenç. Özbekistan: Buhârâ, Semerkand, Taşkent, Şehrisabz. Kazakistan: Türkistan. Çin: Urumçi, Kaşgar, Aksu, Kuça, Korla, Jiaohe, Loulan, Turfan, Gaochang, Kumul/Hami, Hotan, Minfeng, Niya, Dunhuang, Miran, Anxi, Yumen, Zhangye, Wuwei, Lanzhou, Xi'an. Afganistan: Herat, Bamyan, Kâbil. Pakistan: Peşâver, Taksila, Multan, Debal. Hindistan: Ahmedâbâd, Bombay, Kalkûta. Kuzey Kore: Pyongyang. Güney Kore: Seul. Japonya: Nara. Baharat Yolu Kısmı: Mısır, Babil, Arabistan, İran, Hindistan, Seylan. İpek Yolu için denizden rota: Debal, Quanzhou, Kanton, Kolombo, Goa, Bombay, Cochın, Masulipatnam, Lothal, Astrahan, Derbent, Aden, Süveyş, Basra, Ayas (Yumurtalık), Tarsus, Venedik, Roma, İzmir, İstanbul, Sinop, Trabzon, Suğdak. Güneydoğu Asya kısmı: Kedah, Langkasuka, Ligor, Chi Tu, Gangga Nagara, Malacca, Pan Pan, Funan, Vijaya of Champa, Chenla, Khmer/Kambuja, Hoi An, Srivijaya, Pasai, Perlak, Sumatra, Kalkûta bu şekildeydi. Sayılan güzergâhlara ilaveten Nil, Tuna, Volga, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde ipek ticareti yapan küçük gemiler bulunmakta idi⁶⁴⁶.

Moğollar döneminde özellikle batı dünyası ile ticari münasebetler iyi bir durumdaydı. Cenevizliler İskenderun limanından çıkarak Sivas, Erzincan, Erzurum yolu ile Tebriz'e ulaşırlardı⁶⁴⁷. Özellikle Cenevizliler Sivas'a yerleşip iyi bir ticaret yapmaktaydılar⁶⁴⁸. Moğolların büyük bir coğrafyayı ellerinde tutmaları Karadeniz-Tebriz ticaret yolunun⁶⁴⁹ açılmasına imkan sağlamıştı. Özellikle 1291 yılında

⁶⁴⁵ Ganizhamal Kushenova, **Ögeday Devrinde Türkistan ve Maverâünnehr (1229-1241)**, Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 82.

⁶⁴⁶ Taşkın Deniz, Yeni Umutların Eşiğinde Tarihi İpek Yolu Coğrafyası, **Marmara Coğrafya Dergisi**, Temmuz 2016, Sayı 34, s.197-198. Kırpık, "Haçlılar ve İpek Yolu", s. 177.

⁶⁴⁷ Muhammed Emin Koçak, "Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Ocak 2019, Cilt 1, Sayı 1, s. 39.

⁶⁴⁸ Fuad Köprülü, **Osmanlı Devletinin Kuruluşu**, Ankara, 1959, s.54-55.

⁶⁴⁹ Trabzon, Bayburt, Erzurum illerinden Tebriz iline bağlanan yoldur.

Memlûk sultanı El Eşref Halil'in Akka kalesini Haçlılardan almasından sonra batılı tüccarlar özellikle İtalyanlar Karadeniz ticaret yoluna büyük önem vermeye başlamışlardır⁶⁵⁰. Moğol hakimiyeti döneminde güney Fransa ve İtalya'nın liman şehirlerinden başlayan ulaşım deniz yoluyla Cenevizlilerin elinde bulunan İstanbul Galata'ya oradan da yine deniz yoluyla Karadeniz ve Trabzon şehrine akabinde kara yoluyla Trabzon, Bayburt, Erzurum oradan da Tebriz'e ulaşmaktaydı⁶⁵¹. Kuzey Karadeniz bölgelerini de zamanla ele geçiren ve hakimiyet sahasını Avrupa içlerine kadar dayayan Moğollar, Rus knezliklerini de hakimiyetleri altına aldıktan sonra Novgorod ticaret yolu ile Baltık Denizi Ticaret yoluyla da ilgilenmeye başlamışlardır⁶⁵². Bu ticaret yollarını da kontrolleri altında tutup ekonomilerini iyice güçlendirmişlerdir.

Moğollar geniş bir coğrafyada hüküm sürdükleri için bu geniş alanı hakimiyet kurmaları da oldukça zordu. Bu sebeple var olan yolların iyileştirilmesi, yeni yollar açılması ve posta sisteminin kurulması ve geliştirilmesi son derece önemliydi⁶⁵³. Bu sebeple Moğol hükümdarları devamlı olarak yeni yollar yapmış, yolların bakımını aksatmamış ve nehirler üzerine köprüler inşa etmiş ve ayrıca posta (Yam)⁶⁵⁴ sistemine büyük önem vermişlerdir⁶⁵⁵. Yam sisteminin ilk kez Cengiz Han döneminde uygulamaya konulduğu, Ögeday Kağan zamanında ise sistemli bir hale getirildiği bilinmektedir⁶⁵⁶. Ülkenin geneline postacıların ve atlarının dinlenebileceği, yedek at ve yiyecek temin edebileceği ayrıca konaklanabilecek yam adı verilen istasyonlar kurulmuştur⁶⁵⁷. Genellikle bu yamlar 40-50 km mesafede yani o günün şartlarında bir gün sürecek uzaklıklarla yapılmaktaydı. Bu yamlar şehirleri ve limanları birbirine bağlamaktaydı. Kurulan yamlarla birlikte yapılan kervansaraylar

⁶⁵⁰ Mehmet Tezcan, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", **Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, I.Cilt, s.71-79.

⁶⁵¹ Şerafettin Turan, **Türkiye-İtalya İlişkileri I. Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine**, Ankara, 2000, s. 57-58.

⁶⁵² Tezcan, **Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret**, s. 160.

⁶⁵³ Koçak, "Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu", s. 41.

⁶⁵⁴ Yam teşkilâtı, eski Türk haberleşme geleneğidir. Bkz: T.Baykara, **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**, Ankara 2001, s.152.

⁶⁵⁵ Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya**, s. 137.

⁶⁵⁶ Kalan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları", s. 46. Ayrıca bkz. Koçak, "Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu", s. 41.

⁶⁵⁷ Kalan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları", s. 46.

ülkenin ticari gelişimine katkı sağlamıştır⁶⁵⁸. Yamlar her sene düzenli olarak teftiş edilmekteydi⁶⁵⁹. Kubilay Han zamanında Çin bölgesinde bulunan posta işleri için iki yüz binden fazla at kullanıldığı görülmektedir⁶⁶⁰. Yam sisteminde daima her an göreve gitmeye hazır atlılar, yirmi ulakçı, bir koyun sürüsü, yolda gerekli olabilecek eşya ve malzeme her zaman hazır tutulmaktaydı. Bu ulaklar kimin emriyle yolculuk yaptıklarını gösterir payza⁶⁶¹ adıyla bilinen bir seyahat belgesi taşımaktaydılar. Bu istasyonlar halkı rahatsız etmemek için şehir dışlarına kurulmuş ve her bir istasyon bin kadar asker ile korunmuştur. Çin yoluna on binden fazla istasyon kurulmuş, Moğol topraklarına giren tüccarların kayıtları tutulur, her yirmi beş milde dört yüz atlık istasyonlar ve içi ipek yataklı konuk evleri hazır bulundurulurdu⁶⁶². Cüveynî, yam sisteminin kuruluşu hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Ülke büyüyüp genişlediği zaman düşmanlar, olaylar ve çeşitli hadiseler ilgili haberleri göndermek, ayrıca batıdan doğuya, doğudan batıya doğru yollardan geçen malları ve eşyaları korumak düşüncesi posta menzilleri (yam) kurulmasına sebep oldu*” Sistem hakkında ise “*Her posta menzilinın giderleri şu şekilde karşılanır: İnsan, hayvan, su, gıda ve diğer gereçler konusundaki yük ve masraflar tümenler arasında taksim edilir. Her iki tümene bir posta menzili (yam) düşer. Tümenlerin nüfusuna ve sayısına göre gerekli kişileri temin ederler. Bundan maksat elçilerin güzergahını uzatmamak, halkı ve askeri sıkıntıya sokmamaktır*”⁶⁶³ demiştir.

Yam sistemi Moğol uluslarının imparatorlukla bağlantıları sağlanmış, fethedilen ülkelere de bu sistem uygulanmıştır. Altın Orda devletinin yıkılmasından sonra da bu sistem Ruslar tarafından kullanılmaya devam etmiş, yam sistemini Rusların posta sisteminin alt yapısını oluşturmuştur⁶⁶⁴.

⁶⁵⁸ Muhammed Emin Koçak, “Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu”, s. 41. Ayrıca bkz. Ekrem Kalan, “XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları’nın Ticaret Politikaları”, s. 46.

⁶⁵⁹ Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan’dan Tuna’ya**, s. 138.

⁶⁶⁰ Koçak, “Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu”, s. 41.

⁶⁶¹ Payza ve Suyurgamişi Moğolca bir kelimedir. Türkçesi ise Yarlığ olarak adlandırılmaktadır. Moğollar hükümdarın verdiği emir niteliğindeki her belgeye Suyurgamişi veya yarlık demişlerdir. Payza da bu manayı taşımaktadır. Payzalar genellikle tahtadan yapılmaktaydı. Yüksek mevkilerdeki kişileri tanımlayan bu belge altın vey gümüşten de yapılabilmekteydi. Bknz. Salim Koca, “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Değiştiren Savaş: Köseadağ Bozgunu”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 37, Yıl 2015, s. 73.

⁶⁶² Koçak, “Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu”, s. 42.

⁶⁶³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, 1988, s. 90-91.

⁶⁶⁴ Kalan, XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları’nın Ticaret Politikaları, s. 54.

4.5-Sanayi ve Zanaat

Ortaçağ dönemi Orta Asya bölgesinde sanayi deyince akla, dokuma, silah ve ilaç üretimi gelmektedir. Bu çağlarda yaşayan toplumlarda bu sanayi dalları fazlası ile gelişmiştir. İnsan ihtiyaçları sonsuz fakat bunları karşılayan kaynaklar sınırlıdır. Sınırlı kaynaklar ise, insanları yeni kaynaklar bulmaya ve mevcut kaynakları en iyi şekilde kullanmaya zorlamıştır. Bir taraftan kaynakların sınırlı olması, diğer taraftan ihtiyaçlardaki belirsizlik gibi durumlar dört önemli ihtiyacı öne çıkarmıştır. İnsanoğlu yaratıldığı günden itibaren beslenme, barınma, korunma ve giyinme ihtiyacı ile karşı karşıya kalmıştır⁶⁶⁵. Bu zaruri ihtiyaçlar insanoğlunu arayışlara itmiş ve bu durumda ortaya zanaat ile birlikte endüstrinin çıkışını hazırlamıştır.

Moğolların idareleri altına aldıkları toplumların geneli yerleşik hayatı benimsemiş olmaları nedeniyle, ilk etapta ele geçirilen ne varsa hepsine ayrı ayrı değer verilmiş; fakat zamanla kalitenin önemsenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Zamanla ele geçirilen bölgelerde yaşayan zanaatkârlar ve tüccarlar Moğol Hanları tarafından kendi aralarında pay edilmeye bile başlanmıştı. İlk olarak 1221 yılında Maverâünnehir bölgesinden Moğolistan ve Çin ülkesine toplamda yüz bin civarı bir zanaatkârın götürüldüğü belirtilmektedir⁶⁶⁶. Başka bir rivayette ise Herat bölgesinden bin civarında bir dokuma ustasının Doğu Türkistan ve Çin'e tehcir edilip Uygur ülkesinde bulunan Başbalık'a yerleştirildiğinden bahsedilmektedir. Tehcir edilen bu ustalar bölgede dokuma atölyeleri kurmuşlardır⁶⁶⁷. Ancak Cengiz'in Kutluğ Elşi adlı karısının malikânesinde bulunan bu fabrikaların mamulâtının eski Herât mensucatı kadar ince olmadığını gören Ögeday Kağan bunun sebebini sormuştur. Beşbalık'taki Herâtlı ustalardan İzzeddin Mukakkam, kumaşın zerafeti için, pamuğun kalitesini bulmak lazım geldiğini, buna Beşbalık'ın ikliminin müsait olmadığını anlatınca, Ögeday Kağan 1238'de bu usta ile birlikte Herâtlı dokumacılardan 50 aile

⁶⁶⁵ Halil Yıldız, "Türkiyenin Sanayileşmesinde Dokuma Sanayinin Yeri ve Önemi", **İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası**, Cilt 47, Sayı 1-4, s.390.

⁶⁶⁶ Yılmaz, **Moğolların Türkistan Fethi ve Sonuçları (13-14. Yüzyıllar)**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.161.

⁶⁶⁷ Mustafa Şahin, "Ögeday Kağan'ın Herat Emiri Uygur Türk'ü Harlığı", **Bilig**, Kış, 2018, Sayı 84, s.26.

memleketine dönerek bu sanayiye orada ihya etmesini emretmiştir⁶⁶⁸. Kalifiye insanları toplama işi 1230 lu yılların sonuna doğru insanları becerilerine göre kategorize eden bir nüfus sayımı ile düzenli bir hale getirildi. İlerleyen süreçte Moğol Hanları bu uzmanlar için rekabete girip, kendi ekonomik ve kültürel kaynaklarını daha iyi kontrol edip kullanmak ve itibarlarını yükseltmek için bunları değiş tokuş yapma yoluna gittiler. Cengiz Han'ın bulunduğu şehirdeki tüccarların, önde gelenlerin ve zenginlerin listesini verin demesi ve ayrıca ressam ve esnafın listesini çıkarın sözü zanaatkarların ne kadar önem teşkil ettiğini bize göstermektedir⁶⁶⁹.

Ögeday Kağan, pek çok küçük sanat işletmelerini kurdurdu ve bu sanat işletmelerinde itaat ettirilmiş halklardan iki yüz bin civarında zanaat ustaları ve işçileri çalışıyordu. Oralarda taş ocağı ve çömlek atölyeleri vardı; taş ocağında edinilen taşlardan kazan yapıyorlar, bu kazan yarılma ve çatlama olmadan 60 yıl kullanılabilirdi. Dadu şehri yakınlarında inşaat ihtiyaçlarının karşılaması için çeşitli milletlerden ustaların çalıştığı taş kesme ve ağaç işleme tezgahları, seramik pişiren ocaklar kurulduğu görülmüştür⁶⁷⁰. 1970'li yıllarda yapılan Otrar kazılarında, burada 13. Yüzyılın ortalarında çömlek atölyelerinin faaliyette olduğu görülmüştü. Bu atölyeler aynı zamanda yoğun şekilde tuğla üretenlerdi ki bu da Ögeday Kağan dönemini bize açıklar durumdadır⁶⁷¹. Moğolların Batı seferini büyük bir dikkatle gözlemleyen Ch'ang Ch'in, Moğolların zanaata verdiği önemin farkına varması uzun sürmemiştir. Raporunda, vezir Çinkay'ın, Moğolistan'ın kuzeybatı bölgesindeki Uliastai'ya yakın bir yerde su kanalı açtırarak buğday yetiştirmekle birlikte batıdan getirilen 300'ü aşkın aileye altın işlemeli kumaş dokuma, Çin'den getirilen 300 aileye de yünden elbise dikme görevi verdiğini kaydetmiştir. Ch'Un bunların yanında Kemciüt'te de demircilik yapılmakta ve buğday yetiştirilmekte olduğunu da

⁶⁶⁸ Tuba Kalkan, "Sultan Şehruh Döneminde Herat Ekonomisi", **International Journal Of Social Science**, Number 31, Winter II, 2015, s. 525.

⁶⁶⁹ İsakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri**, A.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 274.

⁶⁷⁰ İsakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri**, s. 274.

⁶⁷¹ Ganizhamal Kushenova, **Ögeday Kaan Devrinde Türkistan ve Maveräünnehir**. İstanbul, 2013, s. 90.

yazmıştır. Hatta buraya 1223 yılında Çinli sanatkârların yerleştirildiğini ve ipek tül, işlemeli ipek kumaş ve Şam ipeği dokumacılığı ile uğraştıklarını da anlatmıştır⁶⁷².

Ögeday Kağan bu işçilerin toplanmasını, ustalıklarına ve mesleki alanlarına göre kategorize edilmesini istemişti. Bunlar Ögeday Kağan'ın yakınlarına hizmet etmek üzere ülkenin çeşitli yerlerine dağıtılmışlardı. Genel Nazırlık memuru olan Ko Sau Pu hua isimli bir kişi, altın ve gümüş işçileri ile batı bölgesindeki toprakları işlemek için tarım ve üzüm işçilerini toplamak istediğini Ögeday Han'a bildirerek icazet almıştı. Silah ve maden gibi ağır sanayinde batı memleketlerinden ve Avrupa'dan gelen ustalar çalışmaktaydı⁶⁷³. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'da bu dönemle ilgili olarak Maverâünnehir ve Sir-derya mıntıkasına dair bilgiler bulmak mümkündür. Semerkant'ta çinicilik alanında uzmanlaşmıştı. Ayrıca küçük çapta dokuma ve çömlek atölyeleri vardı. Şehir hayatındaki zanaat kollarından birisi de göçebelerin varlığına bağımlı bir sektör olan dericiliktir. Yine Semerkant gibi, Fergana ve İlak dağlarındaki madenlerden çıkarılan hammaddelerin tüm Türkistan şehirlerine gönderildiğini ve buna bağlı olarak da tüm Türkistan'da kuyumculuk sektörünün gelişmiş olduğunu anlıyoruz. Özellikle Maverâünnehir şehirlerinde saray, köşk, medrese ve cami yapımına ve bu anlamda gelişmiş bir inşaat sektörünün varlığına da değinmek gerekir. Öyle ki sadece Belh'te 1200 cami ve bir o kadar da hamam vardı⁶⁷⁴.

Moğollarda özellikle Altın Orda devleti döneminde büyük şehirlerinde ahalinin ihtiyacı doğrultusunda metalden ayna üretimi ve bunun pazarlarda satılması gerçekleştiriliyordu. Altın Orda'ya bağlı Bulgar bölgesinde ayna seri üretimi XIII.-XIV. yüzyıllarda yapılmıştır ve bu Bulgar kültürünün yeni bir yüzü haline gelmiştir. Bu aynaların benzerleri Altın Orda'nın diğer şehirleriyle birlikte Minusin havzasında da üretilmekteydi. Yuan dönemi aynalarına bakarak Moğol devri süsleme sanatının gelişme sürecinde bitki motifli aynalar yerine zamanla, tek yazı motifli aynalar

⁶⁷² Lin Chan-Nan, **Wang Kuo-Wei'nin Eserlerine Göre Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224), Yayınlanmamış Doktora Tezi.** İstanbul,1975, s. 58-123.

⁶⁷³ Yılmaz, **Moğolların Türkistan Fethi ve Sonuçları (13-14. Yüzyıllar)**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 162.

⁶⁷⁴ Ebu'l Gazi Bahadır Han, **Türk Şeceresi** (Çeviren R. Nur), İstanbul,2010, s. 118.

üretilmeye başlanmıştı.⁶⁷⁵ Bu dönemde cam sanayi, toprak sanayi ve kadar birçok sanayi dalları gelişme göstermiştir. Timurlular da durum Altın Orda'dan farklı değildi. Çinicilik ve madencilik zirve noktaya gelmiş, camilerin, medreselerin, renkli çinilerle süslenmesi, altın kubbeler ve güzel mozaikler ile bezenmesi oldukça fazlalaşmış durumdaydı.⁶⁷⁶

Cengiz Han Döneminde Moğolların sosyal ve ekonomik hayatında savaş ganimetleri ile ticari hayatın ekonomideki önemi artmıştır. Zaruri ihtiyaçları ve ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için dericilik, demircilik ve marangozluk yaygınlaşmıştır. Gündelik kullandıkları eşyalarının çoğunu yine hayatlarının ayrılmaz bir parçası olan hayvanlarından elde etmişlerdir. Hayvanların derilerinden elbiseler ve tulumlar; yünlerinden keçe, kilim, yorgan ve iplikler; kemiklerinden de ok uçları yapmışlardır. “Artac” ismi verilen bir koç cinsinin boynuzlarından ise kadehler⁶⁷⁷ yapmışlardır. Moğollar, “ger” adını verdikleri çadırlarını kendileri yapmışlardır. Daire şeklinde, etrafı bir insan boyunda kafes şeklinde birbirine ilıştırılmış ve çitlerle çevrilerek yapılan çatmanın üzerini ise birbirine bitişik kilimler ile örtmüşlerdir. Bu kilimleri, yine daire şeklindeki çatıyı oluşturan sırlara, kıldan yapılmış örme iplerle bağlamışlardır. Çadırın kilimden yapılmış kapısı güney yönünde bulunurdu. Üstü genellikle açık olan çadırın ortasında ocak yakarlardı. Duman çadırın açık olan üstünden dışarı çıkar giderdi. Deriye yapılan işleme dibâgat denir. Halk arasında buna “tabaklama” denilmektedir. Bu anlamda tabaklama işini yapanlar için ise “tabak (debbâğ)” ismi kullanılmaktadır. Deri ile ilgili terimlerde, derinin tabaklama tekniği ve çeşidine göre benzer isimler kullanılmaktadır. Meselâ sağrı, genel olarak deri anlamında kullanıldığı gibi, XI. yy. Türkleri “kaba deriyi sertleştirme” işine sağrılama diyorlardı. Böylece sağrı, ayakkabı yapmak için kullanılan sert ve dayanıklı bir deri idi. XI. yy. Türkleri ayakkabı yapmak için kullanılan derilere “etüglüg sağrı” yani ayakkabı derisi diyorlardı. Daha sonra Orta Avrupa'daki Kuman Türk Kültür çevresinde de bu söz aynı mânâda kullanılıyordu.

⁶⁷⁵ İsakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri**, s. 277-278.

⁶⁷⁶ Okay, Stalter, **Türk Hakanı Timur**, s. 193.

⁶⁷⁷ Geviş getiren hayvanların boynuzlarından yapılan bu yapılar kimi dönemlerde kadeh olarak kullanılmıştır. Bu malzeme boynuzun öz kısmının çıkartılması ve temizlenerek parlatılmasıyla elde edilir. Bknz. Turgay Taşkın, Cemal Ün, Çağrı Kandemir, Nedim Koşum, Geçmişten Günümüze Boynuzun Kullanım Alanları, **Selçuk Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi**, Sayı 31, 2017, s.92.

Sağrı sonradan Moğollara da geçmişti⁶⁷⁸. Altın Orda Devleti'nin başşehri Saray Berke'de dericilik sanayii önemli bir sektördür. Şehir çevresindeki bozkır ve göçebe sürülerinden elde edilen deriler Saray Berke pazarlarında satılıyordu. Aynı zamanda Aşağı Volga havzasından büyük ölçüde deri ve ağaç kabukları ihraç ediliyordu. Ağaç kabukları doğrudan doğruya Harezm dericiliğinin ihtiyacını karşılamak için ihraç edilmekteydi⁶⁷⁹.

Moğollarda, maden, dokuma, deri, toprak endüstrisinin geliştiği aynı zamanda demircilik, marangozculuk, inşaat ve çinicilik gibi zanaat dallarının da hatırı sayılır derece de geliştiği görülmektedir.

4.6-Ziraat

Tarım; insanın doğayı, doğadan elde ettiği; toprak, su ve iklim gibi araçlarla insanların gereksinmelerine uygun üretken bir yapıya dönüştürme çabası olarak açıklanabilir. Bu dönüşüm sürecinde, insan, en temel gereksinimi olan ve doğada bulunan gerekli maddeleri, yine doğa vasıtasıyla elde etmenin yollarını aramıştır. İlkel de olsa bu uğraş üretim olarak tanımlanmıştır⁶⁸⁰. Tarımsal üretim insanlık tarihinin en eski üretim faaliyeti olması yanı sıra dünyanın ilk ve köklü politikaları da yine tarım alanında geliştirilmiştir. Geçmişten günümüze insanların sosyal yaşamlarını değiştirip şekillendiren farklı unsurlar, gelişmeler görülür. Bu etmenler insanların gündelik hayatındaki alışkanlıklardan tutun da toplulukların yapısını, örf ve adetlerini, sosyal ve ekonomik alış-veriş yapısını kökten değiştirecek düzeyde olmuştur. Tarım, yaşamın kaynağı olması nedeniyle insanlığın var oluşundan bugüne büyük önem taşımıştır ve yaşam devam ettiği sürece de bu önemini koruyacaktır.

Tarım, insanlığın yerleşik hayata geçişinde önemli bir rol üstlenirken, zamanla toplumları ve devletleri ortaya çıkardı. Yerleşik hayata geçilmesiyle küçük

⁶⁷⁸ Ahmet Saim Arıtan, "Türk Deri İşlemeciliği Bağlamında Türk Cild San'atı", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, **38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi), Bildiriler**, C.1, Ankara 2008, s. 124.

⁶⁷⁹ Ahmet Saim Arıtan, "Türk Deri İşlemeciliği Bağlamında Türk Cild San'atı", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, **38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi), Bildiriler**, C.1, Ankara 2008, ss. 127.

⁶⁸⁰ Gamze Aydın Eryılmaz, Osman Kılıç, İsmet Boz, "Türkiye'de Organik Tarım ve İyi Tarım Uygulamalarının Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Sürdürülebilirlik Açısından Değerlendirilmesi", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi**, Cilt 29, Sayı 2, 2019, s. 352-353.

yerleşim birimleri kuruldu. Basit köy yerleşimlerinde tarımdan elde edilen fazla üretim, diğer ihtiyaçların karşılanması için mübadeleyi geliştirdi, çiftçilik dışında yeni meslekler doğdu. Çiftçiler, esnaf, tüccar, din adamı, savaşçılar gibi yeni sınıflardan oluşan daha büyük topluluklar, şehir toplumu ortaya çıktı. Kentlerde yaşayan insanların kent dışından gelen tehditlere karşı korunması ihtiyacı, düzenli silahlı güçlerin kurulmasına yol açtı. Tarım devrimi toplumları üretim biçiminden kaynaklanan nedenlerle kendine özgü asiller, köylüler, köle, tüccar gibi sınıflar oluşturdular⁶⁸¹.

Orta Asyada tarım ve ziraat Zerafşan, Amu Derya ve Sir Derya gibi nehirlerden beslenen vahalarda gelişme göstermiştir⁶⁸². Moğollarda tarım ve ziraat işlerine baktığımızda, toprakların tek sahibinin Cengiz Han olduğu ve tasarrufunun da ona ait olduğunu görürüz. Devlet topraklarına sahip olmanın üç yolu vardı. Bunlardan birincisi, Myangat adıyla bilinen binliklere ayrılan topraklardı. İkincisi, İnc olarak bilinen kuru ve milli parklardı, bu topraklar Cengiz Han tarafından çeşitli halk ve boylara bütün haklarıyla birlikte bağışlanmıştı. Üçüncüsü ise Tuşee adıyla bilinen Cengiz Han tarafından komutanlara, soylulara ödül olarak verilen topraklardı. Bütün bunlar toprak sahiplerinin kanunen sahip oldukları yerlerdi, ama onlar burasını sadece kullanma hakkına sahipti. Burada Cengiz Han tarafından yapılan idari bir toprak tasarruf biçiminden bahsedilmiştir. Toprakların zirai anlamda üretim yapılan yerler olduğuna dair bilgi yok denecek kadar azdır.

Cengiz Han'ın Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen keçe çadırlarda oturanlar ile tahta kapılı evlerde oturanlar birbirinden ayırt edilsin sözündeki keçe çadırlıları hayvancılıkla uğraşan göçebeler, tahta kapılı evlerde oturanları ise çiftçiler olarak değerlendirebiliriz. Cengiz Han döneminde Moğol halkı ziraat ile uğraşıyordu. Hatta Cengiz Han iki Moğol boyunun buğday yetiştirmesini emretmişti⁶⁸³. Çin seyyahları bununla ilgili, Onların ülkesinde, bir iki yerde hei niang mi (Moğol buğdayı) yetişmektedir; bunu pirinç gibi kaynattıktan sonra üzerine su ekleyip sonra da

⁶⁸¹ Seyhan Taş, Enver Günay, "Antik Çağ Topluluklarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları", **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi** / KSU Journal of Social Sciences 12 (2) 2015, s.143.

⁶⁸² Peter B. Golden, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, (çev: Yahya Kemal Taştan), İstanbul, 2015, s. 21.

⁶⁸³ İsakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri**, s. 258-259.

yedikleri bilgisini verirler⁶⁸⁴. Cüveyni, Ögedey Han'ın cömertliği ile ilgili hikâyeleri anlatırken, daha önce ziraatla uğraşmayan insanların Karakorum'da turp yetiştirdiğinden, ağaç dikip orasını yeşillendirdiğinden bahseder⁶⁸⁵.

1237-1238 yılında Ögedey Kağan'ın emri ile Şerâfeddîn-i Hatip ve Emîr İzzeddîn-i Mukaddem, Herât'ın yönetimi için görevlendirildiler. Şehrin ileri gelenleri ve yöneticileri buranın imarı için Herât Cuma Camii'nde birbirleri ile istişare ettiler. Şehrin yöneticileri bu istişare sonunda ziraatın ve tarımın canlandırılması için sulama kanalları yapılmasına ve halka tohum dağıtılmasına karar verdiler. Bu karar gereğince sulama kanalları açıldı. Halka tohumluk buğday dağıtıldı. Afganistan taraflarından tarım ilaçları getirildi. Türkistan ve Çin sınırından ziraatı öğretici kişiler getirildi ve kısa zamanda şehir yeniden canlandı. Bağlık ve bahçelik alanlar arttı. Emîr İzzeddîn-i Mukaddem İncili Kanalını tamir ettirdi⁶⁸⁶. Yukarıda belirtilen tedbirlerle şehir kısmen canlandı ve şehrin temel ihtiyaçlarını karşılayan alanlarda üretim arttı. Ziraat ve dokumacılık gibi alanlarda gözle görülür gelişme yaşandı⁶⁸⁷. Aslında Herat, zaten başlı başına bir tarım şehriydi, ancak Moğol istilasına ile talan edilen şehirlerden biriydi, bereketli ve tahıl ambarı olan bu şehir Moğollar tarafından neredeyse yok edilmişti.

Moğol hükümdarı Ögeday Kağan'ın Herat şehrinde bayındırlık faaliyetlerine girişmesi bir nevi günah çıkarma olarak da düşünülebilir ve bir diğer sebep de doğal olarak ticareti geliştirerek buradan devlete gelecek gelirlerdi. Herat şehri ülkenin tahıl ambarı ve nimeti bol olan bir şehir olarak bahsedilirken ayrıca bu şehirde pamuklu eşyalar ve üzüm suyu üretilirdi⁶⁸⁸. Ayrıca kaynaklarda Herat'ın bahçelerinin ve doğasının güzelliğinden, çeşitli ve lezzetli meyvelerinden ve insanların çalışkanlığından bahsedilmektedir. Herât bölgesi verimliliğini Herirud nehrine borçludur. Bu nehir, sularını aldığı noktadan itibaren geçtiği yerleri güzelleştirir ve verimlileştirirdi. Herat şehri her ne kadar ticaret yollarının geçtiği bir

⁶⁸⁴ Uyar, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, s.74.

⁶⁸⁵ Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.238.

⁶⁸⁶ Mustafa Şahin, "Ögeday Kağan'ın Herat Emiri Uygur Türk'ü Harlığı", **Bilig**, Kış, 2018, Sayı 84, s. 26.

⁶⁸⁷ Zeki Velidi Togan, "Herat", **İ.A. C. V/I**. İstanbul, 1988, s. 432.

⁶⁸⁸ Mustafa Şahin, "Orta Çağ'da Herat Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku", Atatürk Üniversitesi, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2013, Sayı,50, s. 212.

merkez olmasa da aşırı derece de verimli topraklarından dolayı Moğollardan önce de bölgede varlığını sürdüren Araplar, Tahiriler, Saffariler, Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular için son derece büyük önem taşımaktaydı⁶⁸⁹. Buna en iyi örnek Samanoğulları zamanında Herat pirinç tarımının yapıldığı şehir olarak bilinmekteydi. Bunun dışında incir, üzüm, kavun, badem, nar, buğday da bu şehrin en önemli mahsulleri arasında yer almaktaydı. Özellikle elli çeşit kavun yetiştirildiğinden bahsedilir⁶⁹⁰. Kavun bolluğundan dolayı kavunlar kurutulur ve kavunun mevsimi geçtiğinde kurutulan bu ürünler daha sonra tüketilirdi. Fıstık ağaçları ve üzüm çeşitlerinin de bol olduğu şehirde Parniyan ve Kalincari adındaki üzüm çeşitlerinin bu bölge dışında hiçbir yerde yetişmediği söylenmektedir⁶⁹¹.

İlhanlılarda Gazan döneminde bazı zirai reformlar gerçekleştirildi. Zirai hayatın yeniden tanzimi için öncelikle mülkiyet ile alakalı konulara açıklık getirmek amacı ile 1300 yılında Kuşaf'ta kaleme alınan bir yarlığ sayesinde toprak mülkiyeti ile alakalı konularla ilgili sorunlar giderilmeye çalışıldı. Bu yarlığa göre bir toprağı otuz yıl boyunca işleyen kişi işlediği toprağın sahibi olacak ve bu toprakla alakalı başka hiçbir kimse hak talebinde bulunmayacaktı. Bu amaçla ülkedeki arazilerin kadastrounun yapılması emredildi. Yapılan bu reform hareketi zirai faaliyetlerin artmasının yanında toprak, mülkiyet ve vergi sistemini de içerisine alan çok kapsamlı bir ıslahat hareketinin temelini oluşturdu. Diğer yandan toprağın sulanması ve arazi verimin artması için su kanalları ve göletleri inşa edildi. Eskimiş ve harap olmuş su kanalları tamir edildi. Buradaki amaç susuz bölgelerdeki tarımın gelişimini sağlamaktı. İlhanlılar dönemindeki başka bir zirai faaliyet ise farklı memleketlerde yetişen meyve ağaçları ve tohumlarının İlhanlı topraklarına getirilmesi⁶⁹². Böylelikle üretimin çeşitlenmesi hedefleniyordu. Çin ve Hinditan bölgelerine heyetler gönderilerek bu memleketlerde bulunan sebze tohumlarında ülkelerine getirdiler. Parası olmayan çiftçilere tohum ve alet yardımı yapıp ülkenin tüm topraklarının ekilmesini amaçlamışlardır. Gazan Han döneminde ziraat ilmine

⁶⁸⁹ Kalkan, "Sultan Şehruh Döneminde Herat Ekonomisi", s. 525. Ayrıca bkz. Mustafa Şahin, "Orta Çağ'da Herat Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku", Atatürk Üniversitesi, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2013, Sayı,50, s. 212.

⁶⁹⁰ Şahin, "Orta Çağ'da Herat Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku", s. 212.

⁶⁹¹ Kalkan, "Sultan Şehruh Döneminde Herat Ekonomisi", s. 525.

⁶⁹² Özgüdenli, **Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları (1295-1304)**, s. 298-299-300.

dair eserlerin yazılması İlhanlıların ziraate ne kadar önem verdiklerini gösterir niteliktedir.

Timurlu hükümdarları, özellikle kurucu hükümdar Timur döneminde, tarım faaliyetlerini arttırmaya, ülkeyi bayındır hale getirmeye ve zirai alanda bir takım yenilik yapmaya oldukça önem vermişlerdir⁶⁹³. Bundan dolayıdır ki Timur 1398 yılında Hint seferine çıktığında torunu Muhammed Sultanı da Sirderya'nın doğusuna göndererek Aspara kenti civarında bir karakol inşa etmesini, tarımı canlandırmasını, bayındırlık faaliyetlerinde bulunmasını emretmiştir. Savaş hazırlığında olan bir hükümdarın o an da bile hala tarımı ve halkın temel ihtiyaçlarını düşünmesi zirai faaliyetlere ne kadar önem verildiğinin apaçık kanıtıdır⁶⁹⁴. Timur döneminde imar faaliyetleri yapıp yeni şehirler kurulurken tarımsal faaliyetlerde ihmal edilmemiştir. Timur ülke coğrafyası içerisinde bulunan hiçbir toprak parçasının boş kalmasını istememiş, fethedilen bölgelere iskân politikası uygulayarak toprakların tarım için kullanılmasını sağlamaya çalışmıştır⁶⁹⁵. Bu durum ülkenin en uzak yerlerinde bile şehirler ve köylerin kurulması, pazar imkânlarının oluşması ve ticaretin gelişmesi anlamına gelmekteydi. Zamanla Timurlu ülkesinde bahçe kültürü oluşmaya başlamış, meyve başta olmak üzere tarım Horasan bölgesine ekonomik olarak büyük katkılar sağlamıştır⁶⁹⁶.

4.7- Toprak Yönetimi

Moğollarda toprak, soyurgal⁶⁹⁷ adıyla bilinen bir sisteme dayanmaktaydı. Bu sistem askerî ikta ve mülk olarak dağıtılan topraklara verilen addır. Cengiz Han dönemi ve sonrasında kurulan Moğol devletlerine bakıldığında, özellikle de

⁶⁹³ Şahin, “Orta Çağ’da Herat Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku”, s. 215.

⁶⁹⁴ İsmail Aka, **Timur’un Çin Münasebetleri**, Makaleler 3, (Yayına Hazırlayan, E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli), Ankara, 2005, s. 16.

⁶⁹⁵ İsmail Aka, **Mirza Şahruh Zamanı**, Ankara, 1994, s. 205.

⁶⁹⁶ Mustafa Şahin, “Orta Çağ’da Herat Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku”, s. 215.

⁶⁹⁷ Soyurgal, Acımak, Merhamet etmek, Şefkat Göstermek anlamına gelir. Oğuz Kağan destanında Soyurka ihsanda bulunmak anlamı taşır. Moğolca mükâfatlandırmak, imtiyaz vermek anlamında da kullanılır. Ayşe Melek Özyetkin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarluk ve Bitkilerin Dil ve Üslup İncelemesi**, Ankara, 1996, s. 177-178. Ayrıca bkz. Mehmet Ölmez, “Dil Verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni”, **Trans-Turkic Studies. Festschrift in Honour of Marcel Erdal**, edited by Matthias Kappler, Mark Kirchner and Peter Zieme with the editorial assistance of Raihan Muhamedowa, Istanbul 2010, s. 167–175.

Azerbaycan, İran ile Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen devletlerinde verilen, toprağa dayalı, vergi muafiyeti bulunan, verasetten geçebilen bir tür "bağış, ihsan"dır. Bu tür ihsanlar, başarılı komutanlara, ele geçirilen yerlerde Moğollara bağlılık gösteren, mukavemet göstermeden Moğol hakimiyetine giren yöneticilere verildiği gibidir adamlarına, hatta Hristiyan ruhban sınıfına dahi verilebiliyordu. Şairlere ve bir takım sanatçılara da bu tür ihsanların bağışlandığı kaydedilmiştir⁶⁹⁸. Bu sistem Hz. Peygamber dönemi⁶⁹⁹, Hülefa-i Raşidin, Emeviler⁷⁰⁰, Abbasiler⁷⁰¹ ve Selçuklular döneminde görülen sistemin hemen hemen aynısıdır⁷⁰². Sistemli bir toprak düzeninden bahsedebilmek için Türkistan'ın batı kısmını dikkate almak mecburiyetindeyiz. Moğol fütuhatının hemen öncesinde de Türkistan bölgesinde göçebe ve yerleşik hayat arasındaki sınırı belirleyen Sır Derya idi. Amu Derya kıyılarına varıncaya kadar da yarı göçebe bir yerleşik şehir ve tarım kültürü kök salmıştı. Bu sebeple Moğollar ayrı ve müstakil parçalara ayrılmak zorundaydı. Çünkü Moğol ülkesinin temelinde sadece nesepçilik olmayıp, feodal prensipler de vardı. Bütün Moğol uluslarında toprak sistemi soyurgallik üzerine kurulmuştu. Moğol fütuhatına kadar Türkistan'da tek başına ikta sistemi hâkimdi. Moğolların Türkistan fethinden sonra bölgede soyurgal sistemi kullanılmaya başlanmış, Altınorda, Çağatay, İlhanlı ve Timur devletlerinde de bu sistem en iyi seviyelerine ulaşmıştır⁷⁰³.

Devletin hizmetinde bulunan yüksek rütbeli askerlere, elde ettikleri başarılar için ödül olarak emlak ve araziler mülk olarak verilmiştir. Moğollarda buna Khobı

⁶⁹⁸ Mehmet Ölmez, "Dil Verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni", **Trans-Turkic Studies. Festschrift in Honour of Marcel Erdal**, edited by Matthias Kappler, Mark Kirchner and Peter Zieme with the editorial assistance of Raihan Muhamedowa, İstanbul 2010, 167.

⁶⁹⁹ Ali Şafak, **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı**, İstanbul 1977, s. 197-198, 209-210.; Halil İnalcık, **İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi, Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, İstanbul 1996, s. 15.; Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul 1985., s. 54

⁷⁰⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1941, s. 17-18

⁷⁰¹ Mustafa Demirci, **Abbasilerde Toprak Sistemi**, Marmara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001. Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Ankara 1985, s. 261- 262.

⁷⁰² Muhtelif Müslüman Türk devletlerinde nânpare, hubz/ahbâz, soyurgal, tuyûl/tiyûl, timar gibi adlarla da karşımıza çıkan ıktâ'nın, hem ıstılah hem de sistem olarak İslâm medeniyetine has bir kurum olduğu söylenebilir.

⁷⁰³ Ganizhamal Kushenova, **Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir**, İstanbul, 2013, s. 93.

yani kopı denmiştir⁷⁰⁴. Selçuklularda ise buna İktâ-i Temlik denilmektedir. İlhanlılarda ve diğer Moğol uluslarında ise bu sitemin adı Uygurcadan Moğol diline geçen soyurgal olarak ifade edilmiştir. Soyurgal uygulaması, Moğolların İran coğrafyasını ele geçirdikten sonra oldukça yaygın bir hale gelmiştir. Soyurgal sistemi toprak sahipliğinin gelişmesi sonucunda ortaya çıkmış, İran, Azerbaycan ve komşu bölgelerin feodalleşme sürecinde önemli rol oynamıştır. Soyurgal sahipleri tüm vergilerden muaf tutulmakla beraber devlet hazinesine giden bölge vergisini de kendine alma hakkı kazanmışlardı. Bu müessese zamanla verasete dönüşmeye başlamıştır⁷⁰⁵. Han tarafından bir kişiye toprak bahşedildiğinde o kişiye soyurgal belgesi verilirdi. Bu belgeye ehkam-ı Soyurgal ve neşan-ı Soyurgal denmekteydi. Bu belgelerde hangi bölgenin kendisine verildiğinin sınırları ve muaf olduğu vergiler yazılırdı⁷⁰⁶. Soyurgal belgesi olan kişiler kendi topraklarında tam bağımsızdılar ve devlet memurlarının o topraklardan vergi toplamalarına izin verilmediği gibi, memurların o toprakların yakınına gelmesi bile yasaktı. Burada tam bağımsız olmaları ile ilgili olarak anlatılmak istenen özerk bir yapı değil, kendi arazisi içerisindeki sahip olduğu özgürlüğüdür. Çünkü Moğol Han'ı bütün ülkenin efendisi sayılır, her şey şahsi malı olarak kabul edilirdi. Moğollara tabii olan bütün topraklar han ailesinin ortak malı sayılırdı⁷⁰⁷. Soyurgallar, Han'ın içinden gelip kullanmaları için bahşettiği toprak parçalarıydı. Turan topraklarının bir kısmını han ailesine ait soyurgallerin oluşturduğu aktarılmaktadır. Toprakların kazanılan başarılar sonucu soyurgal olarak askeri ve sivil hizmete verilmesi sonraları XIV. Yüzyılın ikinci yarısı ve XV. Yüzyılda Celayiroğulları, Akkoyunlular ve Karakoyunlular döneminde şekillenip yaygınlaşmasıyla başlamıştır. Cengiz Han 1207 yılında Merkîtlar'ın Selenge ırmağı havzasındaki yerlerini ele geçirdiğinde, bu yerleri geçmişte gösterdiği hizmetlerine karşılık olarak, Sorgan-Şira'ya temlik sıfatıyla vermişti ve onun bu otlakların vergilerinden muaf ve tarhan⁷⁰⁸ olarak defterlere geçirilmesi emrini vermişti⁷⁰⁹.

⁷⁰⁴ Kazım Paydaş, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", **Bilig**, 2006, Güz, Sayı 39, s. 195.

⁷⁰⁵ İsmail Aka, **Timur Devleti**, Ankara, 1991, s. 112.

⁷⁰⁶ Paydaş, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", s. 196.

⁷⁰⁷ Abdulkadir Donuk, "Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği", **Tarih Dergisi**, Sayı 52, İstanbul, 2011, s. 3.

⁷⁰⁸ Eski Türkler'de büyük işler gören adamlara "Tarhanlık" rütbesi verilirdi. Tarhan'a yurtluk, ocaklık olmak üzere bir mâlikâne verildikten başka, Tarhan'ın mâlikânesi içinde oturanlar da vergi, askerlik

Bilindiği gibi Cengiz Han ülkeyi annesi, oğulları ve kardeşleri arasında paylaştırmıştı⁷¹⁰. İlhanlılarda bağış ve bahsetmek anlamına gelen soyurgallar, sadece İlhanlar'ın kadınları ve dulları ile onların erkek kardeşlerine ve oğullarına verilmiş olmayıp, aynı zamanda terhis ve taltiflerinde devlet memurlarına, generallere ve askerlere irsî ücret olarak da verilirdi. Maliye vezirliğinin hususî dairesi bu iş ile alâkalı olan meselelerle uğraşıyordu⁷¹¹. Ebu Said verdiği ferman ile Safevilerin atası Şeyh Safi'nin mürşidi Şeyh Zaid'in ailesine toprak bahsetmiştir. Bağış belgelerinde, buyruğa karşı gelenlerin cezalandırılacağı, belgenin yazılış tarihi, yazıldığı yer, onay imzaları ve dört yüksek rütbeli devlet görevlisinin isimleri de bulunurdu⁷¹².

Timurlular döneminde devletin önemli özelliklerinden biri ordunun bakım masraflarını karşılamak ve devleti finanse etmek için uygulanan soyurgal sistemiydi. Timurlular idaresinde bulunan eyaletler oldukça geniş tımar arazilerinden oluşmaktaydı. Tımar arazileri zamanla soyurgala dönüşerek geleneksel bir hal aldı. Bununla birlikte sadece askerlere değil sivillere de dağıtmaya başlandı. Valiliklerin çoğunluğu Timur'un akrabalarına ve torunlarına ait olsa da, bazı topraklar ve bölge yönetimleri bunu hak eden askeri yöneticilere verilmekteydi. Soyurgal Timurlularda bu haliyle gelişim göstererek ikta sisteminin daha kapsamlı bir hali olmaya başladı⁷¹³. Soyurgal kendinden önceki Moğol hanlıklarında olduğu gibi Timurlularda da vergi muafiyeti getirmişti. Vergi muafiyeti soyurgalların verildiği belgede muhakkak belirtilirdi. Timurlularda soyurgalların verilişi tamamen hükümdarın keyfiyetine bağlıydı. Düşmana karşı başarı gösterenlere soyurgal verildiği gibi Tarhanlık da verilebiliyordu⁷¹⁴. Örnek verilecek olursa Emir Timur Fars eyaletinde çıkan karışıklıklardan dolayı bu bölgeyi Emirzade Ömer Şeyh Bahadır'a bağışlamış

gibi resimlerden muâf idiler. Bu resimlerin ahzi, Tarhan'a ait idi. Tarhan, dokuz cürüme kadar cezâdan muâftı. Hükümdârın sarayına, izinsiz girip çıkabilirdi. Bu imtiyâzları, dokuzuncu göbeğe kadar oğullarına intikal ederdi. Bkz. Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Hazırlayanlar: İsmail Aka-Kâzım Yaşar Koprıman, İstanbul 1976, s. 276; Aka, **Timur ve Devleti**, s. 112.

⁷⁰⁹ Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, (çev: Abdulkadir İnan), s. 105.

⁷¹⁰ Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), **Moğolların Gizli Tarihi**, (çev: Ahmet Temir), s. 161.

⁷¹¹ Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350**, (Çev. Cemal Köprülü), s. 158.

⁷¹² Paydaş, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", s. 196.

⁷¹³ Halil İbrahim Hançabav, "İkta Üzerine Düşünceler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 25, Sayı 2, s. 183.

⁷¹⁴ Paydaş, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", s. 198.

bütün Şiraz askerlerini de emrine bırakmıştır⁷¹⁵. Timurlularda sadece araziler soyurgal olarak verilmemektedir. Timur'un Kerkük kalesini Emir Ali Musullu'ya soyurgal olarak bağışlamasından bu sonuç çıkarılmaktadır⁷¹⁶. Timur kendi kale komutanları ve devlet büyüklerine bağışlarda bulunduğu gibi, kendisi ile savaşan ve mertlikleri ile tanınan düşman kuvvetlerinin ileri gelen isimlerinden bazılarına da soyurgallar vermiştir⁷¹⁷. Timur gibi Şahruh da her fırsatta taraftarlarına soyurgallar dağıtmıştır. Örneğin, O Süleyman Şah'a Serahs'ı soyurgal olarak vermiştir⁷¹⁸. Tüm bunların dışında Timur kardeşine ve bir takım şairlere de bağışlarda bulunmuştur. Orta ve küçük çapta bulunan araziler ulemaya soyurgal olarak verilmekteydi. Siyasi iktidar arayışlarında olan veya mevcut konumunu güçlendirmek isteyen hanedan üyeleri bu müesseye başvurulardı. Buna en iyi örnek Şahruh'un torunu Sultan Muhammed dedesine karşı ayaklanarak İsfahan şehrine gelmiş, vergi defterlerini imha ederek halkın borcunu silmiş, bununla da kalmamış İsfahan şehrinin ileri gelenlerine soyurgallar dağıtıp, bölge halkının sempatisini ve güvenini almak istemiş ve bu yolla da halkı kendine itaat etmeye davet buyurmuştur⁷¹⁹.

Genel olarak soyurgallar verildiği zaman hükümdar tarafından bir ferman ile verilmekteydi. Bu fermanlar hükümdarın ismi belirtildikten sonra *Sözümüz* hitabıyla başlardı. Timurlularda soyurgal ile ilgili belgeye Şahruh döneminde rastlanılmaktadır. Bu fermanda soyurgalın bağış olduğu, vergi memurlarının hiçbir şekilde bu mıntikalara gidip vergi talebinde bulunmaması hususu yer almaktadır. Verilen bu soyurgallar Moğol devletlerine ve bu sistemi kullanan diğer devletlere büyük avantaj sağlamış, verilen bu topraklar karşılığında asker yetiştirmeleri yada en azından intizamlı ve silah bakımından iyi donanımlı birlikler bulundurmaları istenmiştir. Ulema, kadı, din alimleri, seyyidler asker yetiştirme ve bulundurmadan muaf tutulmuşlardır. İktâ sisteminde devlet verdiği iktâ'yı kolayca geri alabilirken soyurgallerde bu durum öyle değildi. Soyurgal sahibi halka zulüm ederse bu

⁷¹⁵ Nizamüddin Şami, **Zafername**, (çev: Necati Lugal), Ankara, 1987, s. 165.

⁷¹⁶ Paydaş, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", s. 198.

⁷¹⁷ Şami, **Zafername**, s. 115.

⁷¹⁸ İsmail Aka, **Mirza Şahruh Zamanı**, Ankara, 1994, s. 66.

⁷¹⁹ Paydaş, "İslâm Devletlerinde Moğol ve Türk Suyurgal Uygulaması", s. 199.

topraklar ondan alınıp bir başkasına veriliyordu⁷²⁰. Buradan anlaşılacağı üzere soyurgal olarak verilmiş arazi tekrar kamulaştırılmıyordu.

Bu sistem XIX. asrın ortalarına kadar ve sonraki dönemlerinde de geçerliliğini korumuştur. Bu durum onların siyasi gücünün temelini oluşturmaktaydı. Büyük soyurgalların sahipleri, az çok kendi toprakları üzerinde bağımsız yönetici durumunda idiler. Ayrıca askerî görevlerle toprak mülkiyeti arasında bir irtibat bulunuyordu, ancak bu irtibat, hükümdar ile emrinde bulunan kişiler arasında karşılıklı sadakat içeren feodal bir anlaşmaya dayanmıyordu⁷²¹.

4.8-İstila ve Yağma

Moğol istilaları tarihte önemli bir yer tutmuştur. Özellikle XII. ve XIII. yüzyıllarda yaptıkları istilalar birçok ülke ve toplumu felakete sürükleyip katliamlara yol açmış olsa da Moğolların önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Moğollar bu istilaları sonucunda yurtlarını terk etmek zorunda kalan insanlar Moğol topraklarına götürülüp köle ve zanaat işçisi olarak çalıştırmışlardır. Yağmacılık ise göçebe kültürün gerekliliği olarak ortaya çıkmıştır. Sebebi ise kuraklık, kıtlık, salgın hastalıklar, göçebelerin ellerindeki hayvanların hastalıklardan kırılması gibi durumlarda yağmacılığın zaruri bir durum olmasıdır. Bu durum dikkate alındığında yağmacılık da önemli bir gelir kaynağını teşkil etmekteydi. İstila ve yağmalar sonucu ele geçirilen insanlara Bogol⁷²² denilmekteydi. İstila ve yağma hareketlerine uzun yıllar devam eden Moğollar Otrar, Semerkant, Herat⁷²³, Hucend, Buhara, Harezm, Horasan⁷²⁴, Kum, Rey⁷²⁵, Kazvin⁷²⁶, Derbend⁷²⁷, Şirvan⁷²⁸, Tebriz⁷²⁹, Erbil⁷³⁰, Van,

⁷²⁰ Paydaş, “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, s. 200-201.

⁷²¹ Hançabay, “İktâ Üzerine Düşünceler”, s. 183.

⁷²² Moğol yazı dilinde bogol, köledir. Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), **Moğolların Gizli Tarihi**, (çev: Ahmet Temir), Ankara, 1948, s.105. Noyanına ömürlük bağlıdır. Sadece Noyan istediği zaman köleler hür olabilirdi. Bknz. B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, (çev: Abdulkadir İnan), s.107-108.

⁷²³ Türkistan'ın tarım ve ziraat şehri olan Herat Moğollar tarafından çok büyük tahribata uğratılmış, halkın elinde bulunan tohumlar bile yakılmıştır. Bknz. Zeki Velidi Togan, “Herat”, **İ.A. C. V/I**. İstanbul, 1988, s. 431.

⁷²⁴ bu gün Kuzeydoğu İran'da yer alır. İsmi Eski Farsça'da hur (güneş) ve âsân (âyân “gelen, doğan”) kelimelerinden meydana gelmiştir ve “güneşin doğduğu yer. Güneş ülkesi; doğu bölgesi” anlamını taşımaktadır

⁷²⁵ Rey, Mazenderan bölgesinin güney kısmında, Firuzguh ile Kazvin arasındadır.

⁷²⁶ Kazvin, bu gün İran sınırları içersinde yer alır. Elburz dağlarının güney eteğinde kurulmuştur. Tahran'ın 150 km. kuzeybatısında ve denizden 1290 m. yükseklikte kanalların suladığı bağlar, bahçeler arasında yer alır

⁷²⁷ Derbend, bu gün İran mülhakatında kervanlara hizmet etmek amacıyla inşa edilmiş bir mevkidedir.

Zencan⁷³¹, Tiflis, Kiev, Galiç, Çernigov, Smolensk ve Sudak gibi şehirlerin hepsini ele geçirip istila ve yağma ettiler. Akabinde Rus toprakları, Bulgar toprakları ve Polonya topraklarına kadar istila ve yağma hareketi devam etti⁷³².

İbnül Esir, Moğol istilasını şöyle aktarmıştır, büyük ve dehşet verici olaydı, gün ve gecelerimizi kararttı. İnsanların hayatlarını perişan etti, bölgede yaşayan tüm insanları ve özellikle de Müslümanları kökünden kazıdı. Sadece bir şehirde katlettikleri Müslümanların sayısı, yeryüzünde yaşayan bütün Yahudilerin sayısından daha fazladır. Moğolların yaptığı zulüm ahir zamanda çıkması beklenen Deccal fitnesinden bile daha büyük bir musibettir. Köpek ve domuz eti ayırt etmeksizin sadece et yiyen bu Moğollar nikâh nedir bilmez, sınırsız kuralsız yaşarlar, doğan çocukların kime ait olduğu bile bilinmezdi⁷³³. “Grigor, Moğollar itaat etmeyen şehirleri ve kaleleri zapt edip, tahrip edip, halkı ise esir alan bir millettir. Erkek, kadın, papaz ve keşişleri acımasızca öldürüyorlardı. Diyakozlar⁷³⁴, esir edilerek köle yapılıyordu, Hristiyan kiliseleri yağma ediliyor, Kutsal malzemeler ise yere saçılıyordu. 1239 senesinde Ermenistan üzerine sefere gönderilen Moğol Komutanı Baycu Noyan daha sonra Erzurum üzerine yürüdü, şehri zapt ettikten sonra tahrip ve yağma ettiler. Halkı kılıçtan geçirip, kilise ve manastırları harabeye çevirdiklerini aktarmaktadır”⁷³⁵. Baycu Noyan Erzurum şehrinde büyük bir zulüm ve vahşet yaşattı, şehrin neredeyse tamamını kılıçtan geçirip şehri yağmalayıp yakıp yıktıktan sonra tutsak aldığı insanları şehrin dışında topladı ve sanatkâr, zanaatkar, hizmetçi olarak seçilenler dışındaki herkesi topluca katletti⁷³⁶. Arkasında bir harebe bırakan Baycu Noyan, elde ettiği bu sonuçtan sonra bölgede çok kalmadı ordusunu alıp hızlı bir şekilde Anadolu’yu terk ederek, çok miktarda esir ve ganimetle

⁷²⁸ Fars bölgesinde Hazar denizine yakın bir yerde bulunmaktadır.

⁷²⁹ Bugün İran toprakları içerisinde Hazar denizi güneyinde bulunan kent.

⁷³⁰ Kuzey Irak sınırları içerisinde yer alır. İsmi m.ö. III. binyıldan itibaren çivi yazılı tabletlerde Uru Arba’il (Akkadca “dört tanrı şehri”) şeklinde rastlanan Erbil, Zağros dağlarının batı eteklerinde kurulmuş olup, Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin arasındadır. Ayrıca Musul-Bağdad yolu ile Anadolu ve İran’dan gelen başlıca kervan yollarının birleştiği askerî ve ticarî açıdan önemli bir noktada yer alır

⁷³¹ Azerbaycan ile Kazvin arasında yer alır.

⁷³² Güneş, **Diğer-ı Bekr Bölgesinin Moğol Hakimiyetine Girişi**, Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, s. 34,35,36,37,38,39,40.

⁷³³ İzzeddin Ebü’l-Hasan b. Ali b. Muhammed İbnü’l-Esir, **el-Kamil fi’t-tarih**, (Muhammed Yusuf ed-Dukak, Nşr.). Cilt: X, Beyrut, 2003, s. 312.

⁷³⁴ Diyakoz, papaz yardımcılara verilen addır.

⁷³⁵ Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi**, İstanbul 1954, s. 13-15.

⁷³⁶ Nejat Kaymaz, **Anadolu Selçuklu Sultanlarından” II. Gıyâsü’l-dîn Keyhüsrev ve Devri**, Ankara, 2009, s. 89.

Azerbaycan'daki Mugan kışlık merkezine döndü⁷³⁷. Yağma ve istila durumu sadece batıyla kalmamış doğu bölgelerinde özellikle Çin'de devam etti. Ögeday Kağan ve Kubilay Han, Çin bölgesine gidip döndüklerinde arkalarında, terk edilmiş çiftlikler, yaban otlarıyla kaplı tarlalar, boşalmış köyler ve mülteciler bırakmışlardı. Tablo o kadar acıydı ki Moğol bölgesinin güneyi yani bugün ki Çin sınırlarında yaklaşık 40 milyon olan nüfus üçte bir oranına, 7.6 milyon olan hane sayısı ise 1.7 milyona kadar düşmüştü. Ögeday Kağan Çin ülkesini ticaret ve yağmanın kaynağı olarak görmekteydi⁷³⁸.

Genel olarak Carpini, Quentin, Grigor ve Spuler, Moğolların istila ve yağma konusunda aynı bilgileri vermektedirler. Hepsi de Moğolların istila ettikleri şehirleri yağmalayıp değerli eşyaları aldıktan sonra da şehir halklarını da yaş, cinsiyet, meziyetlerine ayırdıktan sonra köle olarak yanlarına aldıklarını aktarmışlardır⁷³⁹. Erkekler arasında bulunan bilgin ve esnafları ise hakanın ganimet hissesine katarlardı⁷⁴⁰. Yağma, istila ve bunların sonucunda oluşan kölelik Moğol devletlerinde ticari bir kaynak olmuş, Moğol iktisadi yapısının öncül unsurlarından biri haline gelmiştir. Öyle ki savaş meydanında savaş daha sonuçlanmadan ganimet arayışına giren askerler en ağır şekillerde cezalandırılmıştır⁷⁴¹.

⁷³⁷ Koca, Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Değiştiren Savaş: Köseadağ Bozgunu, s. 50.

⁷³⁸ John Man, **Kubilay Han Çin'i Yeniden Yaratın Moğol İmparatoru**, İstanbul, 2007, s. 35-36.

⁷³⁹ Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi**, İstanbul 1954, s.13-15, Simon De Saint Quentin, **Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar Ve Anadolu 1245- 1248**, (Çeviren: Erendiz Özbayoğlu), Antalya, 2006, s.28,29, Johann De Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, (Çeviren: Ergin Ayan), Trabzon, 2001, s. 83-91, Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350**, (Çeviren Cemal Köprülü), s. 453-455.

⁷⁴⁰ Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220- 1350**, (Çeviren Cemal Köprülü), s. 453-455.

⁷⁴¹ Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya**, İstanbul, 2001, s.138.

SONUÇ

Moğol coğrafyası, Orta Asya'nın merkezinde yer almakta olup, ülke coğrafyasının büyük bölümü yayla görünümünde olmakla birlikte yer oluşumu deniz seviyesinden yüksekte bulunduğu için yazları sıcak ve kurak kışları ise çok soğuk ve uzun geçen sert bir karasal iklime sahiptir. Bu iklim ve coğrafi koşullar sebebiyle Moğolistan toprakları göçebe kültürün vazgeçilmez yaşamı haline gelmiş ve bu yönüyle kültürel tarihe sahne olmuştur. Göçebe yaşam ise beraberinde hayvancılık ve avcılığı getirmiştir. Bu yaşayış biçimleri ve kültürel faaliyetlerin her açıdan değerlendirilmesi gerekir. Bunu yaparken de önemli bir eksikliğin giderilmesi oldukça önemlidir ki, bu da Moğolların kültürel hayatına dair yeniden ve yeterli bir araştırma yapma zorunluluğunu beraberinde getirmiştir.

Bugüne kadar başta tarihçiler olmak üzere çoğu araştırmacılar devletlerin siyasal hayatları ile veya devletlerin önemli başkanları, kralları, hükümdarları üzerinde dönemsel olarak durmuşlar ve ortaya birtakım çalışmalar koymuşlardır. Bu duruma en iyi örneklerden biri de Moğollar üzerine yapılan çalışmalardır. Moğollar denilince akla gelen ilk şey, savaş, ölüm, felaket, istila, yağma ve Cengiz Han. Bunların hepsi doğru hepsi de Moğol tarihinin bir gerçeği ancak bunun yanında bu toplumun bir de kültürel ve sosyal yaşantısı vardır. Bu bütün büyük toplumlar için geçerli bir durumdur. Sosyal ve Kültürel tarih aslında milletleri daha iyi analiz edebilmemiz için oldukça önemlidir, siyasi tarihler ve iktidar mücadeleleri geçicidir geriye kalan gelecek toplumlara miras olarak bırakılan ise kültürel tarihtir. Bu sebeplerdendir ki bu tarz çalışmaların yapılması zaruridir ve kavimleri daha iyi analiz yapabilmek için ne yediklerini, nerede yaşadıklarını, yaşamlarını kolaylaştırmak için neler kullandıklarını, neler icat ettiklerini, hangi eserleri meydana getirdiklerini, hâkimiyetleri altına aldıkları veya ticari ilişkiler kurdukları toplumlardan ne aldıklarını, o toplumlara ne verdiklerini araştırmak oldukça önemli hususlardandır. Bu yüzden sosyo-kültürel tarih daha önce gelmeli ve daha çok önem teşkil etmelidir. Bu tür konular üzerinde daha fazla durulmalı ve yeni çalışmalar vücuda getirilmelidir. Moğolların iktisadi ve siyasi hayatı üzerine nispeten çalışmalar bulunsada Moğollarda hayvancılık, mutfak kültürü ve beslenme üzerine yapılmış önemli çalışmalar yoktur. Bu çalışma ile özellikle hayvancılık, mutfak kültürü ve

beslenme konusunda bir şeyler ortaya koymaya çalıştık. Özellikle mutfak kültürü ve beslenme hususunda kaynak bulmada birtakım sıkıntılar yaşadık.

Bu tez çalışmasında, soyo-kültürel bağlamda, Moğollar üzerinde hayvancılığın etkileri, hayvancılığın hayatlarına nasıl yansıdığı ve hayvansal ürünleri nasıl değerlendirdikleri ile iktisadi hayatlarının kendilerine neler kattığını araştırmalar yaparak ortaya koymaya çalıştık. Ekonomik hayatın en önemli noktasını oluşturan hayvancılığın içinde en değerli yeri atlar oluşturmuştur. Moğol atından ulaşım, sürüleri denetleme, avcılık ve savaş zamanlarında yararlanılmıştır. Atlar siyasal, sosyal, kültürel, dinsel ve ticari açıdan oldukça önemli bir yer tutmuştur. Bunun dışında koyun, keçi, geyik ve diğer hayvanlar da Moğol yaşamının vazgeçilmez birer parçaları olmuştur. Hayvancılığın bu kadar önemli olduğu Orta Asya coğrafyasında Avcılık da oldukça gelişmiştir. Moğolların yaşamında avcılık her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Avcılığın Moğol halkının günlük yaşamlarındaki yeri üzerinde durulmuş, bununla birlikte avcılığın Moğollar için bir savaş oyunu olduğu vurgulanmıştır. Avcılığa ne kadar önem verdikleri çıkardıkları yasalardan da anlaşılmakta olup, her avın avlanacağı mevsim, ay herkes tarafından bilinmekte ve herkes bu kurallara uymak yükümlülüğündeydi.

Moğolların maddi kültürleri arasında öne çıkan hususlardan diğeri ise çadırlarıdır. Moğollarda günlük yaşamın zaruri bir parçası olan ve barınma amaçlı kullanılan çadırlar bozkır yaşantısının önemli unsurlarından biridir. Çadır, Orta Asya'da yaşayan diğer göçebe toplumlarda olduğu gibi Moğol göçebelerinin de yurt olarak kullandıkları yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Moğollar bozkırın ilk meskenleri olan keçeden yapılmış çadırları kullanmışlar ve bu çadırlara ger ya da yurt adını vermişlerdir. Bu çadırlar ahşap çubukların dizilmesiyle yapılmakta ve çadırın etrafı ve üzeri yün keçeyle kaplanmaktaydı. Bu çadırlar oldukça kullanışlı olup, öküz arabalarıyla kolayca bir yerden başka bir yere nakledilebiliyordu. Cengiz Han'ın torunları zamanında ise bazı hanlar kendilerine saraylar inşa ettirmişlerdir. Moğol kıyafetleri ise insanların statülerine, yani fakir ya da zengin olmalarına göre değişiklik göstermiştir.

Moğol beslenme kültüründe Moğolların ilk ortaya çıktıkları zamanlardan itibaren farklı yiyecekleri yedikleri görülmektedir. Moğollar değişik hayvanların

etiyle beslenmelerine rağmen at etini diğer etlere tercih etmişlerdir. İçecek olarak ise Orta Asya'nın kadim içeceği olan kımızı diğer içeceklere göre daha fazla tüketmişlerdir. Yiyecekler hususunda zor durumda kalmalarından dolayı insan eti yediklerine dair iddialara rastlanılmıştır. Ancak Moğolların Gizli Tarihi eserinde 'Canibalizm' ile alakalı bir rivayet yer almamaktadır. Moğolların mutfak kültürüne dair araştırmalar yaparken bu bilgilerin ispatına yönelik bir uğraş işine girilmedi. Daha ziyade olasılık halinde değerlendirilmesi gerektiği vurgulandı.

Hızla Büyümekte olan devletin kurumsallaşması tamamlandıkça ihtiyaçları da o orantıda artmaktaydı. Vergi toplama işi de buna bağlı olarak devletin kurumsallaşması ile sistematik bir hal almaya başlamıştı. Nitekim Cengiz Han zamanından,1231 yılına kadar Moğollar herhangi bir vergi ödemezken, bu tarihten sonra yüzde bir oranında vergi ödemeye başlamışlardır. Çıkarılan bu vergiyle yüz koyundan bir kuzu, yüz attan bir at, Han sofrası için alınmıştır. Ayrıca yüz koyundan da bir koyun alınarak yardıma muhtaç olanlara verilmiştir Moğol vergi sisteminde karşımıza çıkan en önemli hususlardan biri toplanan vergiler ve bunların miktarlarıdır. Moğollar ele geçirdikleri toprakların halklarını vergiye bağlamışlar ve bu vergileri zamanla arttırmışlardır. Moğollar şehirde yaşayan her kişiden ayrıca zapt ettikleri yerlerden de mal ve tağar türünden vergi almışlardır. Halk vergi olarak; her aile bir beyaz ayı derisi, bir siyah kunduz, bir siyah samur, kokarca kürkü ve bir de siyah bir tilki derisini vergi olarak vermekteydi. Bu sayılanları vergi olarak ödemeyenleri Moğol ülkesine götürülüp köle olarak kullanmışlardır. İşgal edilen topraklar vergilere bağlanmış kendilerine has bir mali sistem oluşturmuşlardır.

Ögeday Kağan zamanında vergi toplama işi daha sistemli bir hal almaya başlamıştır. Ögeday Kağan zamanında ise Çinli müşavir ve maliyeci Yeluçutsay'a geniş yetkiler verilmişti. Yeluçutsay Çin'de aile prensibi üzerinden vergi alınmasını uygun görmüştü. Ögeday Kağan zamanında Çin'de Yeluçutsay'ın mali disiplini uygulanmıştı. Mahmut Yalavaç ise batı memleketlerinde Dink sistemi üzerinden vergi toplamaya devam etmişti. Vergi toplama işlemlerinde bu şekilde Çinlilere ayrıcalıklar tanınırken, Moğol ve Müslümanlara daha az ayrıcalık tanınmıştır. Bu da uygulamalarda karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. Bu iki ünlü maliyecinin görüş ayrılığı uzun süre devam etmiş, sonunda kişi üzerinden vergi alma sistemi yani

Mahmud Yalavaç'ın görüşü Çin dâhil bütün Moğol ülkesinde geçerli olmuştu. Mahmud Yalavaç'ın adaletli vergi politikası sayesinde Maverâünnehr bölgesi huzura ve imara kavuşmuş, çeşitli adlar altında alınan vergiler kaldırılmıştı. 1236 yılından itibaren otuzda bir oranında vergi alınmıştır. Şaraptan da onda bir oranında vergi alınmıştır. Hayvancılıkla uğraşanlardan yüzde bir, tarımla uğraşanlardan ise onda bir oranında vergi alınmıştır.

Moğollar, tarıma ve ziraate de gerekli önemi vermişler, tarımı da ülkenin temel geçim kaynağı olarak görmüşlerdir. Orta Asyada tarım ve ziraat Zerafşan, Amu Derya ve Sir Derya gibi nehirlerden beslenen vahalarda gelişme göstermiştir. Orta Asyada her dönemde olduğu gibi Moğollar döneminde de bu nehirler hayat kaynağı olmuşlardır. Özellikle Herat şehrinin ele geçirilmesinden sonra tarım ve ziraat işi Moğollarda en yüksek seviyeye gelmiştir. 1237-1238 yılında Ögedey Kağan'ın emri ile Şerâfeddîn-i Hatip ve Emîr İzzeddîn-i Mukaddem, Herât'ın yönetimi için görevlendirmişlerdir. Şehrin ileri gelenleri ve yöneticileri buranın imarı için Herât Cuma Camii'nde birbirleri ile istişare etmişler bu istişareler sonucunda şehrin yöneticileri ziraatın ve tarımın canlandırılması için sulama kanalları yapılmasına ve halka tohum dağıtılmasına karar vermişlerdir. Bu karar gereğince sulama kanalları açılmış, halka tohumluk buğday dağıtılmış,. Afganistan taraflarından tarım ilaçları getirilmişti. Türkistan ve Çin sınırından ziraatı öğretici kişiler getirilmiş kısa zamanda şehir yeniden canlanmıştı. Bağlık ve bahçelik alanlar gözle görülür bir şekilde artmış, Emîr İzzeddîn-i Mukaddem tarafından İncili Kanalını tamir ettirilmiş, böylelikle şehir canlanmış ve kendi temel ihtiyaçlarını karşılayan bir hale gelmişti.

Moğolların büyük bir imparatorluk vücuda getirmesinin ardından istila ve yağma faaliyetlerine başlamış, Semerkand, Buhara, Herat gibi önemli Türkistan şehirleri yakılıp yok edilmiş, ancak daha sonraki yıllarda ticaretin, tarımın, sanatın ve zanaatın önemini kavrayan Moğollar ticari faaliyetler geliştirilmeye çalışmış, yeni ticaret yolları, kervansaraylar, köprüler yapıp Yam sistemini kurmuş, ticaretin geliştirilmesi için özellikle tüccarlara çeşitli ayrıcalıklar tanınmıştır. Zapettikleri topraklarda yaşayan sanat ve zanaat erbablarını kendi ülkelerine götürmüşler bununla da kalmayıp bu iş erbablarını Moğol hükümdar ailesi arasında pay etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Abbasova, Aytaç, **Altay Topluluklarında Mesken-Çadırın Önemi ve Türleri**, Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü, İstanbul,2019.
- Acar, Volkan, “Geleneksel Moğol Tıbbı Ve Türk Tıbbıyla Olan Bağlantıları Moğol Tıbbı Ve Türk Tıbbı”, **M.Ü. Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, s. 6-14.
- Aka, İsmail, **Timur’un Çin Münasebetleri**, Makaleler 3, (Yayına Hazırlayan, E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli), Ankara,2005.
- Aka, İsmail, **Mirza Şahruh Zamanı**, Ankara,1994.
- Akdağ, Mustafa, **Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, C. 1, İstanbul, 1974.
- Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi**, İstanbul 1954.
- Aksoy, Mustafa, “Türklerde At Kültürü ve Kımız”, **Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi**, Sayı 112, Ekim 1998, s. 38-44.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, (çev: Mürsel Öztürk), İstanbul,1988.
- Alaca, Eray, **Orta Asya’dan Günümüze Türk Tarihi ve Kültürü**, Ankara, 2016.
- Alkan, Nilüfer, “15. ve 16. Yüzyıllar’da İran İpek Yolu’nda Kervanlar”, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, 2006, s. 141-157.
- Anzerli, Cihan, **XVII. Yüzyıl Moğol Kroniklerinin Türk-Moğol Adetleri Yönünden Karşılaştırılması**, H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.
- Arıtan, Ahmet Saim, Türk Deri İşlemeciliği Bağlamında Türk Cild San’atı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, **38. ICANAS** (Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi), **Bildiriler**, C.1, Ankara 2008. s. 121-142.
- Ay, Zahide, “Orta Asya’da Cengizli Hanedanların Develikleşme Sürecinde Eski İnanç ve Unsurların Rolü”, **USAD**, Bahar, 2019, Sayı, 10, s. 269-286.
- Aydın Eryılmaz, Gamze, Osman Kılıç, İsmet Boz, “Türkiye’de Organik Tarım ve İyi Tarım Uygulamalarının Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Sürdürülebilirlik Açısından Değerlendirilmesi”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi**, C. 29, Sayı 2, 2019, s. 352-361.

- Bakır, Abdulhalik; **Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II**, Ankara, 2008.
- Bakır, Abdulhalik, **Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi**, Ankara, 2002.
- Barthold, W., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, 1927.
- Barthold, W., “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, (çev: Abdulkadir İnan), **Belleten**, C.XI, Temmuz, 1947, s.43, s.515-539.
- Başar Ergenekon, Cavidan, **Tepme Keçelerin Tarihi Gelişimi, Renk Desen Teknik ve Kullanım Özellikleri**, Ankara, 1999.
- Köse, Bayram Arif, “Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdari ve İktisadi Etkileri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 8, Sayı 41, Aralık 2015, s. 486-498.
- Belek, Kayrat, “Eski Türklerde At ve At Kültürü”, Ankara: **Gazi Türkiyat**. Bahar, 2015/16, s. 111-128.
- Bilici, Kemal, “Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu”, **Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi**, İzmir, 1983, s.20.
- Bozkurt, Nejat, “Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi Ve Etikle Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi**, İstanbul, 2002, Sayı 2, s. 153-179.
- Chaliand, Gerard, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan’dan Tuna’ya**, İstanbul, 2001.
- Cihan, Cihad, “Türkler ile Moğolların Irki Münasebetleri”, **Türkler**, C.VIII, Ankara, 2002, s.278-286.
- Çarpar, Mehmet Can, “Beslenme, Kimlik ve Erkeklik: Et Yemenin Sosyolojisi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Yıl 2020, Cilt, 40, Sayı 1, s.249-277.
- Dalkhaa, Shinesaran, **Moğolistan Göçebe Kültürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelenmesi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019.
- Dayı, Özkan, “Mahmut Yalavac’ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, **Current Research in Social Sciences**, Cilt 1, Sayı 3, 2015, 63-68.
- Deniz, Taşkın, “Yeni Umutların Eşiğinde Tarihi İpek Yolu Coğrafyası”, **Marmara Coğrafya Dergisi**, Temmuz 2016, Sayı 34, s. 195-202.

Develioğlu, Ferit **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara,1982.

Durak, Neslihan, “Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume: 3/1, Winter, 2008, s. 251-258.

Durmuş, İlhami, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, **G.Ü. FEF SBD**, 2, 1997, s. 13-19.

Doğan, Orhan, **Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

D’ohsson, M. Baron C., **Moğol Tarihi**, Yay. Haz: Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, İstanbul 2006.

Dokur, İbrahim Doğukan, “Avrasya Konar Göçerlerinin Sosyoekonomik ve Yaşam Tarzları Üzerine Bir İnceleme”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı: 6/4 2017 s. 2811-2824.

Donuk, Abdulkadir, “Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği”, **Tarih Dergisi**, Sayı 52, İstanbul, 2011, s. 1-12.

Ebu’l Gazi Bahadır Han, **Türk Şeceresi** (çev: R. Nur), İstanbul,2010.

Eberhard, W.,**Çin’in Şimal Komşuları**, (çev: N.Uluğtuğ), Ankara,1996.

Eberhard, W.,**Çin Tarihi**, Ankara, 2007.

Eren, Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara,1999.

Erdem, İlhan, “İlk Dönem Selçuklu Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 24, Sayı 38, Yıl, 2005.

Eröz, Mehmet, **Sakarya’nın hizmetinde Yeni Bir İctimai İlim ve Sosyal Antropoloji**, Sosyoloji Konferansları Dokuzuncu Kitap, İstanbul, 1969.

Fidan, Murat, “Dünden Bugüne Paranın Tarihi ve Türkiye’de Kâğıt Para Kullanımı”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 9, Sayı 18, Aralık, 2019, s. 141-162.

Galstyan, A. G., **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar**, (çev: İlyas Kamalov), İstanbul 2005.

Ganbat, Altansukh, **XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasında Konar Göçerlerin İctimai Yapısı**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Gumuliev, Lev Nikolayeviç, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, İstanbul, 2002.

Gül, Bülent, “Türk ve Mongol Ad Verme Geleneği”, Ankara Üniversitesi, DTCF, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu**, Ankara, 2006, s.185-191.

Gül, Bülent, “Hayvan Adları ile kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları”, **Türkbilg**, 2006/12, Ankara, s. 185-191.

Gül, Bülent, “Kazan Tatarlarında Kişi Adları”, **Türkbilg**, 2000/1, Ankara, s. 219-228.

Gül, Bülent, “Kırım-Tatar Türklerinde Kişi Adları”, **Türkbilg**, 2001/2, Ankara, s. 185-191.

Gülensoy, Tuncer “Altan Topci”, **Belleten**, Ekim 1974, Cilt 38, Sayı 152, s.597-634.

Gülensoy, Tuncer “Altan Topci”, **Belleten**, Nisan 1986, Cilt 50, Sayı 196, s.9-71.

Gülensoy, Tuncer “Altan Topci”, **Belleten**, Nisan 1987, Cilt 51, Sayı 199, s.19-66.

Gülensoy, Tuncer, “Moğolların Gizli Tarihi, Altan Topçi, Defter-i Çingiz-Name, Cengiz-Name Ve Anonim Şibani-Nameye Göre CENGİZ-HAN’IN SOY KÜTÜĞÜ”, **Turkish Studies İnternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume:2/2, Spring, 2007, s. 257-275.

Gülensoy, Tuncer, “Türklerde Ad Verme Geleneği ve Hektor”, **Millî Folklor**, III/22, (Kış 1994).

Güler, Önder, Moğollar, “Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ’da Karadeniz Ticareti”, **Karadeniz Uluslar Arası Bilimsel Dergi**, Volume:45, Spring 2020, 23-35.

Güneş, İbrahim, **Diğer-ı Bekr Bölgesinin Moğol Hâkimiyetine Girişi**, Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2013.

Güvenç, Bozkurt, **İnsan ve Kültür**, İstanbul,1991.

Golden, Peter B., **Dünya Tarihinde Orta Asya**, (çev: Yahya Kemal Taştan), İstanbul, 2015.

Gregory Abu’l-Farac, **Abu’l-Farac Tarihi**, C.II, (çev: Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.

Grousset, Rene, **Cihan Fatih Cengiz-Han**, (Derleyen:İzzet Tanju), İstanbul, 2001.

Grousset, Rene, **Bozkır imparatorluğu**, (Çev: M.Reşat Uzman), İstanbul, 2014.

Hançabay, Halil İbrahim, “İkta Üzerine Düşünceler”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 25, Sayı 2, s. 165-184.

Hartog, Leo De, **Cengiz Han Dünyanın Fatih**, (çev. Serkan Uzun), Dost Kitabevi, Ankara 2003, s.18.

İbn el-Cevzi, **Miratü 'z-zaman fi Tarihi ehli 'zaman**, (çev: Ali Sevim), C.III, Ankara, 1968.

İbnü'l İbri, **Târîhu Muhtasari'd-Düvel**, (çev: Şerafeddin Yaltkaya) Ankara, 2011.

İlgen, Abdulkadir, “Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Prof. Dr. Turan YAZGAN'A Armağan Özel Sayısı, 49, s. 817-840.

İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, I.Cilt, İstanbul, 2000.

İnalcık, Halil,“ Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi” , **SBF Dergisi**, XIV / 1, Ankara 1958, s.-69-94.

İsakov, Abdrasul, **Kırgız-Moğol İlişkileri**, A.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014.

İsakov, Abdrasul, “Kırgızlarda ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim (VI-XV. Yüzyıllar Arası)”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.3, Sayı: 6, Temmuz-2013.

İsakov, Baktıbek, “Geleneksel Yayla Göçü: XX. Yüzyılın Başındaki Kırgız ve Anadolu Konar-Göçerleri Örneği”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 5, Sayı 1, s. 214-228.

İzzeddin Ebü'l-Hasan b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-tarih**, (Muhammed Yusuf ed-Dukak, Nşr.). Cilt: I-XI, Beyrut, 2003

Johann De Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, (çev: Ergin Ayan), Trabzon 2001.

Kafalı, Mustafa, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul,1976.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul.1986.

Kalan, Ekrem, **Orta Çağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar. Yükselen İpek Yolu**, Cilt 2, Ankara, 2016.

Kalan, Ekrem, “XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları”, **Avrasya Etüdleri**, S.45, 2014, s. 43-62.

- Kalan, Ekrem, **Moğollar Devrinde İpek Yolu**, İstanbul, 2015.
- Kalafat, Yaşar, **Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları I Türk Halk İrfanında Kurt**, Ankara, 2007.
- Kalafat, Yaşar, **Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları**, Ankara, 2006.
- Kalkan, Tuba, "Sultan Şehruh Döneminde Herat Ekonomisi", **International Journal Of Social Science**, Number 31, Winter II, 2015, s. 523-538.
- Kamalak, Mustafa, "Para ve Para Sistemleri", **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C. 4, Sayı 3-4, 1980, s. 71-97.
- Kamalov, İlyas, **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul 2003.
- Kamalov, İlyas, **Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)**, İstanbul, 2009.
- Kaymaz, Nejat, **Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri**, Ankara, 2009.
- Keleş, Bahattin, **Bahri Memluklerde İktisadi ve Ticari Hayat**, İstanbul, 2018.
- Keş, Yusuf, Burcu Fikriye Turgut, "Kültür ve Sanatın Yansıması Osmanlı Son Dönem Kaimeleri ve Cumhuriyetin İlk Emisyonları", **Medeniyet Sanat, İMÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi Dergisi**, C. 1, Sayı 2, 2015, s. 31-47.
- Khazanov, Anatoly, **Göçebeler ve Dış Dünya**, İstanbul, 2015.
- Kırlı, Engin, "Cengiz Han'ın Hayatı ve Askeri Seferleri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi 2**, 2019. s. 84-111.
- Kırpık, Güray, Haçlılar ve İpek Yolu, **Bilig**, Bahar, 2012, Sayı 61, s.173-200.
- Koçak, Muhammed Emin, "Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Ocak 2019, C. 1, Sayı 1, s. 37-46.
- Köprülü, Fuad, **Osmanlı Devletinin Kuruluşu**, Ankara, 1959.
- Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı**, C. III, Ankara 2001.
- Kushenova, Ganizhamal, **Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir**. İstanbul, 2013.

Kushenova, Ganizhamal, “Cengiz Han’ın İki Valisi Mahmut Yalavaç ve Yeh-lu Ch’u-ts’ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, **Bilig**, Sayı 42, Yaz 2007, s. 229-242.

L., Lıgetti **Bilinmeyen İç Asya**, (çev: Sadrettin KARATAY), Ankara, 1986.

Lin Chan-Nan, **Wang Kuo-Wei’nin Eserlerine Göre Ch’ang-Ch’un’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224). Yayınlanmamış Doktora Tezi**. İstanbul, 1975.

Man, John, **Kubilay Han Çin’i Yeniden Yaratan Moğol İmparatoru**, İstanbul, 2007.

Manghol-un Niuça Tobça’an (Yüan-Ch’ao Pi-Shi), **Moğolların Gizli Tarihi**, (çev: Ahmet Temir), Ankara, 1948.

Marco Polo’nun Geziler Kitabı, İstanbul, 2005.

Marko Polo, **Markopolo Seyahatnamesi**, Yay. Haz: Filiz Dokuman, C.I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980.

Marshall, Robert, **Doğudan Yükselen Güç Moğollar**, (çev: Füsün Doruker), İstanbul, 1996.

Dai Matsui, “Uygur ve Moğol Vesikalarında Görülen Moğol İmparatorluğu Ağırlık ve Ölçü Birleşimi” (Çev: Ayşe Kılıç Cengiz), **Türk Kültürü**, 2015, s.113-126.

Mejuyev, Vadim, **Kültür ve Tarih**, Ankara, 1987.

Meydan Larousse, **Cengiz Han Maddesi**, C. IV, İstanbul, 1978.

Müverrif Kiragos, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, (trc: Gürsoy Solmaz), Ankara, 2009.

Nizamüddin Şami, **Zafername**, (çev: Necati Lugal), Ankara, 1987.

Nur, Rıza, **Türk Tarihi**, C.12, İstanbul, 1981.

Okay, Kurt, Charlotte Stalter, **Türk Hakanı Timur**, İstanbul, 2010.

Oktay, Hasan, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul, 2007.

Ölmez, Mehmet, “Dil Verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni”, **Trans-Turkic Studies. Festschrift in Honour of Marcel Erdal**, edited by Matthias Kappler, Mark Kirchner and Peter Zieme with the editorial assistance of Raihan Muhamedowa, İstanbul 2010: 167–175.

Ögel, Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, İstanbul, 1971.

- Özen, Firdes, **Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Özerdim, Muhaddere N., “Bazı Çin Kaynaklarına Göre Bugün Çin Türkistan’ın da Yaşayan Halklardan Moğolların Örf ve Adetleri”, **DTCF Dergisi**, C. 9, Sayı 3, 1951 Ankara, s. 215-220.
- Özcan, Altay Tayfun, “Chronica Maiora’da Moğol İmajı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, s. 427-458.
- Özçamca, Salih, “Türklerin Göçebeliliği Hakkında Birkaç Not”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, 2007, Sayı 7, s. 177-184.
- Özçelik, İsmail, **Devlet-i ‘Aliyye’nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları**, Ankara 2013.
- Özgüdenli, Osman G., **Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları (1295-1304)**, İstanbul 2009.
- Özgüdenli, Osman G., **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, 2006
- Özlem, Doğan, **Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi**, İstanbul, 2000.
- Özünlü, Emine Erdoğan, **Kırgız ve Osmanlı Toplumunda Dönemlik Yerleşmelerin Sosyal Yapı ve Meskene Tesirleri**, , Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü, İstanbul, 2019.
- Özyetkin, Ayşe Melek, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitkilerin Dil ve Üslup İncelemesi**, Ankara, 1996.
- Özyetgin, Ayşe Melek, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, **International Journal of Central Asian Studies**, Vol. 13, 2009, s. 441-458.
- Paydaş, Kazım, “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, **Bilig**, 2006, Güz, Sayı 39, s. 195-218.
- Pehlivan, Osman, **Kamu Maliyesi**, Trabzon, 1998.
- Rasonyi, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1971.
- Roux, Jean-Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul, 2001.
- Roux, Jean-Paul, **Türklerin Tarihi Büyük Okyanus’dan Akdeniz’e 2000 Yıl**, İstanbul, 1989.

- Roux, Jean-Paul, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, (çev: Lale Arslan), İstanbul, 1999.
- Roux, Jean-Paul, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, İstanbul, 2000.
- Roux, Jean-Paul, **Türklerin Ve Moğolların Eski Dini**, (çev: Aykut Kazancıgil), İstanbul 2002.
- Ruy Gonzales de Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, (trc: Ömer Rıza Doğrul, Sad. Kamil Doruk), İstanbul, 1993.
- Rybatzki, Volker, **Die Personennamen Und Titel Der Mittelmongolischen Dokumante**, Helsinki, 2006.
- Salman, Fikri, “Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, c. III, s. 208-214.
- Sayılır, Şeyda Büyükcan, “Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/1 (Yaz 2012), 563-580.
- Spuler, Bertold, **İran Moğolları Siyaset, İdare Ve Kültür İlhanlılar Devri**, 1220-1350, (çev: Cemal Köprülü), Ankara 2011.
- Şahin, Mustafa, “Ögeday Kağan'ın Herat Emiri Uyгур Türk'ü Harlığı”, **Bilig**, Kış, 2018, Sayı 84, s. 23-43.
- Şahin, Mustafa, “Orta Çağ'da Herat Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku”, **Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2013, Sayı 50, s. 211-223.
- Şen, Mehmet Emin, “Bilim Tarihçisi Sübki'ye Göre Cengiz Han”, **Akademik Bakış**, C.VI, S.11, Kış 2012, s. 237-265.
- Şen, Mehmet Emin, “Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sacoğulları (IX-X Asır)”, **Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi**, 6(5) Kış 2019, s. 134-163.
- Tabakoğlu, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, 1994.
- Talas, Mustafa, "Mehmet Eröz'de Türklerde Totemizm İzleri". **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2004, Sayı 16, s.283-289.
- Taş, Seyhan, Enver Günay, “Antik Çağ Toplamlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları”, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi / KSU Journal of Social Sciences**, 12 (2) 2015, s. 141-166.

- Taşkın, Turgay, Cemal Ün, Çağrı Kandemir, Nedim Koşum, “Geçmişten Günümüze Boynuzun Kullanım Alanları”, **Selçuk Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi**, Sayı 31, 2017, s. 86-98.
- Tavkul, Ufuk, “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk TakviminYayılışı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. 4, Sayı 1, Mart 2007, s. 25-45
- Temel, Kenan, **Ermeni Kaynakları ve Seyahatnameler Göre Cengiz Moğollarının Kültürel Yapısı**, Afyon Kocatepe Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2015.
- Temelli, Seran, “Geleneksel Yöntemlerle Üretilen Kurutulmuş Et Ürünleri”, **Uludağ Üniveristesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C. 30, Sayı 2. s. 61-66.
- Temir, Ahmet, **Cengiz Han**, Ankara, 1989.
- Tezcan, Mehmet, “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXIV, Sayı 1, Temmuz 2009, s.151-194.
- Tezcan, Mehmet, “İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, I.Cilt, s.71-90.
- Togan, Zeki Velidi, **Moğollar, Cingiz ve Türkler**, İstanbul, 1941.
- Togan, Zeki Velidi, “Herat”, **İslam Ansiklopedisi**, C. V/I. İstanbul, 1988. s. 429-442.
- Togan, Zeki Velidi, “Başkirt”, **İslam Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul, 1993, s. 328-332.
- Togan, Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarih Mecmuası**, C. 1, Sayı 2, İstanbul,1931, s. 1-42.
- Togan, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981.
- Togan, Zeki Velidi, “Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar”, **İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası**, XV, 1-4, İstanbul 1953, s. 33-50.
- Tunç, Havva, **Uluslararası Ticaret, Para ve Finans**, İstanbul, 2004.
- Turan, Osman, **On İki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul, 1941.
- Turgut, Ahmet, **Türk Peygamber Bozkırın Sırrı**, İstanbul, 2010.

Türktaş, Metin, “Türklerde Ad Verme İle İlgili Bazı Tespitler”, **TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, 2019, Sayı 17, s. 34-44.

Uraz, Murat, **Türk Mitolojisi**, İstanbul, 1994

Uyar, Mustafa, **Cengiz Han İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, İstanbul, 2012.

Uysal, İdris Nebi, “Adlar ve Ad Verme Geleneği Üzerine Bir Araştırma: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Örneği”, **Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, TAED-60, Erzurum, Eylül-2017, s. 687-704.

Vernadsky, George, **Rusya Tarihi**, (çev: Egemen Mızrak-Dorukan Mızrak), İstanbul, 2009.

Vernadsky, George, **Moğollar ve Ruslar**, (çev: Eşref Bengi Özbilen), Selenga Yayınları, İstanbul, 2007.

Vladimirtsov, B. Y., **Moğolların İktimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, (çev: Abdulkadir İnan), Ankara, 1995.

Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, İstanbul, 2001.

Williams, Raymond, **Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Sözvarlığı**, İstanbul, 2005

Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, (çev: Hasan Eren), Ankara, 1992.

Yıldırım, Kürşat, “Türk Menşeli Çin Aileleri-I”, **Türkiyat Mecmuası**, C.25/Bahar, 2015, s. 315-330.

Yıldız, Halil, “Türkiyenin Sanayileşmesinde Dokuma Sanayinin Yeri ve Önemi”, **İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası**, C. 47, Sayı 1-4. s. 389-404.

Yılmaz, Bilen, **Moğolların Türksitan Fethi ve Sonuçları (13-14. Yüzyıllar)**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Yuvalı, Abdulkadir, **İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri**, Kayseri, 1994.

Yuvalı, Abdulkadir, XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticaret1i, On Dokuz Mayıs Üniversitesi **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (1-3 Haziran 1988), Samsun, 1990, s.233-240.

